

Інститут археології НАН України
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Навчально-науковий інститут історії, етнології та правознавства
імені О. М. Лазаревського

Науково-дослідний центр археології та стародавньої і ранньомодерної
історії Північного Лівобережжя імені Д. Я. Самоквасова

Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи

Матеріали XVII Міжнародної студентської наукової
археологічної конференції
(Чернігів, 13–15 квітня 2018 р.)

Інститут археології НАН України
Національний університет "Чернігівський колегіум"
імені Т. Г. Шевченка

Навчально-науковий інститут історії, етнології та
правознавства
імені О. М. Лазаревського

Науково-дослідний центр
археології та стародавньої і ранньомодерної історії
Північного Лівобережжя імені Д. Я. Самоквасова

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ТА РАННЬОМОДЕРНІ СТАРОЖИТНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Матеріали
XVII Міжнародної студентської наукової
археологічної конференції
(Чернігів, 13–15 квітня 2018 р.)

Чернігів
2018

УДК 902.2
С 32
ББК Т 4 (2) 4

Редакційна колегія:

Дятлов В. О. (відповідальний редактор)

Івакін Г. Ю.
Коваленко О. Б.
Моця О. П.
Ричка В. М.
Ситий Ю. М.
Скороход В. М.
Толочко О. П.
Жигола В. С. (відповідальний секретар)

Оргкомітет конференції:

Коваленко О. Б. (голова)
Скороход В. М. (заступник голови)
Моця О. П.
Острянка А. М.
Веремейчик О. М.
Черненко О. Є.
Ситий Ю. М.
Терещенко О. В.
Жигола В. С. (відповідальний секретар)

С 32 Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XVII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 13 - 15 квітня 2018 р.) / Інститут археології НАН України, Національний університет "Чернігівський колегіум" імені Т. Г. Шевченка, Навчально-науковий інститут історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, Науково-дослідний центр археології та стародавньої і ранньомодерної історії Північного Лівобережжя імені Д. Я. Самоквасова. - Чернігів: Національний університет "Чернігівський колегіум" імені Т. Г. Шевченка, 2018. - 166 с.

БК Т 4 (2) 4
УДК 902.2

Рекомендовано до друку вченою радою Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Національного університету "Чернігівський колегіум" ім. Т. Г. Шевченка (протокол № 8 від 30 березня 2018 р.)

© Інститут археології НАН
України, 2018
© Національний університет
"Чернігівський колегіум"
імені Т. Г. Шевченка, 2018
© Автори, 2018

ПЕРЕДМОВА

Шановні друзі!

Сімнадцята Міжнародна студентська наукова археологічна конференція “Середньовічні та ранньомодерні старожитності” вкотре збирає талановиту молодь на сторінках цієї збірки. Наші зустрічі давно перестали бути випадковістю; маю честь нагадати Вам, що це вже перетворилося на гарну і чудову традицію. Ми маємо чудову можливість, хоч раз на рік, зібрати разом талановиту молодь з провідних університетів Центрально-Східної Європи і надати їй кращим і найенергійнішим представникам можливість вживу поспілкуватися і встановити безпосередні контакти.

На жаль, археологія давно вже випала з переліку престижних і відносно непогано оплачуваних професій, але тим більше приємно, що і в наші непрості часи не перевелася молодь, здатна не проміняти непередавану словами радість від перших самостійних (хай спочатку маленьких, локальних відкриттів – усе велике виростає з малого), від перших, хай найвних, хай десять разів покреслених прискіпливим науковим керівником, але все одно своїх, самостійно вистражданих рядків.

Як Ви вже помітили, тематика робіт наших конференцій, зазвичай, набагато ширша за суто археологічну. Серед доповідей, що проголошуються на секціях (відповідно, Раннє, Розвинене та Пізнє Середньовіччя й Ранньомодерний час Центрально-Східної Європи), можна зустріти теми, присвячені історії та історіографії, генеалогії та краєзнавству, етнографії та етнології, нумізматиці, сфрагістиці, геральдиці, мовознавству, літературі та фольклору, охороні культурної спадщини, новітнім технологіям в історичній науці, гендерній проблематиці тощо.

Ми пишаємось тим, що для багатьох молодих науковців України збірки чернігівської студентської конференції стали першими, що саме тут вони оприлюднили свої перші, хай інколи і дещо наївні чи й “кострубаті” роздуми з приводу питань і проблем, над вирішенням яких вже не одну сотню років ламають голови провідні науковці світу. Це не може не радувати організаторів конференції, оскільки є переконливим свідченням необхідності проведення подібних студентських наукових форумів.

Цього року на сторінках збірки увійшло надруковано три десятки статей, що надійшли з різних куточків України та Білорусії. Більшість з них написані студентами, що самостійно здобували наукові матеріали в археологічних експедиціях та лабораторіях.

Нехай участь у цій науковій студентській археологічній конференції стане для Вас першими кроками для налагодження нових зв’язків та формування спільних наукових проектів, ідей, тощо.

Відтак, наші наукові плани широкі й амбітні, і саме Вам, вченим XXI ст., належить їх втілювати, бо день, коли Людство втратить інтерес до свого минулого, стане початком останньої сторінки Історії Цивілізації.

Тож у добру путь, Колеги!

З повагою,
заступник Голови оргкомітету,
старший викладач кафедри археології,
етнології та краєзнавчо-туристичної роботи

к.і.н. В.М. Скороход

Ольга Бабій
(Чернівці)

СЕРЕДНЬОВІЧНІ АМУЛЕТИ-ВЕРШНИКИ КАРПАТО-БАЛКАНСЬКОГО РЕГІОНУ: ЗБРОЄЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ

Одними із найбільш важливих питань, які пов'язані з еволюцією військової справи у період раннього середньовіччя є ті, які безпосередньо стосуються озброєння того часу. Саме воно відіграло важливу роль у вирішенні військових конфліктів. Чільне місце в той час, у військах середньовічних держав займало озброєння як дальнього, ближнього бою, так і спорядження вершника та коня. Відзначимо, що згадувані типи зброї були досить популярними у середньовіччі, тому поступово і відбувалася їх еволюція. В період IX–XI ст. на карті середньовічної Європи було кілька держав, які володіли могутніми військовими формуваннями з різною мілітарною культурою. До них відносилися Франкська, Візантійська імперії, Перша Болгарська держава, Великоморавська держава, Хазарський каганат, а також кочівники – угри та печеніги. Поява останніх в Карпато-Балканському регіоні призвела до масштабної мілітарної революції, яка тривала до кінця їхнього протистояння з Візантією.

Серед найбільш важливих предметів матеріальної культури, які дозволяють охарактеризувати клинкове озброєння IX–XI ст. в Карпато-Балканському регіоні є амулети-вершники (Рис. 1). Вони переважно виготовлені з бронзи, і являють собою зображення вершника, котрий тримає в руці клинкову зброю. Вони виявлені переважно на території сучасної Болгарії, в Середньому та Нижньому Подунав'ї. Важливо, що аналіз амулетів вершників дозволяє поставити проблему про побутування різних типів клинкового озброєння в Карпато-Балканському регіоні в X–XI ст.

Історіографічна база досліджуваної нами проблеми є незначною, що пов'язано зі специфікою досліджуваного регіону, а також нерівномірністю знахідок амулетів-вершників IX–XI ст. в Карпато-Подунав'ї. Серед найбільш вагомих робіт слід виділити дослідження болгарських істориків Р. Рашева [6], В. Йотова [1; 2, с. 217–225], Н. Хрсімова, М. Петрова [5, с. 337–358], які стосуються аналізу клинкової зброї та характеристики амулетів-вершників.

В означеному контексті важливою виступає проблема використання клинкової зброї у Карпато-Дунайському, Причорноморському та Передкавказькому регіонах у IX–X ст. В цей час дана категорія предметів озброєння ближнього бою переживала значну еволюцію та видову модифікацію, що було пов'язано з ареалом її поширення, розвитком захисного озброєння, а також зміною тактики та стратегії бою армій тогочасних держав. Рідкісним, показовим і водночас недослідженим видом клинкової зброї, який фігурує як у візантійських писемних, іконографічних, так, очевидно і в археологічних джерелах є так звана *μάχαира*, яка згадується також під іншими назвами – *παράμῆριον*, *μάχαριον*, *μικρά μάχαира*, *ἐυχερίδιον*, *παραζκρίδιον* чи *βούγλι*. Не виключено, що вищевказані найменування могли позначати інші види

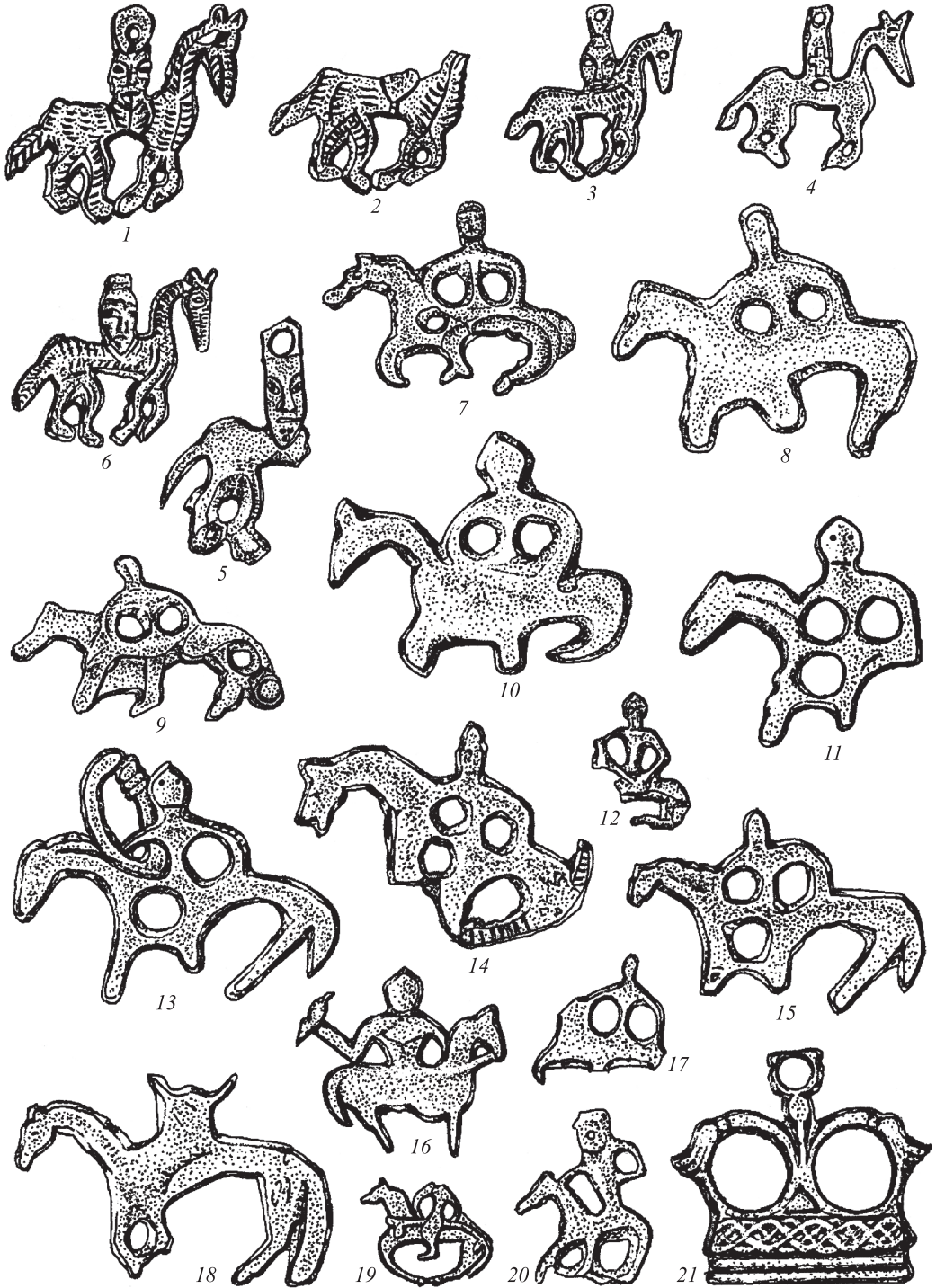

Рис. 1. Середньовічні амулети-вершники з території Болгарії (за Р. Рашевим, масштаб не вказано)

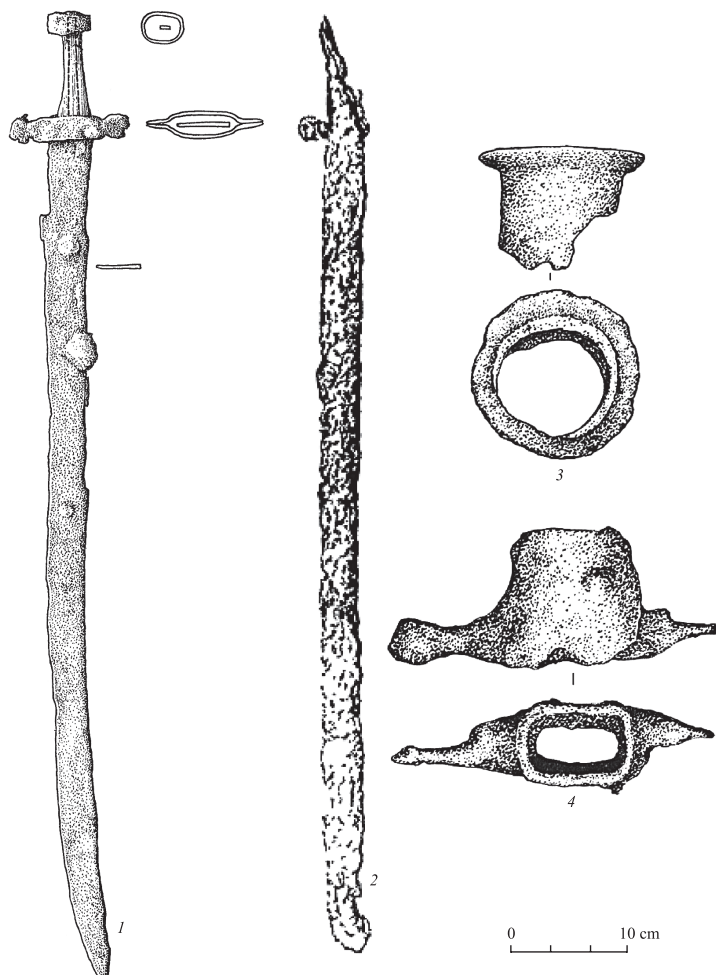

Рис. 2. Залізні шаблі “болгарського” типу з середньовічних пам’яток Центрально- та Південно-Східної Європи: 1 – Чакайовце (Словачина); 2 – Клуж-Напока (Колошвар, Румунія); 3–4 – Бржецлав (Чехія) (за Б. Досталем, Е. Галлем)

подібного типу *махаира*. *Махаира* – вид клинкової зброї, який характеризується масивним прямим односідним клинком. Імператор Лев VI Мудрий в “Тактиці Лева” описує *парамірїон* як “великі односідні махайри”. У “Стратегіці” імператора Никифора II Фоки *парамірїон* рекомендується для озброєння візантійської важкої кінноти – катафрактаріїв (“катафрактос”) [3, с. 254–277].

Актуальним серед дослідників є питання матеріального підтвердження існування подібного типу клинкової зброї та використання її окремими військовими контингентами у IX ст. та пізніше. У вирішенні цієї проблеми показовими та важливими виступають археологічні знахідки амулетів вершників та самої клинкової зброї з території Карпато-Балканського регіону. Розглянемо їх детальніше. В свій час, дослідники В. Йотов, Н. Хрїсімов та Д. Рабовянов здійснили класифікацію середньовічних шабел з території Болгарії. Один з цих типів, а саме тип 2 (за В. Йото-

вим) та група III (за Н. Хрісімовим) викликав в колах дослідників військової справи досить багато дискусійних питань у плані видової інтерпретації, функціонального використання та етнічної ідентифікації. Даний тип шабель являє собою групу, представлену екземплярами з односічним клинком та іншими стилістичними особливостями, зокрема конструкцією навершя, а також перехрестям. Важливим є те, що саме за стилістичністю зображення на мініатюрах з праці Іоанна Скілиці цей тип клинкової зброї найбільш правдоподібно відносити до “*παραμύριον*”. Подібні шаблі дослідники відносять виключно до типу предметів клинкового озброєння характерних для військової культури Першої Болгарської держави. Важливим і характерним є те, що як самі шаблі, так і їх деталі знайдені лише на тих територіях, котрі перебували в межах держави дунайських болгар, або знаходилися під їх впливом (Рис. 2) [2, с. 217–225; 5, с. 337–358].

На території тогочасного ядра, центральної частини Першої Болгарської держави на сьогодні виявлено п'ять односічних клинків з різними деталями в цілому, а також окремо деталі шабель, серед яких найбільш чисельними є перехрестя – сім екземплярів. Шаблі знайдені в Абрітусі, Червоному Брязі, Тирговіщі в північно-східній Болгарії та один екземпляр походить з нелокалізованої місцевості. Перехрестя в свою чергу походять з Пліски, два екземпляри з фортеці Руйно, Русенско, Старо Село, Добрічко та Марково. Інші екземпляри походять з Оломоуца (Чехія), Чакайовців (Словаччина), Клуж-Напоки (Румунія). Чотири знахідки шабель “болгарського типу” та їх деталей походять з України. Дві з них були знайдені в Чернівецькій області, одна шабля в Хмельницькій, інша в Львівській областях. За зовнішніми ознаками вони схожі між собою, але відрізняються конструктивними особливостями клинка, навершям та перехрестям. Відзначимо, що подібні шаблі залізни одноручні. Вони вирізняються клиноподібним та досить масивним прямим клинком. Зверху до клинка кріпилося перехрестя, яке представлене сплюснутою підциліндричною основою, від якої відходять дві сплюснуті круглі деталі. Навершя, зазвичай, складається з двох частин: верхньої – “шапки”, яка посередині має невеликий отвір, та нижньої частини – циліндричної основи зі швом, яка кріпиться до “шапки”. На нижній частині зазвичай присутні отвори для кріплення навершя до руків'я клинкової зброї. Їх кількість могла бути різною. На нашу думку, до подібного типу клинкової зброї, за аналогіями зі схожими шаблями з пам'яток Хазарського каганату, мали також бути деталі наконечників піхов та оковок від них [2, с. 217–225; 5, с. 337–358].

Конструктивні елементи подібних шабель знаходять свої аналогії серед знахідок клинкової зброї у Передкавказзі та Північно-Східному Приазов'ї з деякими незначними видовими відмінностями, що може бути пов'язано з приналежністю подібних амулетів до інших кочівників, зокрема печенігів. Так, у Краснодарському краї в Росії була знайдена фактично ціла шабля зі схожим типом навершя та абсолютно різним типом перехрестя. За класифікацією історика У. Кочкарова виділено 8 типів шабель, які походять з Передкавказзя та є важливими індикаторами у вивченні формування клинкової зброї у війську Першої Болгарської держави, Хазарського каганату, Візантійської імперії та печенігів. Усі вони між собою схожі, але хронологічна кореляція ґрунтується на зігнутості самого клинка, зовнішньому вигляді навершя, перехрестя тощо (Рис. 3). Виглядає можливим той факт, що землі Приазов'я і Передкавказзя є батьківщиною подібного типу зброї, яка в період VIII ст. ще була досить архаїчною. Починаючи з початку IX ст. подібні шаблі почали широко поши-

Рис. 3. Середньовічні шаблі з території Болгарії (за В. Йотовим, масштаб не вказано)

риватися на територію Карпато-Дунайського регіону і найбільш ймовірно побували вони і у Візантії та Хазарському каганаті [2, с. 217–225; 4; 5, с. 337–358].

Таким чином, знахідки амулетів-вершників дозволяють проаналізувати клинкову зброю середньовічного населення Карпато-Балканського регіону IX–XI ст. Можна стверджувати, що археологічні знахідки клинкової зброї, зокрема шаблі, виявлені в означеному регіоні належать військовим впливам Першої Болгарської держави і печенігам, і відомі як *“μάχαρα”* чи *“παράμυριον”* візантійських джерел. Останні були досить ефективними в бою та використовувалися включно до XI ст. В будь-якому разі знахідки подібного типу дозволяють з інших позицій поглянути на історію середньовічного населення Карпато-Балканського регіону та віддзеркалюють складні військово-політичні процеси, які відбувалися в означеному регіоні в IX–XI ст.

1. Йотов В. Въръжението и снаряжението от българското средновековие (VII–XI век). – Варна: Зограф-Абагар, 2004. – 356 с.
2. Йотов В. Ранние сабли (VIII–X вв.) на Нижнем Дунае // Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. Вопросы межэтнических контактов и межкультурного взаимодействия. – Самара: ООО “Офорт”, 2010. – С. 217–225.
3. Калініченко В. А., Пивоваров С. В. Середньовічні предмети озброєння дальнього бою з Рухогинського городища (уроч. Корнешти) // Археологічні студії. – К.; Чернівці: Черемош, 2014. – Вип. 5. – С. 254–277.
4. Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел) // Свод археологических источников. – 1966. – Вып. Е1-36. – 180 с.
5. Петров М., Хрисимов Н. Едноострите клинови оръжия от територията на България и византийската военна традиция // Добруджа. – 2015. – Вып. 30. – С. 337–358.
6. Рашев Р. Българската езическа култура VII–IX век. – София: Абагар, 2008. – 594 с.

Кирило Биш
(Чернігів)

ТОРГІВЛЯ МЛИНАМИ ТА ГРОШОВИЙ ОБІГ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст. (за даними купчих)

У другій половині XVII ст. Гетьманщина переживала становлення своєї економічної системи, врегулювання грошового обігу та ін. Однією з основних прибуткових галузей економіки Гетьманщини стало млинарство, що у другій половині XVII ст. набуло широкого розповсюдження на території Чернігово-Сіверщини.

Млини застосовувались не тільки у харчовій промисловості, але також, як гідралічний прес, у виробництві сукна, паперу, цегли, заліза, пороху, на лісопилках, олійнях для вичавлювання олії, у ковальстві тощо. Він був тією невід'ємною частиною більшості ремісничих виробництв і промислів, які б могли організувати сучасники для реалізації власних накопичень і заробітку. Дуже часто для спорудження або купівлі млина не вистачало індивідуального капіталу, тому люди об'єднувались з метою спільного утримання млина. Потім індивідуальна доля могла продаватись, наслідуватись тощо.

Їх власниками у XVII ст. могли бути люди різного соціального статусу. У дослідженнях розвитку міст XVII ст. О. Компан наводить дані, за якими більша частина млинів на Лівобережжі належали міщанам і козакам, але водночас велика кількість (близько чверті) належала і селянам, монастирям, ратушам тощо [2, с. 245].

Таким чином, можливість стати власником млина неабияк приваблювала людей. Підтвердженням чому є велика кількість купчих, предметом яких були продаж, купівля, або оренда млина чи його частини.

Дані, наведені у купчих можуть слугувати маркером для визначення динаміки зміни цін на такий вид нерухомого майна як млин, а отже дають змогу простежити інфляційні процеси в економіці Гетьманщини, а зокрема і Чернігівщини, а також рух грошової маси в регіоні. Наведені ж способи оплати дають свідчення про конкретні гроші, які користувались довірою в тому чи іншому регіоні в другій половині XVII ст.

Цікаві дані наводяться у купчих стосовно валюти в якій здійснювалась угода. Особливо, якщо звернути увагу на їх територіальне походження. Для прикладу пропонуємо розглянути купчі, укладені у 1660–1670-х рр. В Острі, місті, яке ще з середини XIV ст. знаходилось під владою Великого Князівства Литовського, потім у 1569 р. включене у польські володіння Речі Посполитої. І ряд документів утворених на території Коропщини, яка лише за Деулінським перемир'ям 1618 р. перейшла від Москви до Речі Посполитої.

В усіх купчих, які походять з Остерщини, постійно наголошується на виплаті коштів у монеті литовської системи лічби. Так за угодою від 16 (6) жовтня 1663 р. мельник Хома Панущенко продав половину млина (“камен одын, званий ступниками”) за “коп шестдесят личбы и монети литовское” [5, с. 55]. Під копою стосовно грошей в ті часи розуміли лічбову одиницю рівну 60 грошів [9, с. 122]. За

іншою угодою, від 13 (3) липня 1673 р. житель Остра продав власну частку млина за 60 талерів монетою литовської лічби [5, с. 59]. Третім прикладом вважаємо за належне вказати угоду від 27 (17) грудня 1676 р. за якою пан Іван Дворецький купив млина на три кола за 700 золотих лічби литовської [5, с. 59–60]. Золотий або злотий на той час означали лічбову одиницю в 30 грошів [9, с. 121–122]. Тлумачення слова “золотий” як золотий дукат Речі Посполитої відкидається тим фактом, що знахідок золотих дукатів на території України відомо вкрай мало [4, с. 118].

В усіх трьох випадках вартість товару вказана у різних номіналах, але обов’язково у вимірі литовської системи лічби. Свідчення щодо розмаїття ряду номіналів в грошовому обігу не вичерпуються поданими прикладами.

Іншу картину ціноутворення можна побачити у цей же відрізок часу в купчих на млини, розташованих на річках Коропщини. За угодою від 8 листопада 1674 р. житель с. Обтово Семен Білоус продав млин на р. Реть за 380 золотих “*личбы польское*”. За іншою купчою від 8 березня 1673 р. було продано став з млином за 800 золотих “*монети доброй*” [3, с. 311].

У більшості випадків жителі Коропщини вели обрахунки у польській системі лічби. Купчі зі згадками про монету литовську також присутні, проте у значно меншій кількості. Причому, серед оброблених нами угод, купчі, які засвідчують виплату литовськими монетами, трапляються у наступному десятилітті, тобто у 1680-і рр. Наприклад, у 1688 р. була укладена угода за “*пѣнязей то ест лѣчбы литовской золотих полята ста*” [3, с. 310]. Під словом “*пѣнязь*” у XVII ст. розуміли будь яку литовську монету. Частіше за все пінязями називали соліди (шеляги), які посіли місце денаріїв на грошовому ринку Гетьманщини [9, с. 123].

Важко сказати, чи розумілись під польською монетою виключно гроші польського карбування, чи всі нелитовські монети заходу. Можна припустити, ніби польська монета у третій чверті XVII ст. почала “*вимиватись*” з обігу і жителі Коропщини накопичували їх найближчий аналог. Проте перелік монетних скарбів, впорядкований В. Рябцевичем у середині минулого століття, не дає підтвердження цьому припущенню. У переліку монет з наведених скарбів, знайдених на межі сучасних Чернігівської і Сумської областей, середньостатистична кількість польських і литовських монет лишається сталою як у другій, так і в третій половині XVII ст [8]. Утім, на перший погляд, неприваблива своєю якістю і вагою московська монета трапляється все частіше з середини XVII ст., що можна помітити і за переліком скарбів наведених В. Рябцевичем, і про що свідчать дослідження М. Котляра [4, с. 117].

Значно легше визначити, що може означати оцінка вартості в талерах лічби литовської. О. Бакалець у дослідженні обігу талерів на території України, вказує, що у Великому Князівстві Литовському карбували “легкі” талери рівні 30 грошам [1, с. 149]. Їх курс постійно змінювався, коливаючись в межах від 30 до 60 грошів. Проте, як тільки, у 1632 р. курс “легкого” (або злогового) талера стабілізувався, уряд прийняв королівський універсал згідно якому злотовий талер не мав перевищувати курс у 42 гроші [9, с. 129].

В разі, якщо не вказували, які саме талери були дані за товар, ймовірно слід розуміти типовий європейський талер – монету близько 28 гр. срібла високої проби.

Якщо взяти до уваги, що лічбова одиниця в 1 злотий дорівнювала 30 грошам по всій території побутування литовсько-польських монет, то свідчення про золоті лічби литовської стосуються скоріше не системи обрахунків, а використання литовських монет, які рахували на золоті.

Нажаль, тогочасна документація не подає детальних описів майна, як в наш час, тому визначити точну вартість млина вкрай складно. Ми не можемо точно встановити розміри будівлі з млином, загальну кількість механізмів у ньому, кількість допоміжних споруд. Для визначення подробиць необхідне поповнення списку купчих.

Для ілюстрації приблизних середніх цін на млини вважаємо за доцільне додати таблицю 1, зіставлену з виписок з 15 купчих.

Отже, ми маємо шість купчих на цілий млин і сім купчих на половину від млина, які доповнюють перші шість. Зрозуміло, що остаточно судити про здорожчання млинів за наведеними прикладами складно, оскільки на вартість могли впливати такі чинники як прибутковість млина, проведення ремонтів, розбудов тощо.

Приблизно порівняти можна лише деякі купчі. Так під № 7 і 8 (Табл. 1) вказано про продаж половини млина в Острі, яка рівна одному каменю. Відповідно млин на два кола у 1663–1664 рр. за ними коштує 120 коп литовських. У купчій 1676 р. (№ 3) наведено вартість млина в Острі на три кола за 700 золотих. Цей млин на 4 тисячі монет дорожчий за два вищеназваних млини на два кола. Купчі № 11 і 12 засвідчують продаж в с. Обтово половини млина за 220 і 400 золотих, тобто за повну вартість млина можна прийняти 440 і 800 золотих відповідно. У 1692 р. млин у цьому ж регіоні продано за 1500 злотих (№ 4). Що цікаво, купча № 6 містить інформацію про млин, який продали за 2000 золотих, причому продавець купив його раніше за 1500 золотих.

Таким, чином вивчення купчих на млини дає змогу прослідкувати регіональних відмінностей формування цінової політики, грошового обігу на території сучасної Чернігово-Сіверщини у другій половині XVII ст. Отримані дані можна, в свою чергу спів ставляти з існуючим нумізматичним матеріалом, що походить з цієї території.

1. Бакалець О. Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першої чверті XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. пр. – К. – 2005. – Вип. 12, ч. 1. – С. 142–171.
2. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 388 с.
3. Книги Забіл (1671–1745): історія, структура, склад (упорядкування та вступна стаття І. Ситого) // Сіверянський літопис. – 2017. – № 1–2. – С. 270–333.
4. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К.: Наукова думка, 1971. – 176 с.
5. Мицик Ю. З документації Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря XVII–XVIII ст. (маєтності в Острі) // Сіверянський літопис. – 2008. – № 2. – С. 52–67.
6. Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (частина 7) // Сіверянський літопис. – 2017. – № 5. – С. 41–74.
7. Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (частина 8) // Сіверянський літопис. – 2017. – № 6. – С. 89–127.
8. Рябцевич В. Н. Монетные клады XVII и первой четверти XVIII в. на территории Чернигово-Северской земли и восточной Белоруссии // Нумизматика и Сфрагистика. – Киев: Наукова думка, 1963. – Т. 1. – С. 152–202.
9. Шуст Р. М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: навч. посіб. – К.: Знання, 2009. – 376 с.

Ціни на млини у другій половині XVII ст.

№	Рік	Місцевість	Опис товару	Ціна
Вартість цілого млина				
1	1673	Конотоп	Став з млином	800 зол. монети доброї
2	1674	с. Обтове	Млин на 1 камінь	380 зол. лічби польськ.
3	1676	Остер	Млин на 3 кола	700 зол. лічби лит.
4	1681	Коропщина	Млин + ґрунти, ниви, цілини, синожаті	600 золотих
5	1692	Коропщина	Млин на 2 кола	1500 золотих
6	1696	с. Обтове	Млин	2000 зол., раніше викупувся за 1500 зол.
Половина млина				
7	1663	Остер	Половина млина: 1 камінь	60 коп лічби лит.
8	1664	Остер	Половина млина: 1 камінь	60 коп лічби лит.
9	1671	Остер	Половина млина: камінь і полступник	42 талери лічби лит.
10	1673	Остер	Половина млина: камінь з полуступником	60 талерів лічби лит.
11	1677	с. Обтово	Половина млина	220 золотих
12	1684	с. Обтово	Половина млина	Лит. монети 400 зол.
13	1688	с. Обтово	Половина млина: 1 камінь з 2 ступами	Пенязей лічби лит. полпята ста
Частка менша за половину				
14	1648	Листовенск	$\frac{1}{6}$ млина	Лит. монетою 60 зол. польськ.
15	1680	Конотоп	Половина каменя	70 золотих

Діана Бугай
(Чернівці)

ОБРАЗИ ЖІНОК В ІСЛАНДСЬКИХ САГАХ: ЯЗИЧНИЦЬКА І ХРИСТИЯНСЬКА ТРАДИЦІЇ

Вагоме місце серед наукових досліджень медієвістів займає питання образу жінки у писемних середньовічних скандинавських згадках. На відміну від Європи, скандинавки володіли більшими повноваженнями і правами, що простежується у сюжеті саг, де майже немає покірних або пасивних жінок, які виступають скоріше в ролі об'єкта, ніж рівноправного суб'єкта дії. Як правило, це пояснюється тим, що вони ще не встигли звільнитися від опіки своїх батьків і тому володіють обмеженою особистою свободою, можливо, із цієї причини рідко привертають до себе увагу оповідачів [7, с. 256]. Метою статті, є дослідження трансформації соціальної ролі і статусу жінки з часів язичництва і після процесу християнізації Ісландії, за якого, як відомо, саги набули остаточного вигляду.

В писемних джерелах виділяються чотири головні категорії жіночих “ролей”: войовниці, месниці, підбурювачки і чаклунки. Провидиці й чаклунки – маргінальні і змальовуються в негативному світлі, а функцію підбурювачок виконують супутниці головних персонажів саг, і часто відіграють фатальну роль для своїх чоловіків чи синів [7, с. 256].

Загалом, X–XI ст. вважаються періодом становлення “родових саг”, точніше, 930–1030 рр., що охоплюють період колонізації Ісландії та Гренландії, на територіях яких поширювалось християнство, що було зафіксовано у двох ісландських (вінландських) сагах – “Сага про гренландців” [1] і “Сага про Ейріка Рудого” [4], де представлено три образи жінок: чаклунки, підбурювачки і скромниці, якими виступають боязкі або молоді дівчата. Християнський мотив, що присутній у згадках, обмежує хронологічні рамки і ділить період на “до” і “після”, однак, як відомо, язичництво підтримувалось ще два століття після офіційного прийняття християнства у 1000 р.

Частим персонажем саг виступають відьми, які змінювали свій облік задля того, щоб пересуватись на великих відстанях чи нападати на людей, саме тому, вони надавали перевагу образу птахів, як наприклад у “Сазі про Егілу”: “*Біля вікна сидів птах, то була відьма, яка прийняла чужий облік*” [3, с. 61]. Про це описується у розповідях про мар – сутність, в яку перетворюється відьма, щоб вбивати, ловити чи душити людину уві сні. Якщо людина мучиться, чи кричить під час сну, а на ранок вона захворіла чи вмерла, то це пояснюється нападом мар. В історії про конунга Вінландії описується, що коли він покинув свою жінку, то вона попросила у відьми, щоб та або вбила, або повернула його їй. Незабаром, конунгу сильно захотілось повернутись, але його друзі трактували це як чародійство і не пустили його. Згодом, на конунга напав сон, прокинувшись, він сказав, що його затоптує мара, як би друзі не старались, але конунг незабаром помер [6, с. 61].

Розповсюдження християнства, всіляко забороняло вірування у відьом і магію, пояснюючи це тим, що бездітні або самотні жінки могли навести пристрій на людину, що було визнано теологами й юристами, які надали цьому наукове тлумачення. Більше того, християнський ритуал дуже збагатив арсенал магичних заходів нанесення шкоди людині (використання воскових фігурок, на які намовляли, пронизували голками чи топили, те ж було і з срібними монетами).

У “Сазі про Греттіра” знову виступає поганій образ жінки-відьми, яка хотіла завдати шкоди чоловіку за допомогою рун [2]. Як відомо, вони не обмежувались лише закляттями, а використовували й отруту, про що йдеться у “Сазі про Харальда Прекрасноволосого” як трактування однієї із версій смерті конунга Хальвдана Чорного: “...він помер на якомусь святкуванні в Трандхеймі, кажуть, відьма, яку підкупила Гунхільда, дала йому ту отруту” [5]. Часто прослідковується взаємозв’язок між світом живих і мертвих, який відбувається під час сну, що свідчить про вагомий вплив язичництва при аналізі саг, навіть після поширення християнства, яке забороняло такі вірування і було прибічником того, що людині сняться “пусті” сновидіння. В агіографічній літературі розповідається про віщі сни, які бачили люди незадовго до своєї або чиеїсь смерті. В житті Св. Хатумоди із монастиря Брунсгаузен йдеться про сни, у яких вона літала, одного разу, вона глянула у вікно церкви, де була велика яма, згодом голос їй сказав: “це твій майбутній дім”, незабаром вона захворіла [6, с. 219].

Представниця язичницької традиції, що відобразилась у “Сазі про Ейріха Рудого” [4, с. 115] мала ім’я Сігрід (або Грімхільда у “Сазі про гренландців” [1, с. 97]). Як відомо, під час зимівлі в Пікшевомуфьорді кілька мешканців померли від хвороби. Згодом, у Сігрід було видіння всіх мерців, серед яких побачила себе і Торстейна Ейрікссона [4, с. 116]. Наступного дня, після її смерті, вона повернулася до живих, щоб забрати із собою Торстейна. Аналогічно ситуація описується і у “Сазі про гренландців”, де Грімхільда повернулася, аби запевнитись, що буде забезпечена усім в потойбічному світі, в тому числі й партнером.

Досить неоднозначно оцінюється роль такого персонажу, як Фрейдіс, яку К. Кавалері [9, с. 44] ототожнює з амазонками через її мужність та відвагу, чим показує приклад чоловікам і надихає у боротьбі зі скрелінгами, про що йдеться у “Сазі про Ейріка Рудого”. За сюжетом, бачачи, як чоловіки відступають, вона почала їх лаяти: “Ви такі завзяті, а тікаєте від цих нікчемних людей! Була б у мене зброя, я б, напевно, билася краще будь-кого з вас!”. Але ніхто не звернув на неї уваги. Фрейдіс хотіла приєднатись до них, але не змогла наздогнати, оскільки була вагітна. Вона пішла за чоловіками в ліс, а скрелінги почали бігти за нею. На землі вона побачила мертвого Торбранда, біля якого лежав меч. Коли скрелінги наблизились до неї, вона підбрала меч із землі і почала оборонятись. Щоб налякати скрелінгів, вона оголила груди з-під сорочки і вдарила по них оголеним мечем, після чого, налякані скрелінги кинулись тікати, а Карлсефні і його люди хвалили її за мужність” [4, с. 123].

Як показали дослідження, скандинавські жінки нарівні з ними брали участь у загарбницьких походах. “Судячи з назв місць, особистих імен і зразками ДНК сучасного населення, жінки дійсно відправлялися із чоловіками в набіги, – розповідав археолог Шейн Маклеод, – а число знайдених прикрас і залишків одягу говорить про те, що жінок-поселенців було не менше, ніж чоловіків”. Відзначимо, що в жіночих похованнях при дослідженнях знайдено також мечі і щити. Як свідчать дослідження, жінки-вікінги відрізнялися владністю і часом жорстокістю. Саги не брешуть, оповідаючи про матриархальне співтовариство вікінгів і їх жінок, які очолювали боротьбу

в кривавих міжусобицях [8]. Однак, у “Сазі про гренландців” Фрейдіс виступає, як владна і зарозуміла жінка, яка не підпорядковується християнській моралі, не шанує сімейних звичаїв, не піклується про його благополуччя, її дії егоїстичні і завдають шкоди оточенню. Вона не контролює виявів характеру і не слухає свого чоловіка, за якого вийшла заміж через гроші [1, с. 89].

Абсолютною протилежністю виступає Гудрід, яка є прообразом істинної християнки і виступає ідеальною жінкою: вона відмовилась від магічних ритуалів через релігійні переконання [4, с. 110–111], і здійснила паломництво в Рим, щоб стати черницею після повернення до Ісландії. Варто уваги й той факт, що вона є праматір’ю трьох єпископів: Бранда, Торлака і Бйорна, які згадуються у двох сагах [1, с. 98].

На нашу думку, образи Фрейдіс та Гудрід були створені задля показового протиставлення добра і зла, тобто язичництва, яке поступається і витісняється християнством. Фрейдіс уособлює істинне зло, а Гудрід, в свою чергу, виступає прикладом добродісної, набожної жінки, матері єпископів, яка уособлює роль християнства у житті скандинавів, що зумовить асиміляцію старого і нового ладу [9, с. 45]. Недивно, що ще одним ключовим персонажем була Торхільда (дружина Ейріка Рудого), яка довго не думаючи, відреклася від язичництва, взяла нове ім’я – Тьодхільда і наказала звести першу церкву в Гренландії всупереч волі свого чоловіка [4, с. 114].

У сагах згадуються й “мудрі жінки”, які розумілись на травах і рунах та використовували їх не для шкоди, а щоб допомогти іншим. Їх називали “вільвами”, які подорожували групами, і, увійшовши в транс за допомоги пісень їх асистентів, давали відповідь на питання про майбутнє. Одну із описаних вольв було звати Торбьорг, яку запросили в голодний рік до будинку, де приготували високе сидіння з подушкою з курячого пір’я і спеціальну їжу. Наступного дня вона попросила собі в поміч жінку, яка б знала як читати заклинання. Єдиною, хто міг би допомогти, була Гудрід, яка відмовилась допомогти їй, назвавши цей обряд поганським [4, с. 110-112].

Таким чином, у сагах головна увага приділяється жінкам, які прийняли християнство і відповідають думками й діями церковним канонам, з яких згодом братиме приклад решта населення, оскільки, як відомо, жінки виявляли неабиякий вплив на рішення чоловіків, які мали безпосередній доступ до влади, та користувались авторитетом серед населення. Враховуючи те, що охарактеризовані вище саги були створені в період християнізації, на нашу думку, образи жінок були створені для того, щоб показати усі привілеї християнства в образах Тьодхільди та Гудрід, які зреклись язичництва, назвавши це марновірством і злом, на користь християнства, чому протиставляється образ Фрейдіс в “Сазі про гренландців” – уособлення природного зла, яскравим прикладом того, ким не повинна бути жінка: егоїстичною, аморальною та корисливою. Хоч в “Сазі про Ейріка Рудого” вона набула дещо позитивного опису, ця роль також не підходить жінці-християнці, а більше жінці-воїну з язичницького світу, що, беззаперечно, критикується Церквою.

Язичницька та християнська традиції, однаково екстраполювали образи жінок, як чаклунок та підбурювачок, внаслідок чого можна вважати, що відбулась певна асиміляція двох культур. У подальшому, роль жінки, як воїна зазнала змін на користь скромниці і берегині сімейного добробуту, але образ злої відьми залишився незмінним, як пережиток язичництва і уособлення зла.

1. Сага о гренландцах // Исландские саги. Ирландский эпос. – М.: Художественная литература, 1973. – С. 87–104.
2. Сага о Греттире. Электронный ресурс. – режим доступа: <http://norse.ulver.com/src/isl/grettir/ru.html>
3. Сага об Эгиле // Исландские саги. – М.: Художественная литература, 1956. – С. 61–251.
4. Сага об Эйрике Рыжем // Исландские саги. Ирландский эпос. – М.: Художественная литература, 1973. – С. 105–127;
5. Сага о Харальде Прекрасноолосом. Электронный ресурс. – режим доступа: <http://norse.ulver.com/src/konung/heimskringla/harald-harf/ru.html>
6. Арнаутова Ю. Колдуны и святые: Антропология болезни в средние века. – СПб.: Алетейя, 2004. – 398 с.
7. Гуревич Е. Скандинавская новелла. Поэтика “Прядей об исландцах”. – М.: Наука, 2004. – 424 с.
8. Половину армии викингов составляли женщины. Электронный ресурс. – режим доступа: <http://feminism.livejournal.com/337869.html>
9. Cavaleri C. The Vinland Sagas as Propaganda for the Christian Church: Freydis and Gudrid as Paradigms for Eve and the Virgin Mary // Master Thesis in Nordic Viking and Medieval Studies Department of Linguistics and Scandinavian Studies Faculty of Humanities. University of Oslo, May 2008. – 75 p.

Юлія Бовда
(Чернігів)

АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ МУРОВАНИХ ТЕРЕМІВ М. ХОЛОСТЕНКОМ В ЧЕРНІГОВІ

У повоєнні роки в Чернігові здійснювались масштабні роботи, спрямовані на відновлення постраждалих внаслідок військових дій пам'яток давньоруської архітектури. Вони включали архітектурно-археологічні дослідження збережених споруд. Водночас вивчались знайдені під час археологічних розкопок залишки древніх споруд, з'ясовувався їх початковий вигляд, встановлювався час спорудження та головні етапи перебудов.

Дослідження і відновлення давньоруських пам'яток Чернігова було доручено тресту “Будмонумент” на чолі з архітектором М. Холостенком [4, арк. 2]. Розкопки споруди XI ст., відкритої на місці воріт Борисоглібського монастиря, проводились ним у 1950 і 1951 рр. спільно зі співробітником Інституту археології НАН України В. Богусевичем [3].

Розкопками 1951 р. вдалось відкрити східну і північну стіни споруди. Кладка стін збереглась на висоту 0,3–0,5 м. Ззовні вони були отиньковані. На кутах будівлі збереглись потужні пілястри, утворені як би продовженням стіни. Посередині західної стіни були залишки дверного прорізу завширшки 0,76 м [1, с. 34–36]. Відсутність вівтарної апсиди зі сходу дозволяла поставити питання про те, що будівля не мала культового призначення. Про це свідчили не тільки особливості архітектурних форм, але й знахідки побутових речей: гребні, скляні браслети, ножі з кістяними ручками, залишки господарського посуду та велика кількість пірофілітових пряслець [6, с. 11; 4, арк. 89]. Спираючись на ці дані, М. Холостенко дійшов висновку, що древня споруда мала світське призначення та являла собою квадратний в плані (7,5 × 7,5 м) однокамерний терем (баштоподібна двоярусна будівля), побудований не пізніше другої половини XI ст. (Рис. 1). М. Холостенко ототожнив його з “*теремцом*”, згаданим в “Слове о князях” [1, с. 37; 6, с. 11].

Відкриття князівського терему XI ст. поклало початок вивченню великого палацового комплексу, що складався з декількох кам'яних споруд, розташованих на захід від Спаського собору XI ст.

На південь від розкопаної споруди XI ст., за 12 м. від західного фасаду Спаського собору, у 1951 р. вдалось відкрити ще одну цегляну будівлю, яка за характером цегли й мурування належала до другої половини XII ст. [1, с. 40; 6, с. 13]. Це була прямокутна в плані брама з проїздом, подальшим дослідженням якої займався В. Богусевич у 1953 р. Матеріали цих робіт висвітлені у статті В. Богусевича, написаній у співавторстві з М. Холостенком “Черниговские каменные дворцы XI–XII вв.” (1952) [1].

Слід відзначити, що у 1953 р. у північній наві Борисоглібського собору вдалось виявити залишки ще одного терему, який передував побудові храму. Це була прямокутна в плані споруда розміром 9,8 × 6,5 м. Її стіни, перекриті підлогою собору, збереглись

на висоту до 0,6–0,7 м від рівня фундаментів. Поблизу залишків цих стін були знайдені й фрагменти склепінь із рештками фрескового розпису по двошаровій штукатурці.

На збережених муруваннях дослідники виявили сліди пожежі та подальших руйнувань, пов'язаних з побудовою собору. Фрагменти кладки більш давньої споруди разом із фрагментами фресок були використані в кладці Борисоглібського собору, а також в підсипці під його підлогу [2, арк. 22–23; 6, с. 3–7].

За матеріалами розкопок і на підставі аналогій, М. Холостенко виконав схематичну реконструкцію обох теремів (Рис. 1; 2), відкритих у 1950-х рр.: однокамерного та двокамерного. Ці реконструкції, разом з результатами досліджень, були оприлюднені у статті “Черниговские каменные княжеские терема XI в.” (1963) [6].

Рештки двокамерного терему були реставровані за проектом М. Холостенка та стали частиною експозиції музефікованого Борисоглібського собору, залишки однокамерного терему – законсервовані, засипані землею.

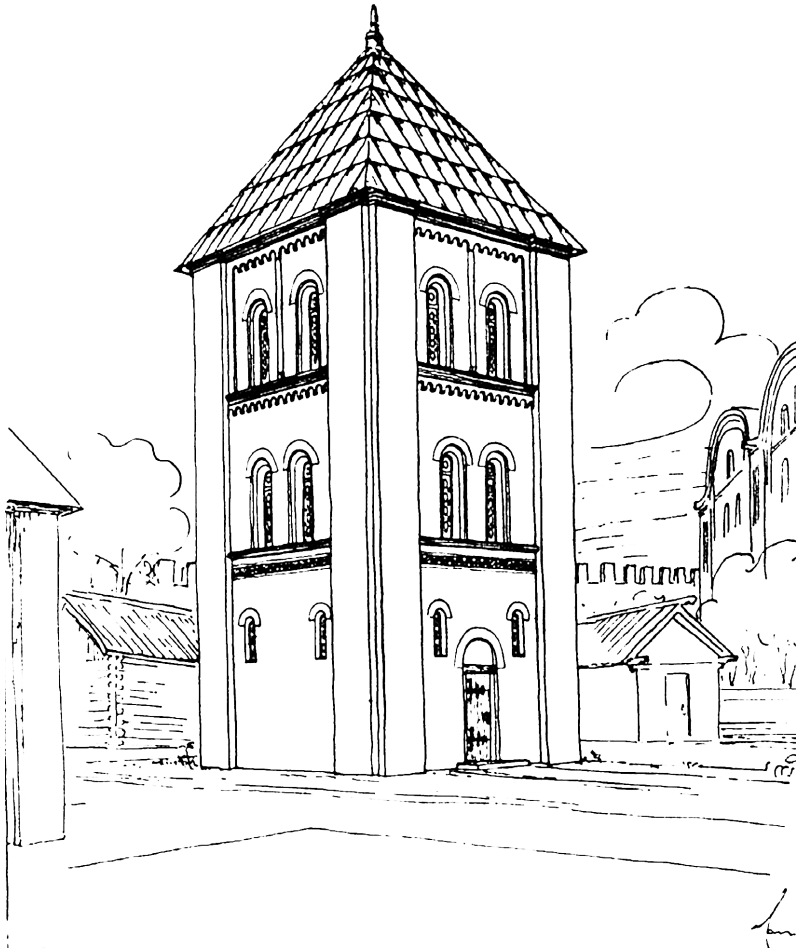

Рис. 1. Однокамерний терем XI ст. Перспектива.
Реконструкція М. Холостенка [5, с. 36, Рис. 4]

1. Богусевич В. А., Холостенко Н. В. Черниговские каменные дворцы XI–XII вв. // Краткие сообщения Института археологии Академии наук УССР. – К., 1952. – Вып. 1. – С. 32–42.
2. Письма М. А. Кибальчича к Бочкову Д. 27 декабря 1953 – 30 апреля 1959 гг. // Державний архів Чернігівської області, Ф. Р. 8860-001. – Спр. 123. – 34 арк.
3. Богусевич В. А. Черниговская экспедиция 1951 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України, Ф. експедицій. – 1951/10.– 45 арк., 48 фото., 37 табл.
4. Исследования Борисоглебского собора 1947–1948 гг. // Науково-дослідний фонд Національного заповідника «Софія Київська», НДФ-6102. – Спр. 1. – 148 арк.
5. Холостенко Н. В. Восстановление и исследование архитектурных памятников Чернигова // Строительство и архитектура. – К., 1969. – № 4. – С. 34–41.
6. Холостенко Н. В. Черниговские каменные княжеские терема XI в. // Архитектурное наследие. – М., 1963. – Вып. 15. – С. 3–17.

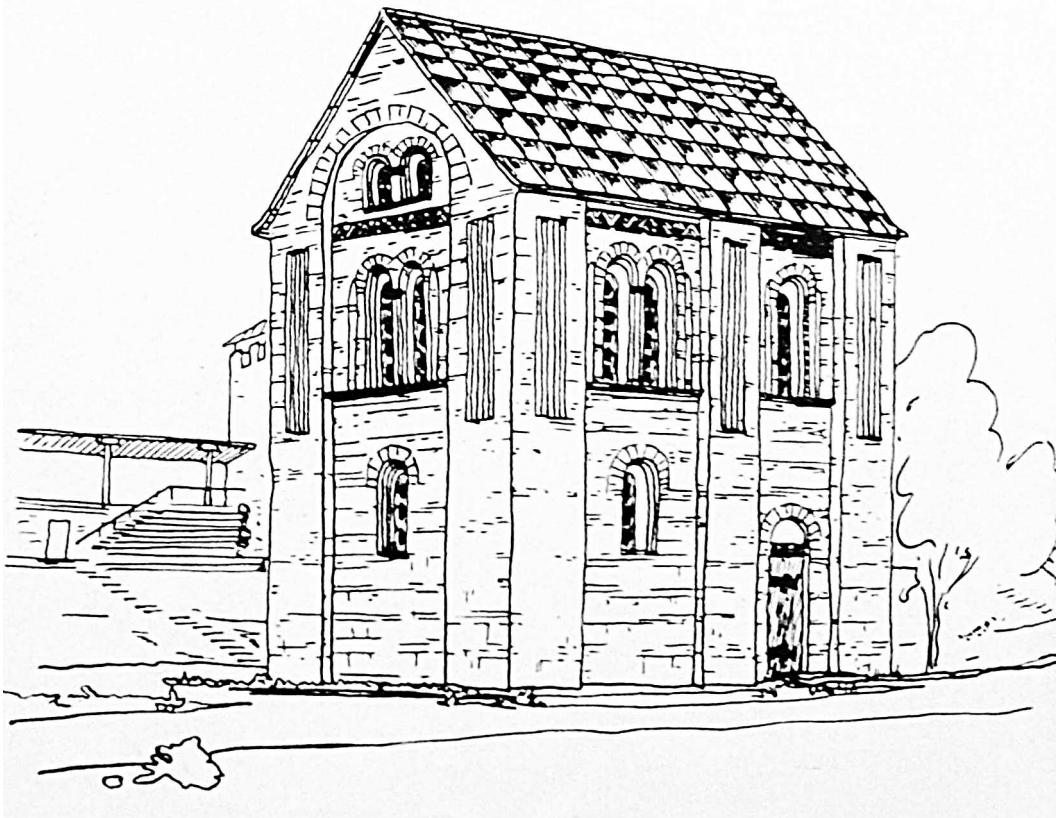

Рис. 2. Двокамерний терем. Перспектива. Реконструкція М. Холостенка [5, с. 37, Рис. 5]

Маргарита Гарига-Грихно
(Чернігів)

РОЗВІДКИ ТА АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАННИХ МОГИЛЬНИКІВ ГОРОДНЯНСЬКОГО ТА ЧЕРНІГІВСЬКОГО р-нів О. ШЕКУНОМ у ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-х рр. XX ст.

Чернігівщина являється своєрідним археологічним заповідником України. Тут виявлено сотні окремих курганів і цілих могильників. Скільки їх точно є хоча б в одному з районів – невідомо: археологи відкривають все нові й нові.

Досить вагомий внесок у виявлення, обстеження та вивченні курганних некрополів Чернігівського Подесення зробив чернігівський археолог і краєзнавець О. Шекун. Він лише у межиріччі Десни і Дніпра картографував 192 курганних та 6 ґрунтових могильників, та ще вперше наніс на мапи кілька тисяч курганів доби бронзи – раннього залізного віку.

С. Рижики, Чернігівський р-н, 1982 р. Курганний могильник біля с. Рижики був відомий ще за матеріалами О. Попка (1947, 1949), Г. Кузнецова (1962) та 1982 р. обстежений і досліджувався О. Шекуном. Група з чотирьох курганів знаходиться у лісі, насипи розташовані близько один до одного, на момент досліджень О. Шекуна насипи курганів розплилися і являли собою підвищення, висота яких складала 0,4–0,6 м, при діаметрі 5,0– 6,0 м. Кургани поросли деревами та густими чагарниками.

Досліджено експедицією під проводом О. Шекуна один курган, який знаходився в центрі групи, заввишки 0,6 м, при діаметрі 6,0 м. Він був розкопаний двома секторами на знос. Слідів ровиків виявлено не було. У нижньому шарі насипу знайдено фрагменти кружальної кераміки. Насип був зведений на рівні давньої денної поверхні. У східній частині кургану розчищено світло-сіру пляму, завтовшки 0,02–0,06 м.

В ході розкопок знайдено розвали двох кружальних горщиків, кальциновані кістки (150 гр.) та залізний сильно перепалений ніж з трьох уламків (довжина 17 см, черенок – 8,0 см). Уламки великого горщика не мали слідів повторного обпалу (вірогідно, це була стравниця із поминальною їжею чи питвом) і були розкидані по всій площі в насипу та під ним; в результаті робіт його було склеєно та реставровано. Поверхня його бурого кольору, випал хороший, у тісті домішки шамоту та піску. Висота – 32 см, діаметр вінця – 23 см, денця – 10 см. Орнамент – у вигляді нігтьових вдавлень на шийці під вінцем. Другий горщик О. Шекуном був реставрований частково, що дозволило встановити його форму. Поверхня його, як і у першого, була бурого кольору, випал гарний, у тісті присутні домішки шамоту та піску. Висота – 10 см, діаметр вінця – 7,0 см, денця – 4,5 см. Орнаментований у верхній частині тулуба двома хвильоподібними лініями [1, с. 10].

Поховання в цьому кургані за типологією поховального обряду (тіло спалення на стороні) та керамікою було датоване дослідником Х ст.

С. Левковичі, Чернігівський р-н, 1983 р. Кургани відомі за матеріалами П. Добровольського (1904 р.) та О. Попка (1940-ві рр. XX ст.). О. Шекуном група була обстежена 1983 р. та нараховувала три кургани. Насипи двох курганів мали куполоподібну форму, третій дуже розсунувся. Висота курганів 3,0 м, діаметр 15–20 м. Усі вони були пошкоджені грабіжницькими ямами. Археологічні дослідження не проводилися.

С. Мощонка, Городнянський р-н, 1984 р. Відомий за матеріалами П. Уварової. 1984 р. курганний могильник лише обстежено. Могильник нараховував дев'ять насипів, заввишки 0,5–1,0 м, діаметром 4,0–9,0 м, розміщених компактно. Навколо деяких курганів простежуються сліди ровиків [6, с. 327].

С. Ваганичі, Городнянський р-н, 1984 р. Виявлено О. Шекуном при обстеженні три кургани, розташовані компактною групою, що збереглися на висоту 0,4–1,0 м, при діаметрі 7,0–8,0 м. Форма округла. Насипи пошкоджені ямами шукачів скарбів.

С. Сеньківка, Городнянський р-н, 1984 р. Могильник обстежений О. Шекуном і нині складається з дев'яти насипів, висота курганів 0,4–1,0 м, діаметр 5,0–8,0 м. Поли курганів розпливлися. Археологічні дослідження не проводилися [6, с. 327].

С. Рудка, Чернігівський р-н, 1985 р. Могильник відкритий та обстежений Д. Бліфельдом 1949 р. та О. Шекуном. Складається з дев'яти насипів, висота яких не перевищує 0,5 м. На момент обстеження насипи оплили та багато з них пошкоджені сучасними похованнями. Археологічні дослідження не проводилися [7, с. 435].

С. Кошівка, Чернігівський р-н, 1985 р. Пам'ятка вперше згадується у матеріалах П. Уварової, розкопувалася Д. Бліфельдом 1949 р. та обстежена В. Шекуном 1985 р. Могильник складається з 12 насипів, розташованих компактною групою. Діаметр трьох курганів 8,0–10 м, інші не перевищують 0,5 м, висота 1,2–1,8 м.

С. Мохнатин, Чернігівський р-н, 1985 р. Пам'ятка відкрита С. Ширинським 1964 р. і нараховувала 12 насипів. Розкопано три з них, заввишки 0,5–0,8 м, діаметром 3,0–6,0 м. При дослідженнях знайдено кружальну кераміку, бронзовий гудзик, оселок.

Другий могильник, розташований неподалік від давньоруського селища, був відкритий О. Шекуном 1985 р. Збереглися три насипи, розташовані ланцюгом один від одного. Висота 0,5–1,6 м, діаметр 10–15 м. Кургани мають куполоподібну форму. Археологічні дослідження не проводилися [7, с. 434].

Таким чином, завдяки роботам О. Шекуна лише упродовж першої половини 1980-х рр. було відкрито чи обстежено 15 курганних некрополів на теренах Чернігівського Подесення, що дозволило їх картографувати й паспортизувати при підготовці Чернігівського тому “Зводу пам'яток історії та культури”, що, на жаль, тоді так і не був виданий.

1. Шекун А. В. Отчёт Черниговской археологической экспедиции // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1982/94. – 22 арк.
2. Шекун А. В. Отчёт Черниговской археологической экспедиции // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1983/64. – 22 арк.
3. Шекун А. В. Отчёт об археологических исследованиях на Черниговщине // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1983/70. – 39 арк.

4. Шекун А. В. Отчёт об археологической разведке на территории Черниговской области // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1983/170. – 39 арк.
5. Шекун А. В. Исследования на Черниговщине // Археологические открытия 1983 года. – М., 1985. – С. 374–375.
6. Шекун А. В. Веремейчик Е. М. Исследования на Черниговщине // Археологические открытия 1984 года. – М., 1986. – С. 327–328.
7. Шекун А. В. Исследования на Черниговщине // Археологические открытия 1985 года. – М., 1987. – С. 434–435.

Евгений Горбачевский
(Могильов, Білорусь)

ПАЛЕОАНТРОПОЛОГИЯ БЕЛОРУССКОГО ПОДНЕПРОВЬЯ. СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ИССЛЕДОВАННОСТИ

Данная работа посвящена истории палеоантропологических исследований древнего населения Белорусского Поднепровья, а также оценке степени его исследованности.

Первые палеоантропологические исследования на территории Белорусского Поднепровья проводились в конце 1920-х гг. В январе 1928 г. ряд черепов эпохи Древней Руси с центрального и восточного регионов Беларуси был исследован советским антропологом А. Смирновым. С территории Белорусского Поднепровья учёный исследовал 16 черепов из района р. Ухлясть (адм. р-ны: Быховский, Пропойский, Журавицкий, все – Минский округ). Из них в итоговую таблицу были включены данные о 13 черепах (всего из 36 имевшихся черепов в итоговую таблицу были включены 27). А. Смирнов попытался охарактеризовать физический тип краниологических останков, однако заметил, что данного количества останков недостаточно для статистической достоверности [12, с. 209–210].

Уже в конце того же, 1928 г., А. Смирновым проводилось новое краниологическое исследование черепов древнерусского времени, которые были получены с центрального и восточного регионов БССР в ходе раскопок А. Левданского и С. Дубинского (всего 22 черепа). С территории Белорусского Поднепровья учёным было изучено три черепа – один из д. Иваново, два из д. Бердыж (Чечерский р-н, Гомельский округ). Исследователь попытался охарактеризовать полученную серию и сравнить её с предыдущей. Из-за малого количества останков, выводы не могли быть статистически достоверными, поэтому А. Смирновым было сделано предположение, что при увеличении количества останков станет возможно более достоверно судить о физических параметрах древнерусского населения Беларуси [12, с. 211–215].

В 1930-е гг. советским палеоантропологом Г. Дебецом был рассмотрен 101 мужской череп с различных регионов Беларуси эпохи Древней Руси. Исследуемый краниологический материал хронологически относился к X–XII вв., а этнически к племенным славянским объединениям – кривичам, дреговичам и радимичам, которые заселяли территорию Беларуси в указанный период. Учёным был сделан вывод о том, что существенной разницы между исследованными славянскими племенами нет [12, с. 250]. В целом же разница между указанными славянскими племенами между собой не более чем разница каждого из них с серией черепов из Люцинского могильника. Серия черепов Люцинского могильника была определена исследователем как финская. Тогда же, Г. Дебецом (с некоторыми оговорками) был сделан вывод, что включение территории современной Беларуси в круг славянских культур не сопровождалось значительными переселениями (что повлекло бы смену антропологического типа), а происходило путём аккультурации (т. е. культурной ассимиляции) [12, с. 252].

Эта работа имела важное научное значение для изучения древнего населения Беларуси в целом и Белорусского Поднепровья в частности. Белорусское Поднепровье в древнерусскую эпоху являлось зоной контактов кривичей, радимичей, дреговичей.

В 1930-е гг. кафедра антропологии Белорусской академии наук была реорганизована в Научно-исследовательский институт психоневрологии [10, с. 54]. Это не могло положительно сказаться на изучении древнего населения, как рассматриваемой территории, так и Беларуси в целом. В ходе Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) краниологическая коллекция Г. Дебеца была утеряна [10, с. 70]. В последующем, антропологи могли использовать лишь опубликованные статистические данные, полученные Г. Дебецом в ходе исследований 1930-х гг.

В 1940-е гг. советский палеоантрополог Т. Трофимова проанализировала данные по примерно 800 славянским курганным черепам. Некоторые черепа были исследованы ею лично, по некоторым она взяла данные других учёных, исследовавших краниологический материал ранее (например, данные Г. Дебеца) [17, с. 92]. Вместо одного, долихокранного широколицего антропологического типа, который выделял Г. Дебеч среди древних славян, Трофимова выделила два типа, добавив долихокранный узколищый. Кроме того, ею было показано ослабление европеоидных параметров с запада на восток. Трофимова применила внутренний групповой анализ и показала, что среди полоцких кривичей преобладает широколицый тип, а следы узколищего ничтожны. В состав же радимичей и дреговичей вошли два антропологических типа: долихоцефальный широколицый и долихоцефальный узколищый [17, с. 105].

Чуть позже, в 1950-е гг., В. Седов проанализировал палеоантропологические данные из исследований Г. Дебеца, Т. Трофимовой. А потом сравнил их с археологической картой Беларуси второй половины I тыс. до н. э. и первых веков н. э. [16, с. 12–13]. Оказалось, что области городищ культуры штрихованной керамики (левые притоки Припяти, верхнее и среднее течение Березины, течения Вилии и Немана и нижнее течение Западной Двины) соответствует длинноголовый широколицый антропологический тип. В районе Припяти (южнее области городищ штрихованной керамики), Сожа, Десны, среднего течения Западной Двины были распространены раннеславянские городища. Для этой территории был характерен длинноголовый узколищый антропологический тип. В бассейне Друти и Днепра (от Орши до Рогачёва) наблюдалось смешение археологических памятников рассматриваемых двух культур. Антропологический материал также показал смешение двух антропологических типов.

Проанализированные археологические и антропологические материалы, позволили В. Седову соотнести область распространения различных антропологических типов на территории Беларуси с области распространения различных археологических культур. То, что в курганный период, на территории распространения в железном веке культуры штрихованной керамики, продолжал существовать длинноголовый широколицый антропологический тип, позволило В. Седову сделать вывод, что при продвижении славянских племён на эти земли, население не покидало занятых поселений [16, с. 13–18].

В будущем, эти данные служили дополнительным подтверждением теории балтского субстрата в этногенезе белорусов. Что касается темы данной статьи, то проведённое исследование даёт новые данные для понимания антропологических, этнических и археологических процессов, которые проходили на территории Белорусского Поднепровья в период его колонизации славянами.

Как видно, основное внимание исследователей привлекало древнерусское население. Думаю, что во многом, это было связано с проблемами этногенеза славян и их взаимодействием с коренным населением колонизируемых территорий.

В 1958 г. В. Алексеевым проводились раскопки поздних кладбищ в Могилёвской области. Это было сделано с целью проследить изменчивость населения Беларуси, начиная от раннего средневековья к современности. Останки с поздних кладбищ выступили бы в данном случае связующим звеном. Но краниологический материал в погребениях не сохранился, вследствие химических особенностей почвы [1, с. 48].

В. Алексеев изучил также небольшую позднюю серию черепов белорусов из разных областей Беларуси (16 черепов были взяты на кафедре нормальной анатомии Одесского медицинского института, один череп – на кафедре нормальной анатомии Военно-медицинской академии в Санкт-Петербурге, РФ) [1, с. 46]. К сожалению, мы не знаем, были ли из указанных выше краниологических останков материалы с территории Белорусского Поднепровья.

Учёный сопоставил черепа дреговичей, радимичей с современными белорусами [1, с. 196]. Очевидный минус в исследовании – отсутствие приведённых данных по женской серии современного населения. Это было вызвано наличием лишь единичных женских черепов указанного времени. Учёный отметил примерно одинаковые темпы брахикефализации древнего населения Беларуси при сравнении его с одновременным населением Русской равнины. Им было также отмечено, что у древнего населения Беларуси в отличие от древнего населения Русской равнины не проявляются процессы грациализации. Но при этом, исследователем была отмечена недостаточная численность выборки. Кроме этого анализировалась профилировка носа у современного белорусского и русского населения по сравнению со средневековым населением [1, с. 197–198].

Но в целом, стоит повториться, что численно, серия черепов современного населения была представлена в исследовании недостаточно.

В 1965 г. при Институте искусствоведения, этнографии и фольклора АН БССР была открыта аспирантура по специальности “антропология”.

Одним из трёх первых аспирантов – И. Саливон, в ходе написания диссертации теме “Палеоантропология Белоруссии и вопросы происхождения белорусского народа (по краниологическим материалам II тыс. новой эры)” (научный руководитель В. Алексеев) было исследовано несколько заброшенных сельских кладбищ с различных регионов Беларуси в 1966–1970 гг., в том числе и с региона Белорусского Поднепровья. Так, на кладбище около д. Губичи (Будо-Кошелёвский р-н, Гомельская обл) было раскопано 112 погребений: 86 взрослых и 24 детских. Из-за плохой сохранности в палеоантропологическую коллекцию было взято 33 мужских и 24 женских черепа [10, с. 70].

Данная остеологическая коллекция XVIII в. стала связующим звеном в изучении древнего и современного населения Беларуси. Проведённые исследования позволили проследить формирование антропологических особенностей коренного населения Беларуси. Последующее же сравнение полученных данных о сельском населении конца II тыс. н. э. с данными об одновременном населении восточно-славянского населения Восточной Европы, балтоязычного населения Прибалтики, финно-угорского населения Поволжья, позволило определить место белорусов на антропологической карте Восточной Европы этого периода [10, с. 71–72]. В целом же, И. Саливон был прослежен процесс постепенной брахикефализации. Кроме того, была показана гра-

циализация посткраниального скелета, а также уменьшение массивности и редукция верхней и нижней челюсти. Данные процессы эпохальной изменчивости проходили на протяжении II тыс. н. э. (от X–XIII к XVIII–XIX вв.) [11, с. 70].

В 1973 г. в монографии “Этногенез восточных славян по данным антропологии” Т. Алексеевой был проанализирован характер эпохальных краниологических признаков на территории Восточной Европы. В работе были проанализированы данные и по древнему населению белорусских земель: радимичам, дреговичам, полоцким кривичам и сопоставлены с современным населением [2, с. 187–194]. По данным Алексеевой, для населения Беларуси последнего тысячелетия был характерен процесс брахикефализации черепного указателя и уменьшения высоты черепа.

Т. Алексеева также приводит данные об особенностях радимичей и дреговичей. Она характеризует антропологические черты вплоть до локальных групп. Однако разделение дреговичей на западную и восточную группы (последняя занимала правый берег устья Березины, т. е. граничила с Поднепровьем) ей же было признано условным. Анализируя черепа дреговичей, Алексеева не нашла между двумя группами существенных различий, за исключением размеров мозгового отдела черепа, которые были более крупными у восточной группы.

Исследуя черепа радимичей, полученные с территории междуречья Днепра и Сожа, автор исследования имела малопредставительную серию черепов четырёх локальных групп из восьми выделяемых археологами. Поэтому радимичи были охарактеризованы ею в целом. Её исследование подтвердило, что радимичи и дреговичи обладают сходным антропологическим комплексом [2, с. 51–52].

В 1980 г. Е. Калечиц проводились археологические разведки в Ветковском р-не (Гомельская обл.). Обнаруженные ею останки мужчины по сопровождающей материальной культуре были датированы первой половиной II тыс. до н. э. Эта находка, как и останки мужчины эпохи бронзы из Красносельских шахт (Гродненская обл.) на данный момент две наиболее хорошо сохранившихся находки эпохи бронзы. Что примечательно, останки мужчины из Красносельских шахт на западе Беларуси обладают ярко выраженными европеоидными чертами. Останки же индивида с территории Белорусского Поднепровья характеризуются ослабленными европеоидными чертами или даже комплексом монголоидных черт. Но на данный момент количества антропологического материала эпохи бронзы явно не хватает для широких обобщений о населении территории Беларуси в ту далёкую эпоху [10, с. 322–323; 14, с. 15].

Также, начиная с 1980-х гг., в Беларуси развивается такое прикладное направление антропологии, как реконструкция лица по черепу по методу М. Герасимова. В области наиболее активно работал д-р ист. наук И. Чаквин и скульптор Л. Яшенко. Из более чем 20 совместно созданных ими реконструкций, одна посвящена представителю территории Белорусского Поднепровья. Это бюст женщины 25–30 лет, останки которой были найдены в ходе археологических исследований возле д. Колосы (Рогачёвский р-н, Гомельская обл.). Останки были отнесены ко времени XI–XVII вв. бюст был также украшен радимичскими украшениями. На данный момент, это единственная работа, которая позволяет судить о том, как выглядели древние обитатели Белорусского Поднепровья [14, с. 114].

К концу XX в. количество палеоантропологических исследований на территории Поднепровья сократилось. Новый этап в изучении древнего населения Белорусского Поднепровья начался в 2000-х гг.

Так, в начале XXI в. антропологами Л. Тегако, И. Саливон (Беларусь), Я. Пионтеком, Я. Кренцом, Д. Макаветским (Польша) исследовались материалы погребений по обряду труположения и трупосожжения из курганного могильника эпохи бронзового века Прорва 1, расположенного в Рогачёвском р-не (Гомельская обл.). К сожалению, кремированные останки малоинформативны с антропологической точки зрения. А ингумированные останки были весьма плохой сохранности. Поэтому антропологическое исследование коснулось лишь вопроса принадлежности останков человеку или животному. Для некоторых останков человека был определён возраст на момент смерти. Стоит правда заметить, что впервые для региона Белорусского Поднепровья проводилась экспертиза сожжённых останков [9, с. 119].

С 2005 г. О. Емельянчик проводились антропологические исследования останков конца X–XI вв. из курганного могильника “Восход”. Ею были исследованы останки 48 человек. Мужское население курганного могильника “Восход” было близким по краниологическим показателям к сериям радимичей, дреговичей, кривичей. Впервые в изучении древнего населения Белорусского Поднепровья проводился палеодемографический анализ. Это позволило установить пик смертности у мужчин (он приходился на возраст старше 50 лет) и у женщин (пик смертности приходился на 20–30 лет). Уровень смертности среди населения указанного могильника был также сравнён с уже имеющимися данными по курганному населению Полоцкой земли XI–XIII вв. [8, с. 43–53].

О.А. Емельянчик исследовались также останки населения города-замка Горы Великие XVI–XVII вв. (Горецкий р-н, Могилёвская обл.). Была проанализирована частота встречаемости маркера стресса *cribra orbitalia*, которая составила в общем 18,9 %, в младшей возрастной группе детей 67,9 %, среди женской выборки 37 %, среди мужского населения, встречаемость *cribra orbitalia* не была выявлена. Проводился и палеодемографический анализ, в результате которого было установлено, что средняя продолжительность жизни в Горах Великих составляла 20,6 лет. Во многом это было связано большой детской смертностью. Пик смертности приходился на возраст до 6 лет. Что касается половых различий, то О. Емельянчик было установлено, что в среднем мужчины имели продолжительность жизни на 5 лет больше, чем женщины [6, с. 20]. Кроме того, исследователем проводились краниометрические измерения останков населения Горы Великие, с последующим сравнением с одновременными сериями городского населения Полоцка и Минска [4, с. 47–53; 7, с. 63–65].

О. Емельянчик проводилось повторное исследование останков сельского населения Беларуси XVIII–XIX вв., среди которых были останки с территории Белорусского Поднепровья (д. Губичи, Будо-Кошелёвский р-н, Гомельская обл.). Полученные результаты оказались схожими с полученным в 1960-х гг. результатами И. Саливон [7, с. 65–67]. Кроме исследования краниологических показателей, учёный провела палеодемографический анализ сельского населения Беларуси рассматриваемой эпохи. Из-за неполноты серии демографический анализ носит обобщающий характер. В целом, женская часть рассматриваемой серии имела более высокие показатели смертности, особенно в молодом возрасте. Как считает О. Емельянчик, это было связано как с деторождением, так и с санитарно-гигиенической обстановкой. Сельское население Беларуси XVIII–XIX вв. при сравнении его с одновременными группами Центральной Европы имело пониженные демографические показатели [7, с. 99].

В начале 2010-х гг., гомельскими исследователями, Р. Дорошенко, Э. Надыровым, В. Радюком в сотрудничестве с археологом, О. Макушниковым проводилась антропологическая экспертиза костных останков из пяти курганов древнерусского времени (из материалов раскопок д-ра ист. наук, профессора О. Макушникова). Но экспертиза касалась лишь определения пола, возраста и прижизненной длины тела погребённых [3, с. 118–123; 13, с. 113–116].

Следующим, важным событием в палеоантропологии Беларуси и Белорусского Поднепровья стали белорусско-российские исследования в 2010-х гг. и издание коллективной монографии “Палеоантропология Беларуси”.

С рассматриваемой нами территории, российским антропологом Е. Китовым проводились одонтологические исследования населения Гор Великих XVI–XVII вв. Был сделан вывод, что население, оставившее могильник Горы, сформировалось на стыке средневропейского и северного грацильного одонтологического типа. Возможно, исследованное население было неоднородно по своему составу [15, с. 154–159].

Также, российским антропологом А. Афанасьевой проводилось изучение палеопатологических особенностей зубочелюстного аппарата у населения XVI–XVII в. из замка Горы Великие. Проведённый анализ позволил сделать вывод об относительно неблагоприятном состоянии группы по показателям стоматологического здоровья. А рацион питания населения того времени был охарактеризован как разнообразный, в значительной мере включающий в себя продукты земледелия [15, с. 159–162].

Добавим, что в монографию также вошли дополненные и обобщенные данные по различным аспектам палеоантропологии (палеодемография, частота маркера стресса *cribra orbitalia*, межпоколенная изменчивость), включающие в себя данные по древнему населению Белорусского Поднепровья.

Подводя итоги 90-летнему (1928–2018) палеоантропологическому изучению древнего населения Поднепровья, стоит в целом охарактеризовать процессы его изучения, а также обратить внимание на проблемы и достижения.

Первоначально внимание антропологов было во многом обращено на исследования древнерусского населения. Это было связано в первую очередь с проблемами этногенеза славян, процессами смешения их с коренным балтским и финно-угорским населением. В этот период преобладали краниометрические исследования.

Начиная с середины XX в., исследования древнего населения Белорусского Поднепровья дополнились исследованиями позднего населения (в частности сельское население XVIII–XIX вв.). Древнее население Белорусского Поднепровья исследовалось как региональная часть Беларуси и Восточной Европы. В итоге при сопоставлении данных о древнерусском (X–XIII вв.) и позднем (XVIII–XIX вв.) были прослежены эпохальные процессы изменчивости. А именно: процессы брахикефализации и уменьшения высоты свода черепа, грацилизации посткраниального скелета, уменьшения массивности и редукция верхней и нижней челюсти. Во многом, этому способствовало открытие в структуре АН БССР аспирантуры по специальности “антропология” и научная деятельность И. Саливон, В. Алексеева и Т. Алексеевой.

Кроме этого, несколько расширились наши знания о населении Белорусского Поднепровья эпохи бронзы, благодаря единичной находке относительно хорошо сохранившихся останков мужчины эпохи бронзы Е. Калечиц в 1980 г. Это очень интересная находка, учитывая противоположные расоводиагностические черты, которыми характеризуются останки мужчины эпохи бронзы с территории Бело-

русского Поднепровья (ослабленные европеоидные черты) и останки мужчины, найденные в 1962 г. в ходе археологических исследований в Красносельских шахтах на западе Беларуси (европеоидные черты).

В начале XXI в. проводились исследования погребений из могильников бронзового века Прорва 1 и Ходосовичи (оба – Рогачёвский р-н, Гомельской области). К сожалению, сохранность останков погребённых по обряду ингумации было неудовлетворительная. Кремированные же останки были также малоинформативны. Экспертиза, проведённая белорусскими и польскими антропологами, касалась лишь определения останков людей и животных. Для некоторых фрагментарных останков людей были получены данные об их примерном возрасте и половой принадлежности. Впервые в палеоантропологических исследованиях Белорусского Поднепровья проводилась экспертиза кремированных останков.

В 2012 г. были опубликованы данные гомельских исследователей, посвящённые антропологическому изучению останков из Моховского курганного могильника (Гомельское Поднепровье). Но исследование касалось лишь вычисления прижизненной длины тела и половозрастной характеристики погребённых по обряду ингумации. Останки, погребённые по обряду кремации были также исследованы и получены данные о половой принадлежности погребённых индивидов и температуре огня при совершении погребального обряда.

Начиная с 2000-х гг. мы также получили новые данные по краниометрии, остеометрии, палеодемографии, частоте встречаемости маркера стресса *cribra orbitalia* по древнему населению различных периодов II тыс. н. э. В первую очередь, стоит отметить исследования О. Емельянчик, исследовавшей население, оставившее курганный могильник “Восход”, население средневекового города-замка Горы Великие, позднесредневекового сельского населения Беларуси. Некоторые направления этих исследований были сделаны впервые для территории Белорусского Поднепровья (палеодемографический анализ, анализ частоты встречаемости *cribra orbitalia*).

Нельзя не отметить исследования российских учёных Е. Китова и А. Афанасьевой, которые впервые для Беларуси в целом и Белорусского Поднепровья в частности провели одонтологические и палеопатологические исследования зубочелюстного аппарата (население Гор Великих XVI–XVII вв.).

В итоге можно сделать вывод, что в XXI в. исследования приобретают антропозологическую направленность.

Вместе с тем нельзя не отметить некоторые проблемы в палеоантропологии Белорусского Поднепровья:

- практически полное отсутствие данных о населении эпохи бронзы и железа. Это связано как с существовавшим обрядом кремации в некоторых регионах, так и химическим составом почв Беларуси, в результате чего при раскопках учёные получают фрагментарные останки костей и зубов или же вообще не находят палеоантропологический материал;

- отсутствие данных по городскому населению древнерусского времени, городскому и сельскому населению XIV–XV вв., сельскому населению XVI–XVII вв., городскому населению XVIII–XIX вв. Это связано в некоторой степени с археологическим изучением определённых памятников, взаимодействием археологов и антропологов, морально-этическими принципами некоторых археологов, которые закапывают останки после проведения раскопок;

– некоторые из имеющихся серий, до сих пор не исследовались по различным аспектам палеоантропологической науки. Например, палеопатологии, одонтологии, остеометрии и др.

Всё же определённые перспективы в изучении древнего населения Белорусского Поднепровья есть: в фондах кафедры археологии МГУ им. А. Кулешова (г. Могилёв), отдела антропологии ИИ НАН РБ (г. Минск), ГГУ им. Ф. Скорины, Гомельского областного музея (оба г. Гомель) хранятся палеоантропологические материалы, полученные в ходе археологических раскопок с территории Белорусского Поднепровья. Хранящиеся костные останки вместе с данными прошлых лет могут дать определённые предпосылки в дальнейших палеоантропологических исследованиях древнего населения Белорусского Поднепровья.

1. Алексеев В. П. Происхождение народов Восточной Европы (краниологическое исследование). – М.: Наука, 1969. – 328 с.
2. Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. – М.: Издательство Московского университета, 1973. – 333 с.
3. Дорошенко Р. В., Надыров Э. А., Макушников О. А., Радюк В. В. Остеоантропологические методы исследования костных останков // Проблемы экологии и здоровья. – 2012. – № 2. – С. 118–123.
4. Емельянчик О. А. Антропологоэкологическая характеристика населения города-замка Горы Великие (по краниологическим материалам конца XVI – середины XVIII в.) // Вестн. Полоц. гос. ун-та. Сер. А, Гуманитарные науки. – 2005. – № 7. – С. 47–53.
5. Емельянчик О. А. Смертность городского населения Беларуси XVII–XVIII вв. (по материалам погребений в Полоцке и Горах Великих) // Актуальные вопросы антропологии. – Минск: Беларуская навука, 2010. – Вып. 5. – С. 251–256.
6. Емельянчик О. А. Анализ показателей смертности и частот встречаемости индикатора анемии *cribra orbitalia* у населения деревни Горы Великие XVII–XVIII в. (по данным краниологии) // Веснік Мазырскага дзярж. ун-та імя І. П. Шамякіна. – 2012. – № 2 (35). – С. 13–20.
7. Емельянчик О. А. Формирование антропологических особенностей населения Беларуси XI–XIX веков (по данным краниологии). Дис.канд. биол. наук: 03.03.02. – Минск, 2013. – 152 л.
8. Емельянчик О. А. Антропологические исследования материалов погребений из курганного могильника “Восход” (Могилёвский район Могилёвской области) // Актуальные вопросы антропологии: сб. науч. тр. – Минск, 2015. – Вып. 10. – С. 43–53.
9. Крывальцэвіч М. М. Могільнік сярэдыны III – пачатку II тысячагоддзяў да н. э. на Верхнім Дняпры – Прорва I. – Мінск: ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі”, 2006. – 202 с.
10. Марфина О. В. История антропологических исследований в Беларуси. – Минск: Беларуская навука, 2015. – 405 с.
11. Марфина О. В. Палеоантропология Беларуси: полвека открытий // Наука и инновации. Исторический ракурс. – 2015. – № 1 (143). – С. 68–72.
12. Антропология Беларуси в исследованиях конца XIX – середины XX в. – Минск: Беларуская навука, 2017. – 456 с.

13. Радюк В. В. Исследование костных останков из Моховского курганного могильника // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Беларусі у 2009–2010 гг. – Мінск, 2012. – Вып. 23. – С. 113–116.
14. Саливон И. И., Марфина О. В. Физический тип древнего населения Беларуси. – Минск: Беларуская навука, 2013. – 137 с.
15. Палеоантропология Беларуси. – Минск: Беларуская навука, 2015. – 369 с.
16. Седов В. В. Славянские курганные черепа Верхнего Поднепровья // Советская этнография. – 1954. – № 3. – С. 12–18.
17. Трофимова Т. А. Кривичи, вятичи и славянские черепа Поднепровья по данным антропологии // Советская этнография. – 1946. – № 1. – С. 91–136.

Євгенія Дутка
(Чернівці)

СЕРЕДНЬОВІЧНІ КІНСЬКІ РЕШМИ З КАРПАТО-БАЛКАНСЬКОГО РЕГІОНУ ТА ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У військовій історії Центрально- та Південно-Східної Європи одним із найбільш важливих та визначальних був період VIII – початку XI ст. Саме тоді в означеному регіоні відбулися важливі зміни в мілітарній культурі окремих державних утворень та кочових племен, що відобразилося на їх озброєнні, тактиці та стратегії. В подальшому це призвело до взаємовпливів та поступової еволюції різних типів предметів озброєння та елементів спорядження вершника та бойового коня в окремих регіонах Європи по різному.

Одним із ключових та водночас недосліджених аспектів у вищезазначеному контексті є проблема використання предметів спорядження бойового коня в Центрально- та Південно-Східній Європі у VIII–XI ст. Саме в цей час означена категорія предметів озброєння переживала значну еволюцію та видову модифікацію, що було пов'язано з ареалом її поширення, а також зі зміною тактики та стратегії бою армій тогочасних державних утворень та кочових племен. Рідкісним, показовим і водночас недослідженим елементом кінського спорядження, який відомий за археологічними та іконографічними джерелами є декоративний елемент кінської зброї – решма – звисаюча миндалеподібна бляха, яка була одним з найбільш важливих елементів декору кінського наголів'я (Рис. 1, 2). Їхня кількість в комплексі спорядження бойового коня могла бути різною. На одній зі сторін решми, як правило, знаходилися архітектонічні елементи, які слугували як бубонці або інші декоративні елементи. Кожна зі знайдених решм на сьогодні являє собою яскравий витвір мистецтва середньовічних майстрів та дозволяє прослідкувати місце та технологію їхнього виготовлення. Орнаментація та художнє оформлення середньовічних кінських решм мають зазвичай різне походження. На них простежуються як рослинний, так і зооморфний й антропоморфний орнаменти.

Кінські решми періоду VIII–XI ст. є рідкісними знахідками на археологічних пам'ятках, які очевидно належали до комплексу озброєння найбільш знатних за рангом воїнів. Означена категорія знахідок ще не знайшла свого належного висвітлення та аналізу в історіографії, оскільки дана категорія предметів спорядження середньовічного вершника, характерна для кочівників епохи раннього середньовіччя Центрально- та Південно-Східної Європи є досить рідкісною знахідкою на археологічних пам'ятках означеного вище періоду. Саме їхньому аналізу і присвячена дана публікація. Більшість знахідок означеного кінського наголів'я окремо згадуються в працях Р. Орлова [5, с. 24–44; 6, с. 238–246], Н. Доконта [1, с. 193–196], С. Станілова [8, с. 29–40], А. Кірпічнікова [3], Т. Мінаєвої [4] та ін. Крім того важливим є те, що джерелознавча база відомих на сьогодні означених прикрас наремінної кінської

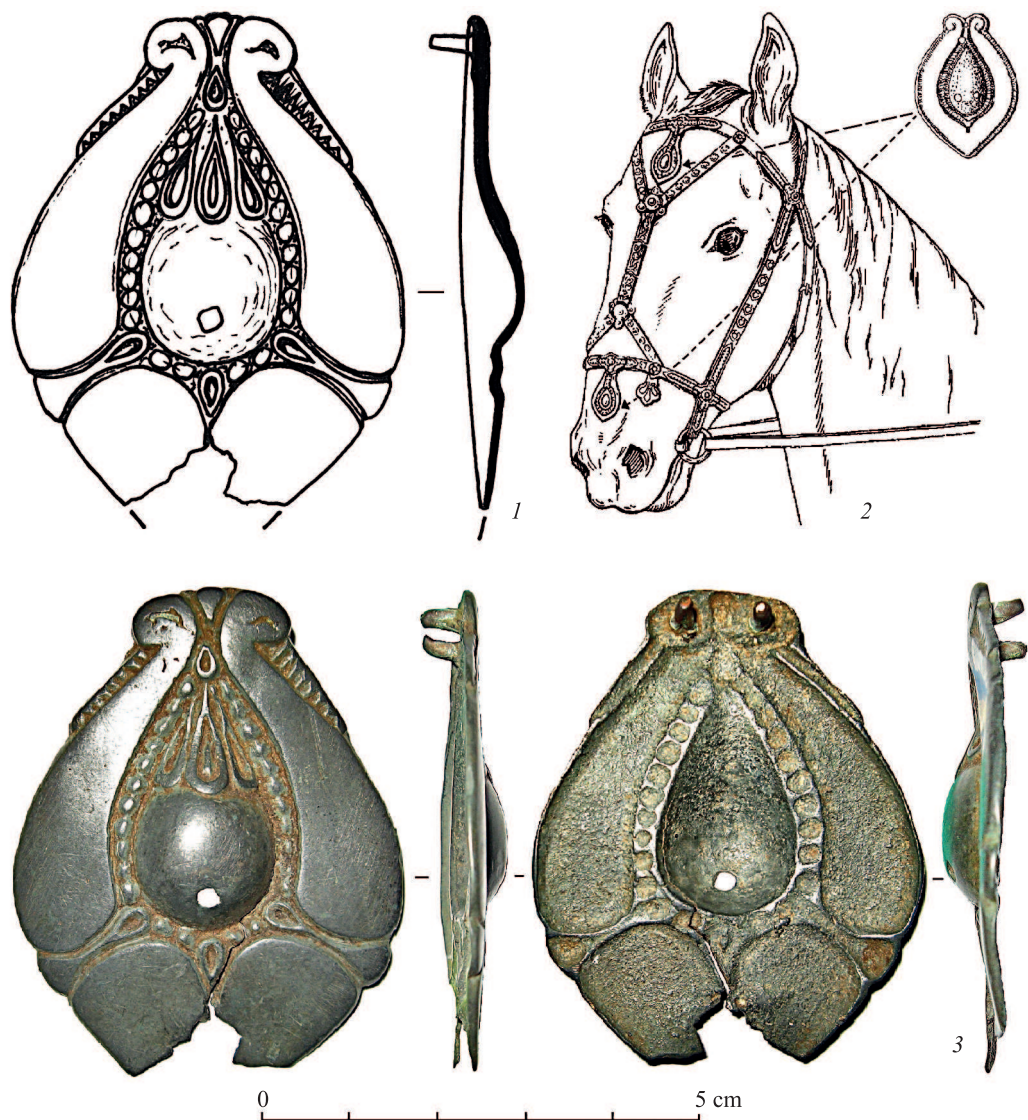

Рис. 1. Кінська решма з Рухотинського городища (уроч. Корнешти): 1 – прорисовка; 2 – реконструкція розміщення решм у вуздечному наборі коня (основа за А. Кіріпчіковим); 3 – фото

гарнітури не дозволяє точно прослідкувати її етнічну ідентифікацію. Більшість зі знайдених решм VIII–XI ст. дослідники зазвичай поділяють на кілька груп, які класифікуються за етнічною приналежністю. В кожній з них наявні різні елементи декору та архітектоніки, які, переважно, поєднуються та не дозволяють в повній мірі прослідкувати їхнє походження. На сьогодні серед дослідників спорядження бойового коня VIII–XI ст. виділяють 3 групи решм: з візантійськими, “східними” та давньоруськими мотивами. Унікальною серед виявлених на сьогодні знахідок подібного типу є решма знайдена на Рухотинському городищі (уроч. Корнешти),

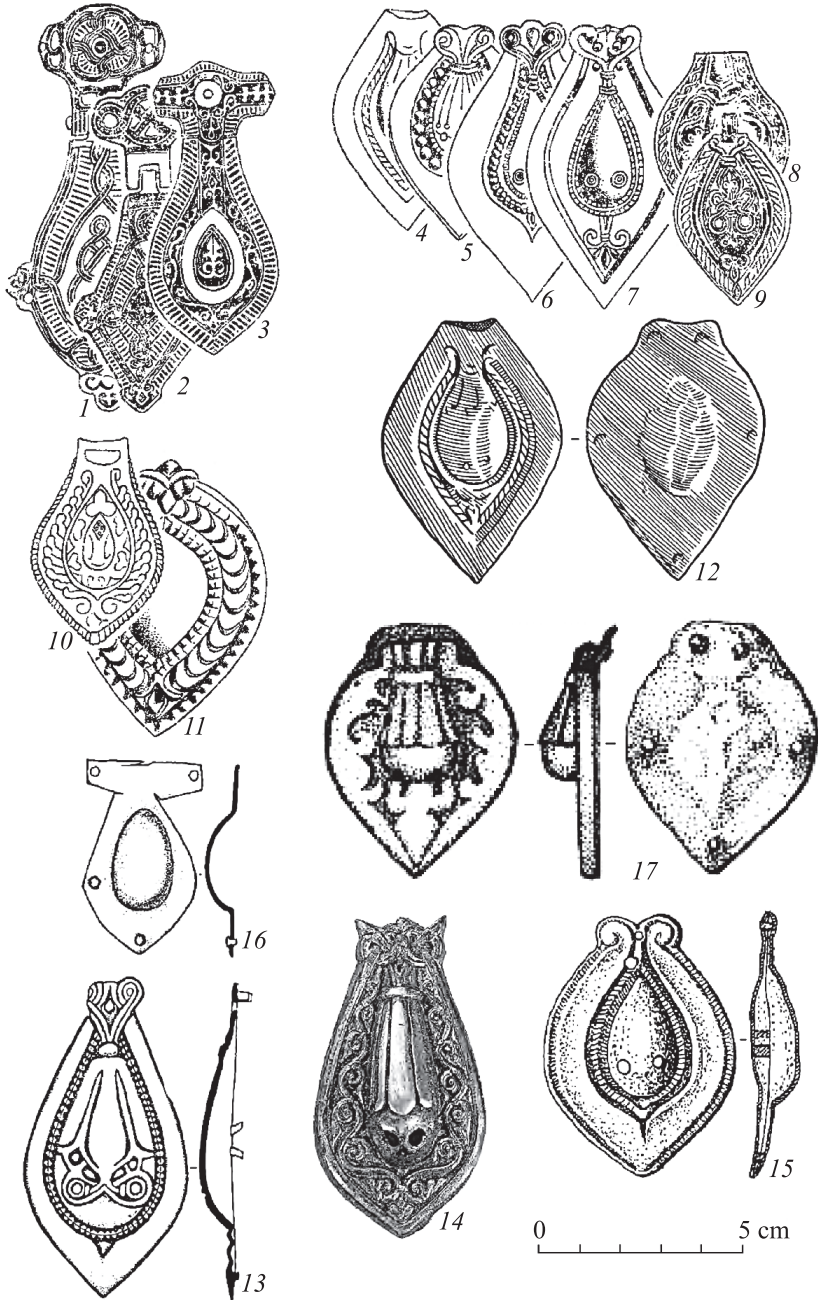

Рис. 2. Середньовічні кінські решми з Центрально- та Південно-Східної Європи:
 1 – Новокам'янка; 2 – Сарайли-Кият; 3 – Гаївка; 4, 12 – Горожено; 5 – Першокостянтинівка;
 6 – Мирне; 7 – Тузла; 8 – Котовка; 9 – Кам'янка; 10 – Старошведське; 11 – Булгакове;
 13 – Пліска; 14 – Будапешт; 15 – Одирці; 16 – Враца (1–11 за Р. Орловим; 12 – за А. Кірпічні-
 ковим; 13–16 за С. Станіловим)

Рис. 3. Поширення середньовічних кінських решм в Центрально- та Південно-Східній Європі: 1 – Будапешт; 2 – Враца; 3 – Пліска; 4 – Одириці; 5 – Тузла; 6 – Мирне; 7 – Горожено; 8 – Старошведське; 9 – Першокостянтинівка; 10 – Рухотин (уроч. Корнешти); 11 – Клуж-Напока (Румунія)

оскільки за стилістичними особливостями вона увібрала в себе елементи декору та архітекtonіки усіх трьох зазначених вище груп.

Решма з Рухотинського городища являє собою пошкоджену литу мигдалеподібну прикрасу листоподібної форми з краплеподібним виступом на лицевій стороні виробу, сектороподібною поверхнею та боковими зубчастими частинами по обох боках пальметки виробу (Рис. 1, 1, 3). Загальна висота збереженої решми – 5,6 см, найбільша ширина – 4,4 см. Виріб пошкоджений в нижній частині. Решма з Рухотинського городища за видовими особливостями складається з чотирьох секторів, які з'єднані проміжними підсекторами, які з краплеподібним виступом з'єднані трьома пелюстками в нижній частині та однією пелюсткою у верхній частині між двома хвилеподібними виступами з рельєфним орнаментом. Найбільш важливим у видовій, хронологічній та етнічній ідентифікації є краплеподібний виступ з отвором в нижній частині та 26 кулями навколо виступа від якого виходять чотири пелюстки (три донизу і одна вгору). У верхній частині виробу дві краплі між хвилеподібними виступами та у верхній частині краплеподібного виступа з'єднуються. Важливим є той факт, що на краплеподібному виступі наявний лише один отвір. За аналогічними знахідками з сс. Горожено (Рис. 2, 4, 12), Першокостянтинівки (Рис. 2, 5), Мирного (Рис. 2, 6), Тузли (Україна) (Рис. 2, 7), а також з Одириців (Рис. 2, 15), Пліски (Рис. 2,

13), Враца (Болгарія) (Рис. 2, 16), Будапешта (Угорщина) (Рис. 2, 14) та Клуж-Напоки (Румунія) (Рис. 2, 17) на краплеподібному виступі наявні по два отвори, а на знахідці з Рухотинського городища лише один. Крім того, у верхній частині виробу, по обох сторонах хвилеподібних бокових секторів наявні виступи з рельєфними зубцями (по вісім на кожній зі сторін). На задній частині виробу наявні дві деталі кріплення до ременя кінського наголів'я [8, с. 29–40].

За класифікацією Р. Орлова, яка базується на стилістичних особливостях подібних знахідок, решма з Рухотинського городища, очевидно, відноситься до II типу, так званої “східної” кочівницької групи з візантійськими впливами в орнаментиці. На цій групі прикрас переважає гладке поліроване тло і велике значення мають опуклі поверхні та виступи. Окрім того, велике значення на знахідці з Рухотинського городища відіграють як графічне зображення мотивів, так і архітектоніка окремої частини виробу [5, с. 24–44]. Досить близький мотив ряду пелюсток і кульок створює медальйон на глечикі 2 з Надь-Сент Міклошського скарбу. Схожий мотив на решмах означеного вище типу має середньоазійське походження і відомий на посуді фергано-семирічкової групи VIII – першої половини IX ст., на хорезмійському келиху першої половини VIII ст., саманідських посудинах X – початку XI ст. [5, с. 34] тощо. Відзначимо, що знахідка з Рухотинського городища на сьогодні є єдиною, де наявний поділ виробу на окремі сектори, що унеможлиблює її етнічну інтепретацію за стилістичними особливостями та архітектонікою. Аналогічні прикраси кінського наголів'я, незважаючи на іконографічні джерела, які дають змогу датувати подібного типу решми більш раннім періодом (VIII – перша половина IX ст.), в своїй більшості походять з археологічних комплексів X – початку XI ст. Показовим в означеному контексті виступає знахідка фактично ідентичної решми з Оudirців (Болгарія), яка відрізняється простішим орнаментом на поверхні виробу, а також решми з Враца, Пліски (Болгарія) та Будапешта (Угорщина) [8, с. 29–40]. Усі означені вироби, а також вищезгадані решми з Горожено, Першокостянтинівки, Мирного, Тузли датуються другою половиною X – першою половиною XI ст. та мають передусім кочівницьке та візантійське походження (Рис. 3). Р. Орлов на основі аналізу орнаменталіції висунув думку, що решми II “східної” групи належать комплексу спорядження печенізького воїна означеного вище періоду [5, с. 24–44]. Важливим є те, що Р. Орлов не виключає твердження про те, що східні та провінційновізантійські майстри могли виготовляти подібного типу прикраси і на території безпосередньо Першого Болгарського царства ще з початку X ст., підтвердженням чого є схожість мотивів подібного типу решм з орнаменталіцією інших предметів, які відносяться до матеріальної культури Першого Болгарського царства X ст. [5, с. 24–44]. Крім того болгарськими дослідниками була висказана думка стосовно скандинавських впливів на подібного типу прикраси [4].

Таким чином, наявність на археологічних пам'ятках решм, які відносяться до предметів спорядження бойового коня дозволяє проаналізувати розвиток військової справи в Східній Європі у VIII–XI ст., а також простежити візантійські, “східні” та давньоруські мотиви в комплексі озброєння воїнів в досліджуваний час.

1. Доконт Н. Г. Кочевническое погребение XI в. у с. Мирное // Археологические исследования северо-западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 193–196.
2. Калиниченко В. Предметы средневекового вооружения из Рухотинского городища (уроч. Корнешты) и военное дело Болгарского государства в IX в. // Епохи. – Велико Тирново: Великотърновски университет “Св. Кирил и Методий”, 2017. – Т. 25 (Брой 1). – С. 78–91.
3. Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. – Л.: Наука, 1973. – 140 с.
4. Минаева О., Холмквист Л. Български паралели на източните находки на метало-пластиката от Бирка. – София: Летера, 2012. – 131 с.
5. Орлов Р. С. Північнопричорноморський центр художньої металообробки у X–XI ст. // Археологія. – 1984. – Т. 47. – С. 24–44.
6. Орлов Р. С. Уздечный набор XI в. из Новокаменки // Советская археология. – 1982. – № 1. – С. 238–246.
7. Пивоваров С. В., Калініченко В. А. Середньовічні предмети озброєння дальнього бою з Рухотинського городища (уроч. Корнешти) // Археологічні студії. – К.; Чернівці: Черемош, 2014. – Вип. 5. – С. 254–277.
8. Станилов С. Половин звънец (принос към проучването на старобългарските звънящи амулети от VII–XI в.) // Acta musei Varnaensis: Българските земи през средновековието (VII–XVIII в.). – 2005. – Бр. III-2. – С. 29–40.

Оксана Дядечко
(Чернігів)

ЗНАХІДКА ДАВНЬОРУСЬКОГО ГУРКАЛА З ЧЕРНІГОВА

Серед археологічних знахідок, які походять з шарів X–XIII ст., досить часто зустрічаються циліндричні трубчасті кістки дрібних тварин із отворами у центральній частині діалізу. Атрибутувати їх достатньо складно, оскільки серед науковців немає єдності у поглядах на призначення даних артефактів.

Частина дослідників інтерпретує їх як гудзика (застібки для одягу) [2, с. 115], існує також думка, що вони могли використовуватися у якості гральних кісток [5, с. 187] або ж застосовуватися у ткацтві для намотування ниток [11, с. 120]. Однак найбільш розповсюдженою, з огляду на численні етнографічні паралелі, є інтерпретація подібних знахідок як дитячих музичних іграшок [5, с. 187]. В Україні найбільш вживаною назвою для таких музичних іграшок є “гуркало”, рідше – “вуркало” [1]. У Білорусі їх називають “жужалками” [7, с. 587–588].

Як відзначає М. Сергєєва, у польській археологічній літературі циліндричні трубчасті кістки з отворами інколи трактуються як застібки для одягу (“hetku”), а в чеській – “бручаки” [9, с. 100]. Серед старожитностей Новгороду Великого їх визначають як “брунчалки” [5].

І. Назіна, аналізуючи археологічні знахідки з території Білорусі, датовані X–XIII ст., відносить гуркало до давніх музичних інструментів. Виходячи із загальноприйнятої класифікації музичних інструментів, розробленої Е. Хорнбостелем та К. Заксом, дослідниця включила гуркало до групи духових музичних інструментів, підгрупи «вільних аерофонів» [4, с. 53]. Такої ж точки зору притримувався В. Поветкін [6].

В. Поветкін характеризує технологію процесу виготовлення гуркал та подальшого звуковидобування наступним чином: у невеликій кістці просвердлювали один або два отвори, в котрі просмикувався ремінець, кінці якого зав’язувалися у вузол. У процесі періодичного натягу ремінця гуркало створювало гучний загрозливий звук [6, с. 156]. Тембр та висота звуку залежали від розмірів та форми кістки, що оберталася [5, с. 188; 3, с. 203].

В. Поветкін припускає, що з рук дорослих, які створили та використовували гуркало з сигнально-охоронною метою, воно перейшло у користування дітей, де продовжувало виконувати функцію оберегу [5, с. 189]. Такий висновок, на думку дослідника, підтверджує знахідка гуркала із символічним зображенням, різьбленою мордою тварини, у Новгороді [6, с. 156].

Здійснивши аналіз давньоруських гуркал, М. Сергєєва дійшла висновку, що вони виготовлялися за єдиною схемою, яка протягом століть не зазнавала суттєвих змін. Це обумовлювалось простою формою виробу, котра не потребувала спеціальних навичок роботи з кісткою як з матеріалом. Дослідниця зазначає, що для виготовлення гуркал, як правило, не застосовували спеціальні інструменти. Отвори у таких виробів круглі, але не бездоганно правильної форми, тому могли бути вирізані ножем [8, с. 209]. Утім у поодиноких випадках зустрічаються знахідки з отворами правильної круглої форми, які могли робити за допомогою свердла [10, с. 156].

Рис. 1. Гуркало з розкопок у Чернігові

Прикладом такого виробу може слугувати гуркало, знайдене у 2017 р. в Чернігові під час археологічних досліджень О. Черненко на території стародавнього Дитинця (Рис. 1). Воно походить з об'єкту, датованого кінцем XII – початком XIII ст., виготовлено з циліндричної трубчастої кістки завдовжки 73 мм, 12 × 10 мм у перетині (біля отвору). Отвір діаметром 5,0 мм має правильну круглу форму, тобто, міг бути зроблений свердлом.

Відомі майже ідентичні гуркала, які походять з інших давньоруських центрів: Киселівки, Звенигорода та Києва. Найбільш близькою аналогією є гуркало зі Старокиївської гори, опубліковане М. Сергєєвою (завдовжки 66 мм, отвір правильної круглої форми, діаметром 5,0 мм) [9, с. 219, табл. 48: 1]. Таким чином, чернігівська знахідка належить до групи достатньо поширених однотипних виробів давньоруського часу. Утім для території Чернігово-Сіверщини такий виріб відзначений вперше.

1. Грушевський М. Дытяти забавки та гры усякі // Киевская старина. – К., 1904. – С. 51-105.
2. Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок. – Л.: Наука, 1981.
3. Мядзведзева В. У. Касцяныя вырабы Маскавіцкага гарадзішча // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Мінськ, 2001. – № 3. – С. 202–210.
4. Назина И. Д. Белорусские народные музыкальные инструменты: Самозвучащие, ударные, духовые. – Минск: Наука и техника, 1979.
5. Поветкин В. И. Об одной из детских музыкальных забав на Руси // Материалы по археологии Новгорода 1988. – М., 1990. – С. 187–191.
6. Поветкин В. Бесовские гудебные сосуды: на чем играли древние новгородцы // Родина. – 2002. – № 11–12. – С. 153–157.
7. Романов Е. Р. Белорусский сборник. – Вильно, 1912.
8. Сергєєва М. С. Про деякі давньоруські приладдя з кістки та рогу для ігор та розваг (за матеріалами з Середнього Подніпров'я) // Древности. – Харьков, 2010. – № 9. – С. 198–215.
9. Сергєєва М. С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. – К.: КНТ, 2011.
10. Сергєєва М. С. Давньоруська різьблена кістка з Чорнобильського городища // Археологія і давня історія України. – К., 2016. – № 3 (20) Дослідження Київсько-го Полісся. – С. 152–159.
11. Шноре Э. Д. Асотское городище // Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР. – Рига, 1961. – Т. II.

Олексій Єрмоленко
(Чернігів)

ЗНАХІДКА МЕЧА З КОЛЕКЦІЇ МЕНСЬКОГО РАЙОННОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ім. В. ПОКОТИЛА

Меч універсальна холодна зброя середньовіччя. На території східної Європи він вийшов з широкого користування лише в XIV ст. поступившись місцем більш практичній шаблі. Про вид цієї зброї можна зустріти безліч писемних повідомлень у творах середньовічних істориків, мандрівників, правителів.

Наприклад, в книзі хорезмійського вченого Аль-Біруні¹ (973–1048 pp.) “Мінералогія , чи Книга для пізнання дорогоцінностей” є спеціальний розділ в якому йдеться про мечі русів, де він виділяє два види природного заліза: м’яке (нармахан) і тверде (шабуркан або кала). З останнього вироблялись мечі візантійців, русів та скалибів (слов’ян) [1, с. 169].

При дослідженні середньовічні мечі розділяють за призначенням та конструктивними особливостями на одноручні та дворучні. Звичайний меч складається з двох частин: клинка і руків’я на тому місці де клинок переходить в руків’я зазвичай знаходиться хрестовина, що призначена для захисту руки [1, с. 29]. Навершя меча могло складатися з декількох частин і, як і перехрестя часто прикрашались різними орнаментами та візерунками, що надавало зброї особливого містичного змісту.

Техніка прикрашання мечів вказує нам, що вони являлися цінним видом зброї і належали воїнам високого соціального статусу [1, с. 90].

Фундаментальною основою вчення про озброєння вікінгів можна вважати дисертацію Яна Петерсена “Норвежські мечі епохи вікінгів. Типологічні-хронологічні дослідження зброї епохи вікінгів”. Який розглядав свою роботу, як попереднє опрацювання й систематизацію джерел. Я. Петерсен сподівався, що його “сухі хронологічні дослідження” про типи дадуть повний вихід на повний подіями історичний період древньої історії Норвегії [1, с. 13].

В радянській історіографії проблема дослідження середньовічного меча також знайшла своє відображення. Д. Анучін на основі схожості мечів знайдених в російських курганах із ознаками скандинавської матеріальної культури, визначав їх, як імпортні вироби і лише в погано виготовлених екземплярах він вбачав мечі місцевого виробництва. Помітне місце відводилось вивченню та описанню мечів з окремих могильників у великих працях М. Бранденбурга, В. Сизова, О. Спіцина.

¹ Аль-Біруні – хорезмський вчений-енциклопедист. Працював при дворі хорезмшахів. Твори Біруні є значним внеском у математику, астрономію, фізику, мінералогію, історію та етнографію світу. Біруні описав календарні системи арабів, персів, греків, євреїв, хорезмійців та інших народів. Геологічні та гірничі знання Аль-Біруні виклав у книзі “Зібрання відомостей для пізнання коштовностей” (XI ст.).

З плином часу, в суперечці про слов'янсько-норманські відносини, питання про походження мечів стали відводити важливе місце. Саме в світлі цих взаємин шведським археологом Т. Арне була зроблена спроба узагальнення накопичених матеріалів. Дослідник нарахував понад 40 мечів, знайдених на території Східної Європи. Майже всі вони були віднесені їм до скандинавських старожитностей. Карта виявлення мечів по Т. Арне збігається з картою розповсюдження скандинавської матеріальної культури на території Київської Русі. На думку Б. Рибаківа, в IX–X ст. на Русі переважали франкські клинки. Втім, він допускає, що рукояті деяких західних клинків “монтувалися десь в Середньому Подніпров'ї”.

Існує чимала кількість різних типологій серед яких можна виділити, типологію Я. Петерсона., А. Кірпічнікова та Ф. Андрощука.

Однією з новітніх праць по мечам середньовіччя є монографія Ф. Андрощука “Мечі Вікінгів” (2013 р). В ній зібрано значну колекція мечів із території: Данії, Ісландії, Швеції та Норвегії [1]. Дослідження Ф. Андрощука певним чином базувалась на типології Я. Петерсона з рядом виправлень та поточень.

У 2012 р. вийшла праця В. Зоценка та Ф. Андрощука “Скандинавские древности Южной Руси. Каталог” де зібрані варязькі старожитності з території Подніпров'я [2].

Однією зі знахідок, виявленою у Чернігівському Подесенні є фрагмент меча, що зберігається в Менському районному краєзнавчому музеї ім. В. Покотила. За наданою інформацією директором музею В. Крутим², меч було знайдено 1959 р. поблизу с. Блестова Менського району Чернігівської області колгоспником І. Мамаєм біля болота Клокового, в районі с. Блестова. На території селища знаходиться відома археологічна пам'ятка, що ототожнюється дослідниками з літописним місто Блестовит. Давньоруське місто Блестовит згадується на сторінках Іпатієвського літопису під 1151 р.

Залишки літописного Блестовита були виявлені в 1947 р. І. Ляпушкіним. В 1959 р. пам'ятка була обстежена співробітником Чернігівського історичного музею І. Єдомахою, який заклав розвідувальний шурф на городищі та посаді і виявив культурний шар X–XIII ст. потужністю до від 0,3 до 0,7 м. [4, с. 15]. В 1979 р. пам'ятка була досліджена загоном Новгород-Сіверської експедиції ІА АН СРСР та Чернігівського історичного музею під керівництвом В. Коваленка та Р. Орлова.

За описом дослідників дитинець Блестовита має розміри 30 × 40 м, знаходиться на південній околиці села й займає мис високої правобережної тераси р. Десна та р. Ровчак. У підніжжя тераси протікає р. Пулка – давня стариця р. Десна, перетворившись в ряд глибоких озер, з'єднаних протоками. З напільної сторони (із заходу та півночі) дитинець обмежений валом та ровом. Вал сильно розмитий (висота приблизно 1,0 м) і прослідковувався лише з напільної сторони. Запливний рів мав ширину 15 м при глибині до 1,5 м. З заходу та північного-заходу до дитинця прилягає обширне (близько 1,5 га) окольне місто, що обмежене з напільної сторони ривчакми та сильно запливним ровом. Далі розміщувався не укріплений посад, площа якого за І. Єдомахою визначається в декілька десятків гектарів.

В 1979 р. на дитинці Блестовита був закладений розкоп 10 × 10 м, в якому були виявлені залишки трьох жител XI ст. з поглибленою основою, частково пере-

² Автор висловлює щирю подяку В. Крутому – директору Менського краєзнавчого музею ім. В. Покотила за надану інформацію про знахідку меча та його фотографії.

Рис. 1. Меч з колекції Менського районного краєзнавчого музею ім. В. Покотила

криті насипом валу й одного наземного XI ст. Експедицією було закладено стратиграфічну траншею, що розрізала оборонні споруди дитинця, котра показала, що час їх побудови відноситься до кінця XI – початку XII ст. Шурфом (2,0 × 2,0 м), закладеним на території “окольного міста” виявлений потужний до (1,5 м) культурного шар синхронний дитинцю.

Таким чином, результати археологічних досліджень дозволяють стверджувати, що літописний Блистовит був зведений на місті більш раннього сільського поселення на рубежі XI–XII ст., як центр невеликої сільської округи. На думку В. Коваленка, це відбулося після виділення по рішенню Любецького з’їзду 1097 р. самостійного Новгород–Сіверського князівства. Згідно з даними писемних джерел, Блистовит в першій половині XII ст. входив до складу Сновської тисячі, яка була складовою частиною вотчини Новгород–Сіверських князів і, можливо, являв собою невеликий князівський замок, у стін якого виріс посад [5, с. 12–121].

Після випадкової знахідки І. Мамаєвим меча в колицях с. Блистови, його було передано до Менського районного краєзнавчого музею ім. В. Покотила де він зберігається і до сьогодні. Документація на знахідку відсутня.

Після обстеження знахідки можна зазначити, що меч зберігся на довжину 37 см. Довжина руків’я складає 17,5 см, ширина леза – 5,0 см, ширина стержня руків’я – 1,7 см. За класифікацією Я. Петерсена меч належить до типу S. Для цього типу є характерним потовщення центральної частини наперши, пряме перехрестя із заокругленими закінченнями. Деталі руків’я завжди покриті орнаментованими срібними пластинами. Орнамент завжди витончений у вигляді переплетіння джгутиків та тваринного стилю. Знахідки мечів типу S у Європі сконцентровані у більшості в Східній та Центральній Норвегії. За Я. Петерсеном такі мечі датуються початком X–XI ст. [7, с. 173–177].

Навершя меча, знайденого біля с. Блистови однодолне, двоскладове с петлевим візерунком, що візерунок техніці врізаного інкрустування срібної пластини. Однодолне навершя з’єднане з основою за допомогою двох заклепок, ширина навершя складає – 10,3 см, висота – 7,5 см. Черенок руків’я – прямокутний у перетині, завтовшки 0,4 см. В районі перехрестя його ширина 2,9 см і поступово звужується до навершя – 1,7 см. Відстань від навершя до перехрестя складає 17,5 см. Перехрестя – пряме, овальної форми шириною – 11 см, його висота складає 2,2 см. По обох кінцях перехрестя потовщується і заокруглюється. Орнамент перехрестя та навершя виконаний в єдиному стилі (Рис. 1). За аналогією меч з Блистовиту близький до двох з п’яти мечів, знайдених при будівництві Дніпровської ГЕС у 1928 р. [6, с. 47–61].

Загалом в Європі відомо близько трьох десятків мечів з подібним оздобленням. Це мечі з Упланду (Швеція), меч з Дніпровських порогів, та меч з Глуховців (Вінницької області). Відповідні елементи в оздобленні зброї виконували як правило високо кваліфіковані майстри, і кожен зразок мав свій індивідуальний характер.

Таким чином, знахідка давньоруського меча біля с. Блистови Менського району Чернігівської області вказує на присутність тут у кінці IX – на початку XI ст. елітних дружин у склад яких могли входити варязькі найманці. Тим паче, що датування знахідки відповідає часу існування літописного Блистовита (X–XII ст.).

1. Андрощук Ф. О. Мечи Викингов. – К., 2013. – 712 с.
2. Андрощук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности Южной Руси: Каталог. – Paris, 2012. – 367 с.
3. Бируни Абу Рейхан. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия) [Пер. Беленицкого А.М.]. – Ленинград, 1963. – 521 с.
4. Едомаха И. И. Отчет об археологической разведке в г. Мене и Менском районе Черниговской области в 1959 г. // Науковий архів ІА НАН України. – Фонд експедиції АН УРСР. – 3322. – 32 с.
5. Коваленко В. П. Происхождение летописных городов Чернигово-Северской земли (IX–XIII вв.). Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1983. – 371 с.
6. Комар А. В. Мечи Днепростроя (к истории находки 1928 г.) // Русь в IX–XII веках: общество, государство, культура. – М., 2014. – С. 47–61.
7. Петерсен Я. Норвежские мечи эпохи викингов. Типохронологическое изучение оружия эпохи викингов. – Спб., 2005. – 237 с.

Віталій Жигола
(Київ)

МЕТРОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 3D-МОДЕЛЕЙ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КЕРАМІКИ¹

Запропонована В. Генінгом ще у 1970-х рр. програма статистичної обробки кераміки (глиняного посуду) [1, с. 115–117], зокрема, характеристика абсолютних розмірів посуду, залишається актуальною і досі. На сьогодні є спроби розробити уніфіковану систему назв структурних частин гончарних виробів складних форм [4], яка розширює запропоновані В. Генінгом параметри. Усі показники вимірюються вручну або за допомогою вимірювальних пристроїв у камеральних умовах на натуральному (автентичному) археологічному артефакті. Сучасний розвиток комп'ютерного програмного забезпечення дозволяє виконати усі виміри на цифровій 3D-моделі посудини та провести низку додаткових досліджень.

Для створення 3D-моделі посудини використовується спеціалізовані фотограмметричні програми та серія фотографій артефакту [3; 8; 9]. Отримана модель пропорційно ідентична натуральній посудині, тому задаються її розміри, що дозволяє **проводити точні цифрові метрологічні виміри**.

Для прикладу було обрано ліпний горщик роменської археологічної культури із досліджень посаду городища біля с. Радичів 1992 р. На базі Науково-дослідного центру археології та стародавньої і ранньомодерної історії Північного Лівобережжя ім. Д. Я. Самоквасова Національного університету “Чернігівський колегіум” імені Т. Г. Шевченка було створено його 3D-модель. Горщик цікавий ще й тим, що він досить асиметричний і був реконструйований із окремих фрагментів, частина яких бракує, без яких ускладнюються певні виміри (Рис. 1).

Після експортування моделі у програму ® Blender™ проводяться необхідні виміри, запропоновані В. Генінгом (Рис. 2) [1, с. 116, Рис. 1]. А саме діаметр вінця, діаметр основи шийки, найбільший діаметр тулуба, діаметр денця, загальна висота, висота шийки, висота плічка та висота придонної (нижньої) частини тулуба (Рис. 3, 1). Окрім необхідних замірів абсолютних розмірів горщика, програма дозволяє поточити будь-які інші параметри об'єкта, що дуже складно зробити фізично на натуральному артефакті (Рис. 3, 2). Усі виміри виконуються за доли секунд простими маніпуляціями програмним інструментом “лінійка”.

За допомогою редактора можна **відтворити цілу форму виробу**, що дозволить визначити його розміри, провести ретельніші виміри, а також стане у нагоді для візуалізації відновленого артефакту без застосування складних і тривалих реставраційних робіт. На створеній 3D-моделі знахідки відновлюються відсутні її частини методом їх замонтовування копіями із сусідніх полігонів і текстур (Рис. 4).

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф-77/83–2018, за темою: “Подесення в історії України: історико-археологічний аспект”.

Рис. 1. Фотографії (1–2) та ортофотоплани 3D-моделі (3–4) горщика

Також відтворена ціла форма стане у нагоді для візуалізації можливого вигляду артефакту.

Спеціалізовані програми також враховують площу полігонів створеної моделі – **площу горщика**, що може стати у нагоді при окремих дослідженнях. Наприклад, площа автентичного горщика з Радичіва склала $0,2610 \text{ м}^2$, площа цілого виробу могла складати $0,3110 \text{ м}^2$. Мається на увазі площа усієї зовнішньої поверхні керамічного матеріалу.

До впровадження новітніх технологій було майже неможливо виміряти **об'єм керамічного матеріалу**, з якого зформовано виріб. Програмне забезпечення обробляє параметри створених полігонів, враховуючи потовщення / потоншення стінок, пророблені отвори, декоративні чи функціональні деталі посудини, орнамент тощо. Об'єм 3D-моделі горщика з Радичіва і, таким чином, об'єм керамічного матеріалу склав 929 см^3 .

Ця інформація дозволить **ввести в археологічну науку новий показник** для характеристики посуду, а саме **щільність ($\text{гр}/\text{см}^3$) керамічного матеріалу**.

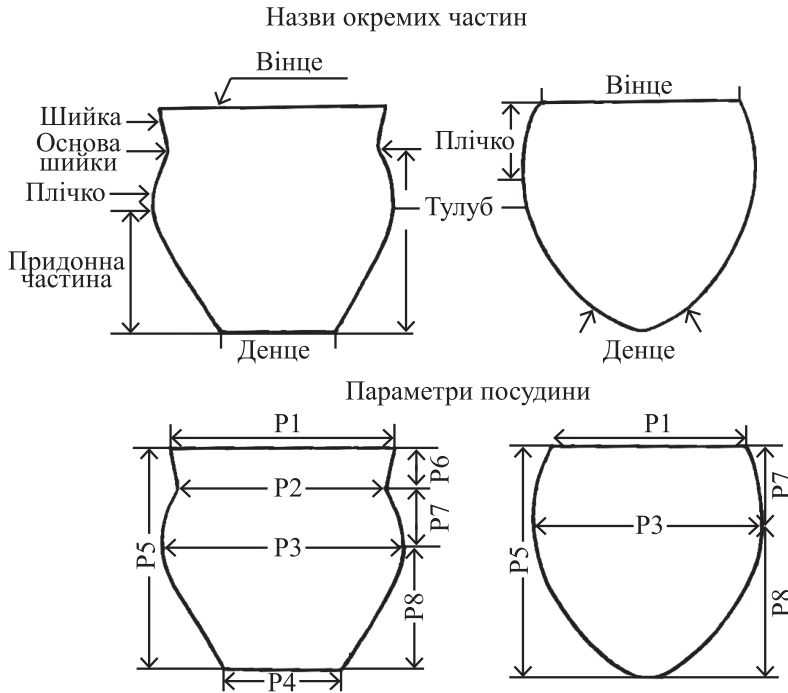

Рис. 2. Характеристика посудини: P1 – діаметр вінця; P2 – діаметр основи шийки; P3 – найбільший діаметр тулова; P4 – діаметр денця; P5 – загальна висота; P6 – висота шийки; P7 – висота плечика; P8 – висота придонної (нижньої) частини тулова (за: [1, с. 116, Рис. 1])

Знаючи об’єм матеріалу, з якого виготовлено посудину, та зваживши артефакт, ми отримаємо відповідні значення. Ці показники разом із показниками якості сировини (домішки, тип глини тощо), стануть у нагоді визначення приналежності виробу до певної партії виготовлення, до певного майстра чи навіть одного процесу випалу. Такі ж виміри можна проводити і для окремих фрагментів кераміки.

Відтворення цілої форми виробу дає змогу виміряти об’єм керамічного матеріалу того чи іншого типу посуду. Подальша систематизація цих даних дозволить **класифікувати групи виробів за кількістю / вагою / об’ємом витраченої сировини** на їх виготовлення, віднайти уніфіковані стандарти, що розширить спектр керамологічних досліджень. Об’єм 3D-моделі цілої форми горщика з Радичіва і, таким чином, можливий об’єм керамічного матеріалу цілого горщика міг складати 998 см³ (Рис. 4).

До одного із принципів математичного опису кераміки В. Генінг відносив і **об’єм посуду** [2, с. 53]. У сучасній вітчизняній керамології об’єм у типології використовує низка археологів, таких як К. Пеляшенко [5, с. 71], Я. Гершкович, А. Корохіна, О. Ромашко [6; 7, с. 7] та ін.

Для визначення внутрішнього об’єму посуду В. Генінг у праці “Древняя керамика: методы и программы исследования в археологии” (1992) запропонував складну формулу для вирахування об’єму за низкою вимірювань абсолютних розмірів горщика [2, с. 53].

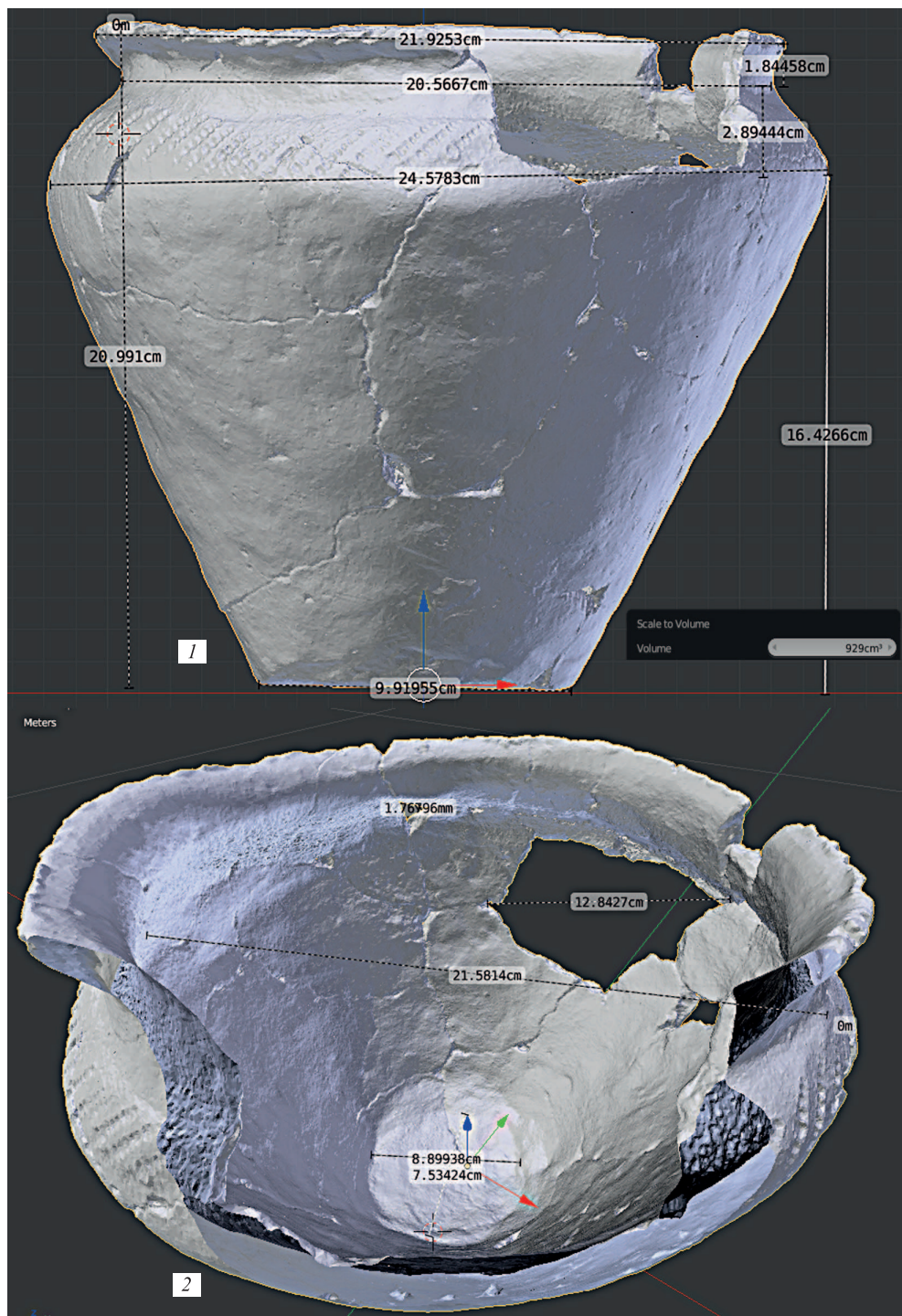

Рис. 3. Заміри горщика у програмі ® Blender™ за основними характеристиками (1) та додатковими пунктами (2)

Рис. 4. 3D-модель відтвореної цілої форми горщика (1–3) та фото автентичного артефакта (4)

V_1 – для цілого посуду:

$$V_1 = \frac{\pi}{2} \left[P_6 \left(\frac{P_1^2}{4} + \frac{P_1 P_2}{4} + \frac{P_2^2}{4} \right) + P_7 \left(\frac{P_2^2}{4} + \frac{P_2 P_3}{4} + \frac{P_3^2}{4} \right) + P_8 \left(\frac{P_3^2}{4} + \frac{P_3 P_4}{4} + \frac{P_4^2}{4} \right) \right]$$

Параметри вимірювання у формулах відповідають вказаним характеристикам посудини на Рис. 2 (вимірювання проводяться у сантиметрах) [1, с. 116, Рис. 1].

За підрахунками вказаної формули, можливий об'єм горщика з Радичіва складає $8\,827\text{ см}^3$, що ажніяк не відповідає дійсності. Варто відмітити, що вимірювання на автентичному артефакті та підрахунки за формулою зайняло певний час та зусиль, які не йдуть у порівняння з моментальними розрахунками спеціалізованим програмним забезпеченням.

форма	вис. см	діаметр вінця									
		10	15	20	25	30	35	40	45	50	60
	10	0,55	1,24	2,2	3,44	4,96	6,75	8,82	11,16	13,78	19,84
	20	1,1	2,48	4,41	6,89	9,92	13,5	17,64	22,32	27,56	39,68
	30	1,65	3,72	6,61	10,33	14,88	20,25	26,45	33,48	41,34	59,52
	40	2,2	4,96	8,82	13,78	19,84	27,01	35,27	44,64	55,11	79,36
	50	2,76	6,2	11,02	17,22	24,8	33,76	44,09	55,8	68,99	99,2
	60	3,31	7,44	13,23	20,67	29,76	40,51	52,91	66,96	82,67	119,05
	70	3,86	8,68	15,43	24,11	34,72	47,26	61,73	78,12	96,45	138,89
	80	4,41	9,92	17,64	27,56	39,68	54,01	70,55	89,28	110,23	158,73
	90	4,96	11,16	19,84	31	44,64	60,76	79,36	100,44	124,01	178,57
	100	5,51	12,4	22,05	34,45	49,6	67,51	88,18	111,6	137,78	198,41

форма	вис. см	діаметр вінця									
		10	15	20	25	30	35	40	45	50	60
	10	0,63	1,43	2,54	3,97	5,71	7,77	10,15	12,85	15,87	22,85
	20	1,27	2,86	5,08	7,93	11,42	15,55	20,31	25,7	31,73	45,69
	30	1,9	4,28	7,62	11,9	17,13	23,32	30,46	38,55	47,6	68,54
	40	2,54	5,71	10,15	15,87	22,85	31,1	40,61	51,4	63,46	91,38
	50	3,17	7,14	12,69	19,83	28,56	38,87	50,77	64,25	79,33	114,23
	60	3,81	8,57	15,23	23,8	34,27	46,64	60,92	77,1	95,19	137,07
	70	4,44	9,99	17,77	27,76	39,98	54,42	71,08	89,95	111,06	159,92
	80	5,08	11,42	20,31	31,73	45,69	62,19	81,23	102,81	126,92	182,77
	90	5,71	12,85	22,85	35,7	51,4	69,96	91,38	115,66	142,79	205,61
	100	6,35	14,28	25,38	39,66	57,11	77,74	101,54	128,51	158,65	228,46

Рис. 5. Таблиця об'ємів посуду за його формою, загальною висотою та діаметром вінця (для прикладу подано лише частину таблиці; числові показники у сантиметрах і літрах)

Формула розділяє горщик на три усічені конуси, вираховує об'єм кожного і додає їх. Вона надає приблизні значення, адже не враховує індивідуальні особливості артефакту, як-то відсутність чи складність визначення певних морфологічних характеристик посудини (і, таким чином, неможливість підставити дані у формулу), асиметричність виробу, різну товщину керамічного матеріалу, складність вимірювання пошкоджених виробів тощо.

Існує спеціальна таблиця для уніфікованих форм посудин, де за діаметром вінця та висотою виробу подано числові варіанти об'ємів гончарних виробів (Рис. 5). Таблиця також подає досить умовні значення і не завжди може бути використана під час керамологічних досліджень.

Саме тому доцільно використовувати програмне забезпечення та 3D-моделі посудин для точного визначення їхнього об'єму, де будуть враховані всі індивідуальні особливості конкретного артефакту. Вперше у вітчизняній науці комп'ютерні технології 3D-моделювання застосувала О. Ромашко. Археологиня зазначає, що «для розрахунку об'єму скіфських металевих казанів не придатні методи, адаптовані для розрахунку об'ємів круглих у плані симетричних форм, що традиційно використовуються в археології при дослідженні стародавньої кераміки. Це пов'язано з наявністю в скіфській культурі значних серій казанів з овальним у плані корпусом. Тому для отримання достовірних даних нами використана програма тривимірного моделювання Autodesk 3ds Max 2011, за допомогою якої на моделі корпусу казана врахована максимальна кількість індивідуальних особливостей, які мають відношення до кореляції значення об'єму. Тривимірні моделі створено для 72 казанів» [7, с. 7–8]. Це також стосується всіх інших категорій археологічних артефактів.

Задля вимірювання об'єму 3D-моделі посудини необхідно повністю видалити зовнішні полігони і залишити полігони внутрішньої поверхні горщика, яка саме

Рис. 6. Полігони внутрішньої поверхні горщика без текстур (3–4) і з текстурами (1–2)

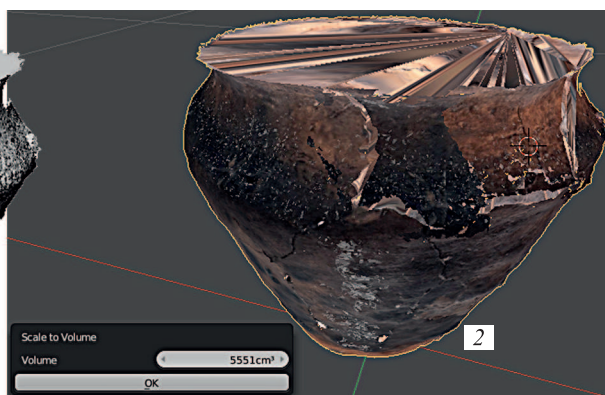

Рис. 7. Модель внутрішньої частини горщика та її об'єм (1 – без текстур; 2 – з текстурами)

і відповідає об'єму посудини (Рис. 6). На Рис. 6 продемонстровано відокремлена внутрішня частина моделі. Розрахунки об'єму велися по верхньому краю вінця, тому на ньому влаштовано перемичку (Рис. 7). Далі програма ліквідує усі пустоти та розриви полігонів та вираховує розміри утвореної моделі внутрішньої частини горщика. Як бачимо, горщик з Радичева мав можливий об'єм 5 551 см³.

Таким чином, за допомогою 3D-моделі горщика можна без зусиль провести низку метрологічних досліджень, зокрема, таких, які дуже складно чи неможливо провести на натуральному артефакті, можна без проблем виміряти площу і об'єм керамічного матеріалу, що до цього часу було вкрай складно зробити, обчислити щільність сировини, відтворити можливий зовнішній вигляд цілого артефакту та виміряти його внутрішній об'єм. Ці точні розрахунки займають незначний відрізок часу, що дозволяє опрацьовувати велику кількість артефактів та створювати точні статистичні описи.

1. Генинг В. Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // Советская археология. – М., 1973. – № 1. – С. 114–136.
2. Генинг В. Ф. Древняя керамика: методы и программы исследования в археологии. – К.: Наукова думка, 1992. – 188 с.
3. Жигола В. С. 3D-сканування в археології: досвід та перспективи // Середньовічні та Ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи. Мат-ли XVI Міжн. студ. наук. археол. конф. – Чернігів, 2017. – С. 48–55.
4. Коваленко О. До питання про уніфікацію назв структурних частин гончарних виробів // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. – Опішне: Українське народознавство, 2011. – Кн. III. – Т. 2. – С. 131–139.
5. Пеляшенко К. Ю., Гречко Д. С. Лепные кувшины V–IV вв. до н. э. Днепро-Донецкой Лесостепи // Российская археология. – 2011. – № 1. – С. 68–80.
6. Ромашко О. В. Типологія скіфських металевих казанів Півдня Східної Європи за об'ємом // Історичні етюди: зб. наук. праць. – Дніпро: Пороги, 2014. – С. 200–202.
7. Ромашко О. В. Металеві казани скіфської культури (VII–III ст. до н. е.). Автореф. дисер. ... канд. іст. наук. – К., 2015. – 20 с.
8. Frischer V., Dakouri-Hild A. (Eds.) Beyond Illustration: 2D and 3D Digital Tools for Discovery in Archaeology // British Archaeological Reports International Series 1805. – Oxford: Archaeopress, 2008. – 363 p.
9. Kjellman E. From 2D to 3D – A Photogrammetric Revolution in Archaeology? 2012. Електронний ресурс. – режим доступу: http://www.academia.edu/1771011/From_2D_to_3D_a_photogrammetric_revolution_in_archaeology

Євген Заяць
(Чернігів)

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЗМІЄВИХ ВАЛІВ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

В історії України, Змієві вали посідають значне місце. Вони мають велику протяжність по території Лісостепу загальною довжиною 969,5 км. За даними М. Кучери вони збереглися лише на 1/4 своєї первинної відстані. Не дивлячись на багаторічні вивчення Змієвих валів, дослідникам і до сьогодні не вдається прийти до єдиного висновку щодо часу їх побудови та функціонального призначення.

Основна частина цих пам'яток зосереджена на території Київської області, де вони простягаються паралельно Києву з північного заходу на південній схід, утворюючи напівкільце.

Перші згадки про Змієві вали зустрічаються у Повісті минулих літ. Так, під 1093 р. згадується: *“Наші тоді стали межі двома валами, і поставили стяги свої, і вийшли стрільці із-за валу. А половці, прийшовши до валу, поставили стяги свої...”*. В цьому ж повідомленні можна простежити місцезнаходження валу, що складав частину оборони Київських земель в кінці XI ст.: *“...і перейшли Стугну-ріку, а вона тоді вельми наводнилася була. ...минувши Треполь, пройшли вони вал.”*. Змієві вали згадуються під 1149 р., коли відбулася битва об'єднаних сил київського князя Ізяслава Мстиславовича проти Ростово-Суздальського князя Юрія Долгорукого: *“Юрій же стояв три дні коло Стрякова. А [на] четвертий день, по [вранішній] зорі, він пішов од Стрякова мимо города, приготувавшись до бою, і став межі двома валами. Став же він полками своїми по ту сторону Трубежа за звіринцем, коло зарості.”*, *“Коли ж Юрій, і Святослав Ольгович, і Святослав Всеволодович побачили, що полки ідуть, то вони також, приготувавши полки свої до бою, пішли супроти них і, пройшовши вал, там стали.”* [8, с. 224]. Ці ж події зустрічаємо на сторінках Іпатіївського літопису під 1151 р.: *“І Юрій, це почувши, рушив через бір до [города] Чернева, а звідти пішов за вал і став коло [річки] Бзяниці...”*, *“...приготувавши до бою полки свої, пішли мимо Василева через [ріку] Стугну і, прийшовши до валу, але не проходячи валу, тут і стали полками своїми на ніч.”*, *“У день же четверга, перед [сходом] сонця, і Вячеслав, і Ізяслав, і Ростислав пройшли [через] вал на чисте поле і рушили битися [туди], де ото стояв Юрій.”* [8, с. 247]. Варто зазначити, що на сторінках літописів, вали згадуються при військових подіях. Наприклад, дружини русичів ставали між ними на ночівлю, або коли укріплення дозволяли досягати тактичної переваги над ворогом.

Вивчення Змієвих валів розпочалось ще в першій половині XIX ст. з їх первинного огляду та картографування. Перша коротка інформація про Змієві вали по р. Рось була опублікована в 1844 р. дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей Тетбу-де-Маріні, який особисто ці вали не оглядав [7, с. 5].

У 1848 р І. Фундуклей видав працю “Огляд могил, валів та городищ Київської губернії” де досить детально описав Змієві вали Київської губернії, їх розміри,

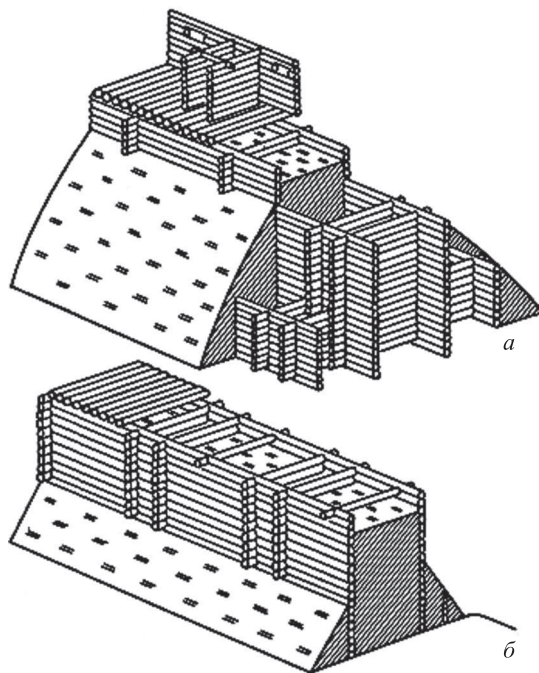

Рис. 1 Реконструкція валу за М. Кучерою, зруб-на конструкція (а – з заборолами; б – без заборол)

на території Правобережжя, де збереглась найбільша їх кількість. В. Антоновичем було досліджено вали у межиріччі річок Стугни та Ірпеня, та їх залишки на захід від Києва вздовж Дніпра. Він провів їх картографування і 1895 р. опублікував мапу “Археологічна карта Київської губернії” [1, с. 355–370].

Наступний етап у вивченні цих пам’яток пов’язаний з іменем А. Бугая, який у другій половині XX ст., першим провів радіовуглецевий аналіз залишків внутрішніх конструкцій валів, де отримав проби з 14 розрізів. Результати досліджень А. Бугая були об’єднані в картосхеми розташування валів із зазначенням результатів аналізів під назвою “Підсумкова карта Змієвих валів”. Досліднику вдалось виділити на картах основні напрямки проходження Змієвих валів: Корсунь-Шевченківський – Житомир, Обухів – Радомишль та міжріччя річок Сули та Трубіж [3, с. 28–29].

Ще до проведення радіовуглецевого аналізу дерев’яних конструкцій, А. Бугай, вважав початком їх будівництва ранній залізний вік, та подальшу їх реконструкцію чи добудову впродовж декількох століть. На його думку, вали захищали окремі державні утворення, які об’єдналися у військово-політичний союз з метою захисту від кочових племен [4, с. 112–120].

Перші масштабні археологічні дослідження цих пам’яток провів М. Кучера. Він виділяє Змієві вали в окрему категорію оборонних споруд, дослідив їх конструктивні особливості та датував вали за матеріалами археологічних розкопок, що призвело до розбіжностей в їх хронології. М. Кучера виділив два типи внутрішніх конструкцій валів та розрахував необхідну кількість людської праці і імовірний час на побудову відрізка валу [7, с. 60–61, 68, 83–131].

протяжність та зробив декілька замальовок зовнішнього вигляду.

У 1869 р. М. Максимович у своєму листі графу А. Уварову подає опис залишків валів неподалік м. Переяслава. Дослідження М. Максимовича, як і дослідження І. Фундукля, носять описовий характер із інформацією про місце розташування валів. Проте, М. Максимович спирався на літописні згадки та листи Брунона Магдебурзького про подорож на територію половців [2, с. 125].

Вивченням Змієвих валів на території Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. займався В. Ляскоронський, який провів дослідження давньоруських городищ по течії річок Ромни та Сули. Дослідник детально замалював плани городищ та системи їх укріплень, виділивши і городища до системи оборони яких входили Змієві вали [7, с. 6; 9, с. 456–457].

З кінця XIX ст. розпочинається активне вивчення цих пам’яток

М. Кучера в ході археологічних розкопок дослідив внутрішню конструкцію валів та виділив два основні типи їх конструкцій, зрубна та перекладна. Вали зі зрубною конструкцією мали ширину внутрішнього зрубу близько 3,8–4,0 м та були частково заглиблені в поверхню. Ширина такого валу в нижній частині складала 6,5–7,0 м, рову з зовнішнього боку 8,0 м, глибина 2,4 м, висота валу сягала 4,0 м. Зруб засипався землею як з внутрішньої так із зовнішніх сторін і виконував укріплюючу функцію, схил валу зі сторони рову був більш крутим.

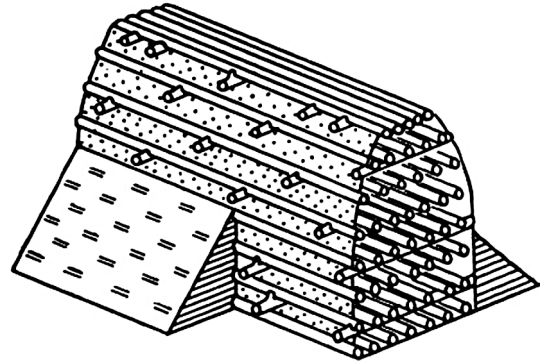

Рис. 2 Реконструкція валу за М. Кучерою, перекладна (однорядова) конструкція

Серед валів зрубної конструкції виділяють зруби з заборолами та без них. Заборолі будувались впритул до основного зрубу приблизно на половину висоти центрального зрубу, які виконували функцію утримання ґрунту на схилі валу при його висоті більше 4,0 м (Рис. 1). Перекладна конструкція являла собою багатоярусну конструкцію з колод, що були накладені на колоди-лаги, ряди колод звужувались до вершини для економії будівельного матеріалу. Нерідко в засипці валу зустрічаються обрізки колод які скидали в неї для укріплення конструкції та розчистки робочої зони. Розміри валу та зовнішнього рову при перекладній конструкції не сильно відрізнялись від зрубної. Вірогідно, перекладна конструкція використовувалась при наявності великої кількості будівельного матеріалу (Рис. 2). На вершині земляного насипу знаходився гострокол або зрубна дерев'яна стіна висотою близько 2,5–3,0 м [7, с. 83–183].

Проблема інтерпретації та час виникнення Змієвих валів залишається актуальною і сьогодні. Не дивлячись на основні праці А. Бугая та М. Кучери, вона залишається до кінця невирішеною.

Наприклад, І. Фундуклей спираючись на знахідки римських монет поблизу м. Василькова, зробив висновок про можливість побудови валів римським імператором Трояном, який на початку II ст. завоював Дакію і відокремив нові території валом з метою захисту від місцевих племен [13, с. 30].

М. Максимович посилаючись на листи німецького єпископа Бруно, який відправився в землі печенігів для проповідування християнства, до Генріха II, в своїх листах повідомляв, що князь Володимир Святославич відгородив свої землі від печенігів гостроколом, коли супроводжував його до кордонів своїх земель впродовж двох днів. Тобто, у кінці X ст. вали вже існували і виконували оборонну роль для захисту Київської Русі від кочівників, але чи побудував їх Володимир Святославич, або ж удосконалив вже існуючі конструкції [2, с. 125–127].

В. Ляскоронський на початку XX ст. при дослідженні курганів та городищ по течії річок Псел та Ворскла, інтерпретував Змієві вали як укріплення, що входили до оборонних ліній городищ скіфського часу [10, с. 158–211]. П. Раппопорт теж вважав, Змієві вали пам'ятками більш ранніми, і тими що були зведені ще до Київської Русі [12, с. 39]

Найменш дослідженими Змієві вали залишаються на території Північного Лівобережжя (Сумська та Чернігівська області).

Під час дослідження у Подесенні Ю. Виноградський у 1928–1929 рр. виявив залишки Змієвих валів між водозборами річок Убеді та Снову в районі верхів'я р. Бреч. За його словами, загальна протяжність валу склала 6,0 км [6, с. 14]. Також він описує Змієвий вал в околицях м. Мени, який бере початок біля с. Блистова і йде у східному напрямку до с. Макошине, прикриваючи собою ряд давньоруських городищ: Макошине, Мена, Феськівка, Дягова, Блистова (Чернігівська область). Висота валу сягала до 4 аршин, а ширина 7–12 аршин [5, арк. 6].

О. Попко, у результаті розвідок, описав давній вал який був виявлений Ю. Виноградським на південь від м. Мени та більш детально описав його місцезнаходження. Починаючись від с. Блистова, вал іде в напрямку с. Борківка, далі повертає на схід до с. Осьмаки та пересікає р. Мену ідучи в напрямку с. Ліски. Від с. Ліски повертає на північний-схід в сторону с. Феськівка, а звідти до с. Куковичі, де і закінчується біля берегу р. Десна. Від с. Блистова до північної околиці с. Ліски, вал проходить вздовж дороги на відстані 150–200 м. Загальна довжина валу становить близько 30 км [11, с. 11] (Рис. 3).

В 70-х роках ХХ ст. І. Лисий описав місцезнаходження Змієвих валів на території Сумської області. Перший вал починався з південного краю с. Соснівка і мав довжину близько 7,0 км, мав напрямок з північного заходу на південний схід, повертаючи на південь з південно-західного боку хутору Ставки.

Другий вал брав початок на північній околиці хутору Ставки та простягався з заходу на схід в напрямку с. Красне не доходячи до нього близько трьох кілометрів, та мав загальну довжину 10 км. Третій вал мав протяжність з півночі на південь, та починався південніше с. Хижки, мав довжину 9,0 км [7, с. 57].

Змієві вали в історії та археології України являють собою могутні пам'ятки створені людиною. Вони обросли численними легендами та переказами. Дехто порівнює їх навіть із “Великою Китайською стіною” тощо.

Але важливо зазначити, що їх основна функція полягала у обороні значних відрізків території від навал кочовиків. Цю функціональність вони виконували впродовж декількох століть, починаючи від раннього залізного віку і закінчуючи Київською Руссю.

Особливо цікавим є наявність таких ліній оборони у Подесенні, які згадуються лише Ю. Виноградським та О. Попком. Подальші розвідково-археологічні роботи та сучасні методи дослідження мають пролити світло на час та причини виникнення цих пам'яток.

1. Антонович В. Б. Змієвы валы в пределах Киевской земли // Киевская старина. – 1884. – № 8. – 370 с.
2. Бочарова Н. П. Обь участии статистических комитетовъ въ разработкѣ отечественной археологiи // Труды Первого Археологического съезда в Москве. – М., 1871. – Т. 1. – 318 с.
3. Бугай А. С. Валы открывають свои секреты // Знание – сила. – 1972. – № 7. – С. 28–29.
4. Бугай А. С. Один із стародавніх оборонних рубежів на території Київщини // Український історичний журнал. – 1971. – № 7. – С. 112–120.
5. Виноградский Ю. С. Вал в околицях м. Мени та знахідки біля нього. 1932. // Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського. – Інв. № Ал. 2059/11. – 6 арк.

6. Виноградський Ю. С. Передісторичні станції Нижнього Посем'я та суміжного з ним Надесення (коротке звітлення) // Науковий архів ІА АН УРСР. – ВУАК № 509. – 14 с.
7. Кучера М. П. Змієвы валы Среднего Поднепровья. – К., 1987. – 208 с.
8. Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
9. Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змієвые) валы, находящієся въ бассейне р. Сулы // Труды Одинадцатого Археологического съезда в Киеве. – М., 1901. – Т. 1. – С. 456–457.
10. Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змієвые) валы по теченію рр. Псла и Ворсклі // Труды Тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе. – М., 1907. – Т. 1. – 158–210.
11. Попко А. А. Древний вал на р. Десна в Черниговской области // Науковий архів ІА НАН УРСР. – Ф. 12. – № 604. – 11 с.
12. Раппопорт П. А. Древнерусские крепости. – М., 1965. – 89 с.
13. Фундуклей И. И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии – К., 1848. – 158 с.

Ігор Іськов
(Харків)

ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ НОСІЇВ ЯМНОГО ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ (за матеріалами Нетайлівського могильника)

Вивчення військової структури та рівня озброєності різних етнічних груп населення Північно-Західної Хозарії є однією із складних питань салтовознавства, вирішення якої неможливе без інтерпретації поховальних комплексів із зброєю та кінським спорядженням як в межах окремих могильників, так і загалом.

Дослідженню проблеми соціального складу та військової організації були присвячені роботи С. Плетнєвої [40, с. 168–170], Г. Афанасьєва [20, с. 14–50; 21, с. 142], В. Аксьонова¹ [19, с. 10–12; 7, с. 116–129] та А. Криганова [27, с. 108–112; 26, с. 142–146], проте матеріали могильників за обрядом інгумації є найменш висвітленими в даному аспекті. Цим і визначається актуальність даного дослідження.

У ході роботи було опрацьовано матеріал з розкопок Нетайлівського могильника з розкопок 1959–1961 рр. Д. Березовця [22], 1991–2001, 2004 рр. А. Криганова [28–38], 2002–2004 рр. В. Міхеєва [42] та В. Аксьонова у 1993, 2006–2014 рр. [1, с. 51; 8–13]. На підставі оброблених у ході дослідження звітів було складено проблемно-орієнтовану базу даних, у якій інвентар військових поховань був розподілений за наступними категоріями: кінське спорядження, зброя та поясна гарнітура. До даної таблиці також увійшли дані про конструкцію поховальних споруд та поховання коней. Усього було досліджено 529 поховань, 95 з яких містять вищезгадані категорії інвентарю. Наступним етапом дослідження був кореляційний аналіз, що дозволив встановити спорідненість поховальних комплексів. Але слід зауважити, що, враховуючи роль коня (або його частини) як соціального маркера в похованні, саме його було покладено в основу класифікації. Відповідно до співвідношення конструкції поховальних споруд, поховання коней, кінського спорядження та зброї було виділено наступні групи поховань:

Група І. Поховання вершників з цілим конем – 14,7 %.

Варіант А (Рис. 1, 1). Поховання вершників з цілим конем в могильних ямах Т-подібної конфігурації з підбосом в торцевій частині для коня (23, 53, 127, 435, 438, 444, 482, 486, 492, 500).

Варіант Б (Рис. 1, 2). Поховання вершників з цілим конем в могильних ямах Т-подібної конфігурації, але без підбою в торцевій частині для коня (343, 466, 509).

Варіант В (Рис. 1, 3). Варіант представлений похованням 522 і мало наступну конфігурацію: кістяк коня було виявлено на західному краю горизонтальної площадки паралельно бічній стінці поглиблення під поховання людини, хребет коня частково перекриває західний край поглиблення під поховання людини [6, с. 18].

¹ Висловлюю щиро подяку В. Аксьонову за надані результати розкопок та можливість з ними працювати.

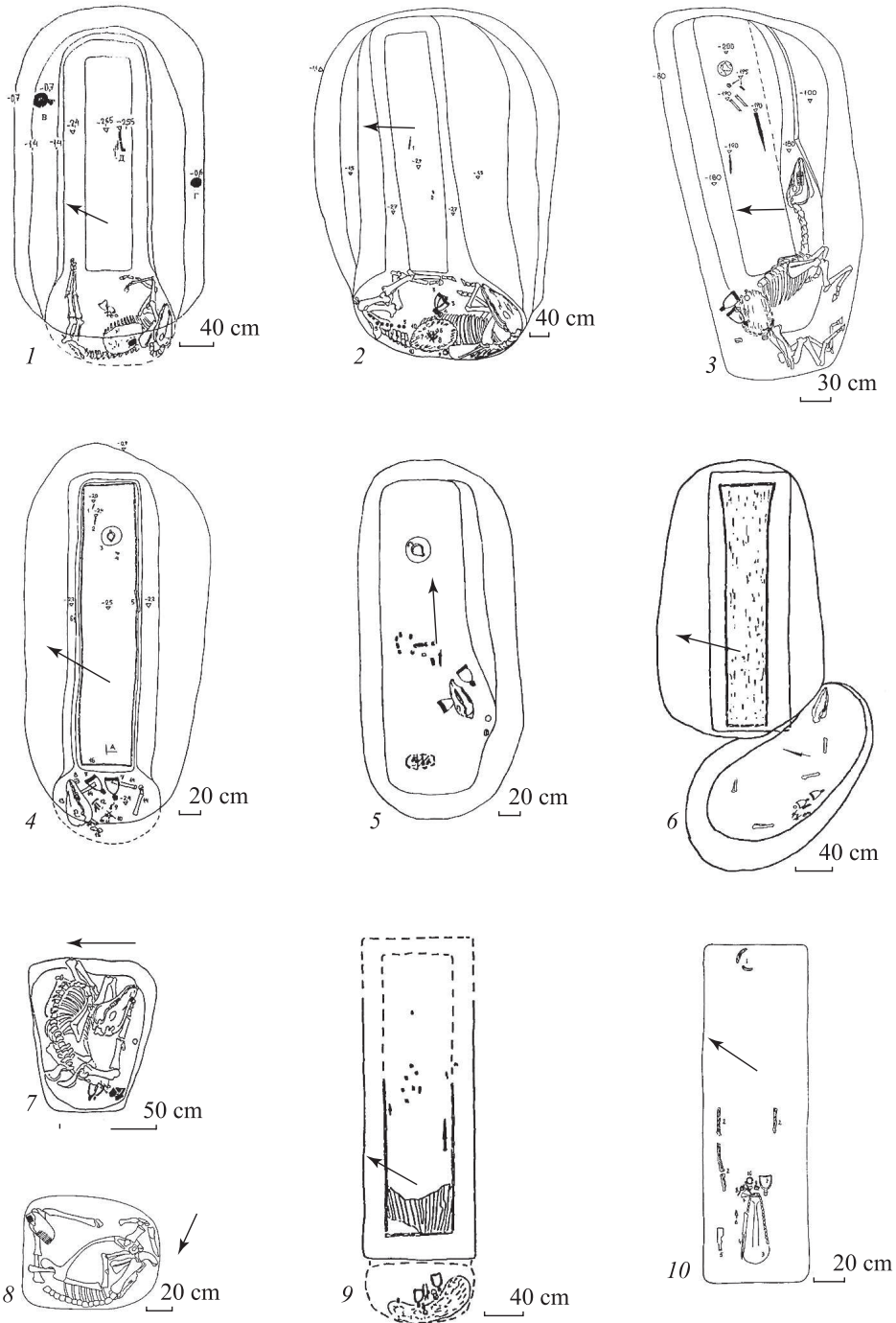

Рис. 1. Поховання вершників на Нетайлівському могильнику: 1 – П. 482; 2 – П. 509; 3 – П. 522; 4 – П. 512; 5 – П. 491; 6 – П. 410; 7 – поховання коня № 4; 8 – П. 199; 9 – П. 389; 10 – П. 255 (1–7, 9 – за В. Аксьоновим; 8, 10 – за А. Кригановим)

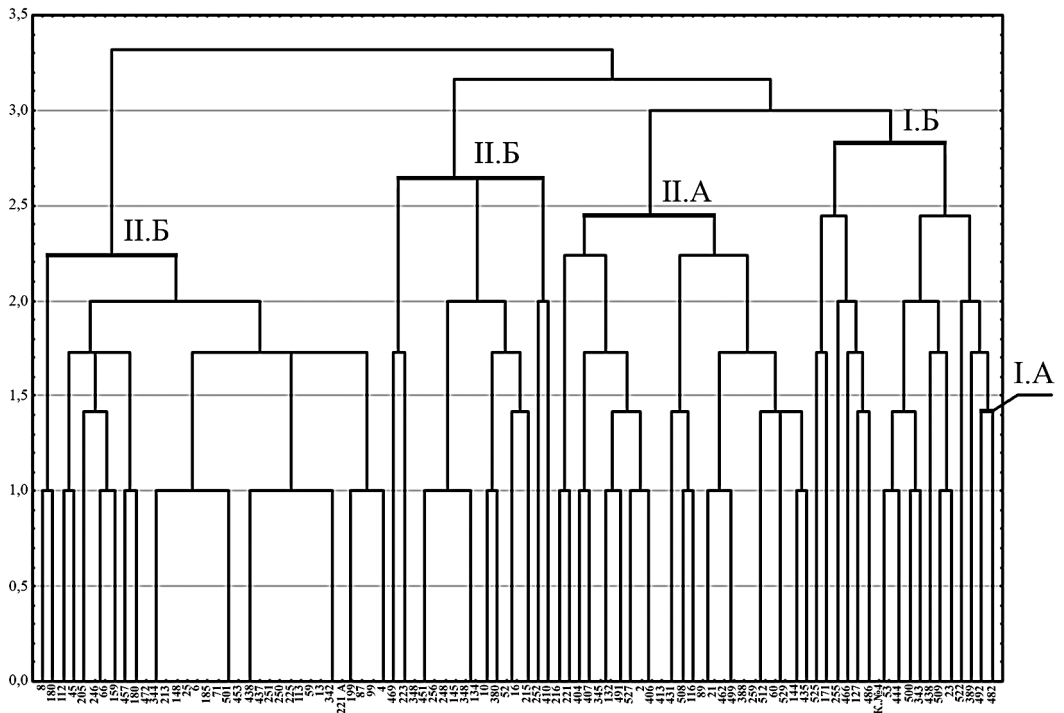

Рис. 2. Дендрограмма, побудована за методом повного зв'язку

Група II. Поховання вершників з частиною коня – 21 %.

Варіант А (Рис. 1, 4). Поховання вершників з частиною коня в ниші-підбої, зробленої в торцевій частині могильної ями (10, 16, 132, 171, 215, 252, 345, 380, 404, 406, 407, 413, 491, 527).

Варіант Б (Рис. 1, 5). Поховання вершників з частиною коня в могильній ямі (2, 4, 52, 87, 99, 345, 491).

Варіант Г (Рис. 1, 6). Як окремий варіант можна розглядати поховання 410, де частина коня у супроводі зброї був покладений в окремому яму, розташованому перпендикулярно західному краю ями з рештками людини [16, с. 64].

Група III. Окремі кінські могили – 3,1 %.

Варіант А (Рис. 1, 7). Окремі кінські могили з цілим конем (поховання коня 4)

Варіант Б (Рис. 1, 8). Окремі кінські могили з частиною коня (199, 221 А)

Група IV. Поховання вершників із кінським спорядженням у ниші-підбої (Рис. 1, 9) – 8,5 %: 144, 210, 221, 259, 388, 389, 512, 529.

Група V. Поховання вершників у ґрунтових ямах – 52,6 %.

Варіант А (Рис. 1, 10). Поховання вершників із кінським спорядженням та зброєю.

Варіант Б. Поховання вершників із зброєю або поясною гарнітурою.

Населення, що залишило після себе Нетайлівський могильник складалося на $\frac{1}{5}$ з воїнів-вершників. Це відповідає тезі А. Хазанова про те, що співвідношення потенційних воїнів та мирного населення дорівнювало 1 : 5, або 1 : 4 [41, с. 66]. Ха-

рактир озброєння з поховальних комплексів дозволяє зробити висновок, що це була легка кіннота.

Для дослідження військової організації було складено таблицю, у якій наявність категорії інвентарю має числове значення 1, а відсутність – 0 та проведено ієрархічний кластерний аналіз методом повного зв'язку, інтервальною мірою якого виступала відстань Евкліда. Подальша кластеризація здійснювалася за наступними змінними: кінь, частина коня, начільник, оголів'я, сідло, стремена, вудила, стріли, шабля, спис, сокира, кистень та поясна гарнітура. В результаті аналізу було отримано матрицю близькості, на підставі якої була побудована дендрограма (Рис. 2), що дозволило виділити наступні ранги:

I ранг:

А. Сотник. Представлений похованням 482, що містило наступний набір ознак: кінь, начільник, оголів'я, стремена, вудила, сідло, шабля, спис та поясна гарнітура.

Б. Десятники. Поховання десятників не містять такої ознаки як начільник, проте зберігається наступний набір: кінь, оголів'я, стремена, вудила, сідло, 1–3 різновиди зброї та поясна гарнітура.

II ранг:

А. Верхівка. Поховання верхівки II рангу в абсолютній більшості випадків містять частину коня, елементи оголів'я, стремена, вудила, 1–3 види зброї та поясну гарнітуру. Приймаючи за увагу, що перші 3 групи мають в середньому співвідношення 1 : 10 : 20, варто припустити гіпотезу, що це – командувачі найменших загонів – «п'ятірок», дані про існування яких у киданів наводить М. Горелик [24, с. 8]. Такі загоны відомі також у чжурчженів [39, с. 56].

Б. Рядові вершники. Поховання рядових вершників не містять таких ознак як кінь або його частина, начільник, оголів'я, проте зберігаються інші ознаки.

Як бачимо, військо було організоване за десятковим принципом, що є найбільш розповсюдженим явищем для кочових та напівкочових племен. Так М. Крадін наводить відомості проте, що з 307 взятих для аналізу етнологами народів 146 використовували десяткову організацію та ще 106 поєднували її з п'ятірковою [25, с. 140]. Це дає змогу говорити про те, що дана система є універсальним явищем.

Підводячи підсумки роботи, варто зазначити, що матеріал поховальних комплексів відображає військову організацію та характер озброєння. Військо населення, яке залишило після себе Нетайлівський могильник повністю складалося із легкої кінноти, організованої за десятковим принципом: сотня–десятки–п'ятірки. Розширення вибірки та залучення нових методів в подальших роботах дозволить більш детально дослідити військову організацію племен салтівської культури.

1. Аксёнов В. С. Погребальный обряд Нетайловского могильника (VIII–IX вв.) // Российская археология. – 2006. – № 2. – С. 51–63.
2. Аксёнов В. С. Захоронения всадников Нетайловского могильника // Материалы и тезисы научной конференции, посвященной 30-летию кафедры историографии, источниковедения и археологии ХГУ (II Астаховские чтения). – Харьков, 1994. – С. 97–98.
3. Аксёнов В. С. Захоронения с конем у населения северо-западной части Хазарии (по материалам Нетайловского и Красногорского могильников) // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н. э.: тезисы докладов Междуна-

- родной научной археологической конференции (14–17 ноября 1995 г.). – Самара, 1995. – С. 10–12.
4. Аксёнов В. С. К вопросу об этнической принадлежности захоронений с конем Нетайловского могильника // Вісник Харківського державного університету. – 1997. – № 396. – Вип. 29. – С. 31–37.
 5. Аксёнов В. С. Новые захоронения с конем Нетайловского могильника (к вопросу о салтовско-мадьярских контактах) // Восточнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники южно-русских степей в эпоху раннего средневековья. Материалы научной конференции. – Воронеж, 2008. – С. 42–43.
 6. Аксёнов В. С. Новые материалы по вопросу освоения населением Хазарии бассейна Северского Донца // Хазарский альманах. – Харьков, 2014. – Т. 12. – С. 4–33.
 7. Аксёнов В. С. Обряд погребения с конем у населения салтовской культуры (по материалам Красноторского могильника) // Материалы I тысячелетия н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. – К., 1996. – С. 116–129.
 8. Аксёнов В. С. Отчёт о работах на Нетайловском могильнике (Волчанский район, Харьковская область) в 1993 г. // Архив ИА НАН Украины. – № 25353. – 10 л.
 9. Аксёнов В. С. Отчёт об археологических исследованиях в 2009 г. – Харьков, 2009. – 64 с.
 10. Аксёнов В. С. Отчёт об археологических исследованиях Верхне-Салтовского и Нетайловского могильников салтовской археологической культуры в 2008 г. – Харьков, 2009. – 74 с.
 11. Аксёнов В. С. Отчёт об археологических исследованиях Нетайловского и Верхне-Салтовского могильников в 2010 г. – Харьков, 2011. – 50 с.
 12. Аксёнов В. С. Отчёт об археологических исследованиях раннесредневековых памятников экспедицией Харьковского исторического музея в 2014 г. – Харьков, 2014. – 42 с.
 13. Аксёнов В. С. Отчёт об археологических исследованиях Харьковского исторического музея в 2007 г. – Харьков, 2008. – 51 с.
 14. Аксёнов В. С. Погребение № 525 Нетайловского могильника (к вопросу о начальном этапе формирования салтово-маяцкой культуры) // Верхнедонской археологический сборник. – Липецк, 2014. – Выпуск 6. – С. 408–415.
 15. Аксёнов В. С. Погребение с конским начальником № 482 Нетайловского грунтового могильника салтовской культуры // Хазарский альманах. – Киев; Харьков, 2010–2011. – Т. 9. – С. 22–44.
 16. Аксёнов В. С. Погребения всадников Нетайловского могильника салтовской культуры (по материалам раскопок 2000–2009 гг.) // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Международной археологической конференции (Харьков, 28–29 октября 2010 г.). – Харьков, 2010. – С. 64.
 17. Аксёнов В. С. Погребения всадников Нетайловского могильника салтовской культуры: типология и хронология (по материалам 2003–2010 годов) // Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время. – Донецк, 2012. – Т. 9. – С. 207–242.
 18. Аксёнов В. С. Похоронення 529 Нетайлівського могильника // Археологія. – 2015. – № 2. – С. 84–91.
 19. Аксёнов В. С. Похоронення з конем другої половини VIII–IX ст. верхньої течії р. Сіверський Донець (за матеріалами салтівських ґрунтових могильників). – Дис. канд. іст. наук. Київ, 2000. – 17 с.
 20. Афанасьев Г. Е. Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения Среднего Дона. – М., 1993. – 193 с.

21. Афанасьев Г. Е. Система социально-маркирующих предметов в мужских погребальных комплексах донских алан // Советская археология. – 1993. – № 4. – С. 131–144.
22. Березовец Д. Т. Отчет о раскопках грунтового могильника в с. Нетайловка // Архив ИА НАН Украины. – № 39846. – 56 с.
23. Генинг В. Ф. Халиков А. Х. Ранние болгары на Волге (Больше-Тарханский могильник). – М., 1964. – 200 с.
24. Горелик М. В. Армии монголо-тагар X–XIV вв. – М., 2002. – 84 с.
25. Крадин Н. Н. Кочевые общества. – Владивосток, 1992. – 240 с.
26. Криганов А. В. Військова справа кочівників Північного Причорномор'я кінця IV – початку XIII століть. – Суми, 2012. – 32 с.
27. Крыганов А. В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры По материалам могильников с обрядом трупосожжения // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск., 1989. – С. 98–114.
28. Крыганов А. В. Крыганов А. В. Отчёт о раскопках Нетайловского могильника в 1994 году // Архив ИА НАН Украины. – № 25627. – 121 с.
29. Крыганов А. В. Крыганов А. В. Отчёт об археологических раскопках Нетайловского могильника в 1998 г. // Архив ИА НАН Украины. – № 26434. – 14 с.
30. Крыганов А. В. Крыганов А. В. Отчёт об археологических раскопках Нетайловского могильника в 1999 г. // Архив ИА НАН Украины. – № 26569. – 11 с.
31. Крыганов А. В. Отчёт о раскопках в 1992 г. Нетайловского могильника в Волчанском районе Харьковской области // Архив ИА НАН Украины. – № 263456. – 18 с.
32. Крыганов А. В. Отчёт о раскопках Нетайловского могильника в 1996 году // Архив ИА НАН Украины. – № 26116. – 5 с.
33. Крыганов А. В. Отчёт о раскопках Нетайловского могильника в Волчанском районе Харьковской области в 1995 г. // Архив ИА НАН Украины. – № 25924. – 107 с.
34. Крыганов А. В. Отчёт об археологических исследованиях в 1991 году // Архив МАЕСУ. – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 15. – 88 с.
35. Крыганов А. В. Отчёт об археологических разведках и раскопках в 1993 году Нетайловского могильника // Архив ИА НАН Украины. – № 263441. – 25 с.
36. Крыганов А. В. Отчёт об археологических раскопках Нетайловского могильника и археологических разведках в Волчанском р-не Харьковской обл. // Архив ИА НАН Украины. – № 26237. – 10 с.
37. Крыганов А. В. Отчёт об археологических раскопках Нетайловского могильника в 2000 г. // Архив ИА НАН Украины. – № 26896. – 47 с.
38. Крыганов А. В. Отчёт об археологических раскопках Нетайловского могильника и разведках рядом с ним в 2001 г. // Архив ИА НАН Украины. – № 27014. – 10 с.
39. Ларичев В. Е. Краткий очерк истории чжурчжэней до образования Золотой империи // История Золотой империи. – Новосибирск, 1998. – С. 34–87.
40. Плетнёва С. А. От кочевий к городам. – М., 1967. – 209 с.
41. Хазанов А. М. Очерки военного дела сарматов. – М., 1971. – 172 с.
42. Хоружа М. В. Аксёнов В. С. Новые раннесредневековые захоронения Нетайловского могильника (раскопки 2002–2004 гг.) // Хазарский альманах. – 2005. – Т. 4. – С. 199–215.

Владислав Каплієнко
(Харків)

КЕРАМІЧНИЙ МАТЕРІАЛ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З РОЗКОПОК БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ В 1990 Р.

В період з 1988 по 1990 р. Сіверськодонецькою археологічною експедицією Харківського державного університету імені М. Горького проводились розкопки на багатошаровому поселенні (бондарихінської та салтівської культур) та могильнику у селищі Червоний Шлях Балаклійського району Харківської області [1, с. 1–2].

Матеріали з могильнику цього поселення, які відносяться до обряду кремації в ліпних горщиках зрубної культури, вже публікував керівник розкопок Ю. Буйнов [2, с. 35–37]. А на керамічному матеріалі бондарихінської та салтівської культури дотепер ніхто не зосереджував своєї уваги, що й породжує актуальність вище зазначеної теми даної доповіді.

Керамічний матеріал салтівської культури даного поселення представлений фрагментами як ліпного, так і гончарного посуду. До ліпного посуду відносяться фрагменти горщиків (великих, і мініатюрних), а також фрагменти ліпних сковорідок. До фрагментів кераміки тарного посуду відносяться піфоси та амфори, до фрагментів гончарної столової кераміки – глеки та кухонні гончарні горщики. З цього можна зробити невеличкий висновок, що кераміка цього поселення ділиться на 3 типи: кухонна, тарна, та столова, на види – гончарна та ліпна, і на підвиди самих керамічних форм [3, с. 55–60]. У 1990 р. під час розкопок на поселенні було закладено і досліджено сім розкопів (I–III, IV, і VII) сумарним розміром 1809 м², і в кожному з цих розкопів знаходився досить великий відсоток фрагментів салтівської культури. Перейдемо до більш широкої характеристики матеріалу з кожного розкопу. Що цікаво, матеріал по всім розкопам знаходився нерівномірно, більша частина кераміки салтівської культури знаходилася у розкопах I–III, а в IV–VI знаходилося менше кераміки, і вона мала різну глибину знаходження [1, с. 3–5].

В першому розкопі на глибині від 0 до 20 см було знайдено невеликі фрагменти ліпних округлобоких горщиків, гончарних глеків та амфор, хоча самої кераміки був невеликий відсоток. На глибині від 20–40 см знаходилась найбільша частка середньовічної салтівської кераміки, від середніх фрагментів горщиків до товстостінних частин великих піфосів, з хвилястими чи прокресленими лініями та вінцями, які прикрашені вдавленнями чи защепами. Інша група – це гончарна кераміка, яка розділяється на дві підгрупи: перша, яка сформована на швидкому гончарному крузі і відрізняється великим вмістом шамоту та дресви, а інша на повільному гончарному крузі, і вона має такий же вміст домішок в глину, але має нерівномірний обпал. Також на цій глибині були знайдені фрагменти піфосів з витим вінцем і хвилястим орнаментом по тулову. Крім них були фрагменти горщиків з краще відмоченою глиною та помітним вмістом піску, товчених камінців та ракушки. Це видовжені по тулову горщики з висотою від 15 до 20 см. Також знайдена велика кількість, фрагментів ручок, та стінок червоних, або жовтих амфор, різного розміру. Столова кераміка

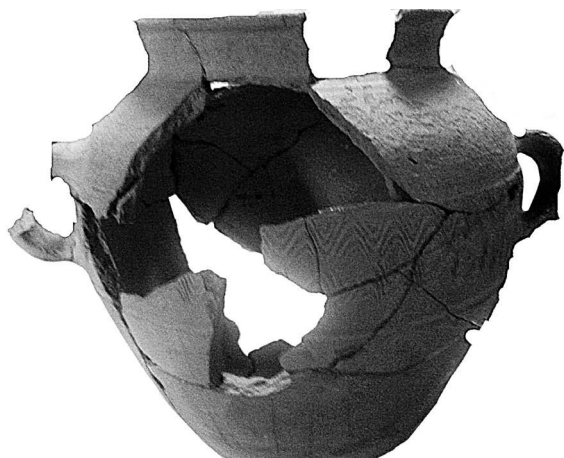

Рис. 1. Дворучний червоноглиняний горщик салтівської культури з прокресленими горизонтальними поясами та хвилястими лініями з розкопа IV селища Червоний Шлях, 1990 р.

Рис. 2. Фрагменти вінця і стінок лощеного толстенного піфоса салтівської культури з розкопа VII селища Червоний Шлях, 1990 р.

представлена фрагментами вінців та ручок сіро-лощених та коричнево-лощених глеків, прикрашених сітчастим орнаментом. В третьому шарі суттєвою особливістю є знахідки відносно невеликих фрагментів ліпних сковорідок з невисоким бортиком та діаметром до 30 см. Інша кераміка була майже тотожна вищеописаній кераміці, але зі групи столових посудин є цікаві фрагменти дворучних лощених кувшинів та вінців зі зливом, що являють собою фрагменти ойнохої. В двох інших шарах також зустрічалась кераміка салтівської культури, але вже менша за розмірами, та в меншій відсотку. В третьому розкопі до 65 см, в тій же кількості зустрічалась кераміка салтівської культури, були представлені всі групи, та види вищезазначеної ліпної та гончарної кераміки, яка відносилась до фрагментів тарних, столових та кухонних посудин, що вживалися на цьому поселенні. Ліпної кераміки в цьому розкопі було набагато менше, характеризується вона здебільшого схожими формами, та орнаментациєю. Гончарна столова кераміка представлена фрагментами дворучних лощених глеків та одноручних, прикрашених різним геометричним орнаментом, з тарної кераміки знаходилися також фрагменти середньовічних амфор. В розкопі 3 також на глибині від 75 до 100 см було виявлено п'ять господарчих ям, які містили доволі однакові фрагменти ліпної та гончарної кераміки.

В четвертому розкопі цікавим можна виділити був знайдений розвал гончарного столового дворучного горщика, який був обпалений до червоного кольору, і орнаментований прокресленими горизонтальними поясами, в які врізані хвилясті лінії, в ході опрацювання матеріалу він був склесний в цілу керамічну форму (Рис. 1). Інші фрагменти кераміки майже зовсім не відрізнялися, крім знайдених декількох фрагментів середньовічних амфор з графічними знаками, а також майже цілої округлобокої амфори, яка складалася з тулова, дна та горла. Сьомий розкоп теж містив розвал гончарного лощеного піфоса, який в процесі обробки постав у вигляді великого фрагменту вінця та стінок, піфос по тулову прикрашений сітчастим орнаментом (Рис. 2). А інші фрагменти кераміки також репрезентовані ліпними

кухонними горщиками, столовими глеками та тарними піфосами і середньовічними амфорами. Крім знайдених фрагментів кераміки, є цікавим зроблені зі стінок амфор прясельця, які використовувались у ткацтві [1, с. 5–10].

Завершуючи цей аналіз, можна зробити такі твердження, що на поселенні Червоний Шлях досить змістовно представлені керамічні матеріали салтівської культури, які відображають цікаву тенденцію представників аланських племен селитися на тих природних ділянках, що і до цього їх використовувало населення, тому велика частина салтівських поселень розташовані на багат шарових пам'ятниках, а керамічний матеріал доволі цікавий, і потребує дослідження та систематизації через те, що цього не було зроблено під час розкопок, і сам звіт як матеріал мав багато різних неточностей.

1. Буйнов Ю. В. Отчёт о работе Северодонецкой археологической экспедиции ХГУ в с. Червоний Шлях в 1990 г. // Архів Музею археології та етнографії Слобідської України. – Ф. 1. – Оп 15.
2. Буйнов Ю. В., Дегтярь А. К. Грунтовой могильник позднего бронзового века Червоний шлях-1 в бассейне Северского Донца // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 07/2005. – 701: Історія вип. 37.
3. Сарапулкін В. А. Керамика и керамическое производство лесостепного варианта салтово-маяцкой культуры. – Липецьк, 2003.

Ігор Карась
(Чернігів)

ЩИТОВИДНІ ПІДВІСКИ З ОРНАМЕНТОМ “СЕГНЕРОВЕ КОЛЕСО” З ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОДЕСЕННЯ

Узагальнення речових пам’яток зі скандинавськими рисами з території Південної Русі було здійснено Ф. Андрощуком спочатку у формі додатку до книги “Нормани та слов’яни в Подесенні”, де він подав їх як реєстр предметів з окремих пам’яток окресленої території [1, с. 103–108], а згодом, у співавторстві з В. Зоценком вони трансформували даний реєстр в окремий каталог знахідок скандинавського походження з земель Південної Русі [2].

Досить не чисельний на території Південної Русі, однак цікавий з точки зору культури ряд знахідок з числа скандинавських, представляють прикраси з різноманітними мотивами, притаманними культурі варягів, в першу чергу підвіски. Одними з таких є підвіски оздоблені пуансонним орнаментом, нанесеним у формі “сегнерового колеса”. Стосовно дослідників, які здійснювали описи прикрас даного типу, варто виділити Г. Новикову, що на основі опрацювання знахідок з Гньоздовського могильника та інших пам’яток з території Русі [7], порівнюючи їх з аналогічними знахідками на землях Скандинавії, створила узагальнену характеристику даних прикрас. Спроби розкрити семантичне навантаження подібного оздоблення були зроблені В. Даркевичем [4].

На землях Південної Русі відмічено три знахідки підвісок оздоблених композицією “сегнерове колесо”, а саме:

1) підвіска знайдена у кургані 28 (поховання за обрядом кремації) курганного некрополя біля с. Пересаж Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. (дослідження С. Ширина [2, с. 302]). Представлена прикраса за формою є круглою, щитоподібною, виконана зі срібла, при цьому прикрашена пуансонним орнаментом (Рис. 1, 2). У центрі вона має випуклість від якої відходять 10 променів у формі “сегнерового колеса” [2, с. 302]. Знахідка датується X ст. [1, с. 107].

2) срібна кругла підвіска (Рис. 1, 3), що походить з кургану 78 Шестовицького курганного некрополя [1, с. 106], дослідження Д. Бліфельда 1958 р. [2, с. 245]. Підвіска за формою кругла, щитоподібна, при діаметрі 28 мм. У центральній частині наявна випуклість від якої відходить вісім дугоподібних променів [3, с. 161], виконаних за допомогою тиснення [2, с. 245; 3, табл. XXII].

3) Бронзова кругла підвіска щитоподібної форми (також збереглося приклепане вушко). Прикраса у діаметрі складає 35 мм [2, с. 355]. Сама підвіска є орнаментована двома концентричними колами, у які вписано “сегнерове колесо” з шістьма променями (Рис. 1, 1). Знахідка датована X ст., походить з Шестовицького городища (заповнення ровику під частокіл кінця IX ст.), дослідження 2003 р. [2, с. 355].

Усі три знахідки можуть бути схарактеризовані як амулети, пов’язані з солярним культом [9, с. 102]. У загальному, їх опис цілковито вписується в характерис-

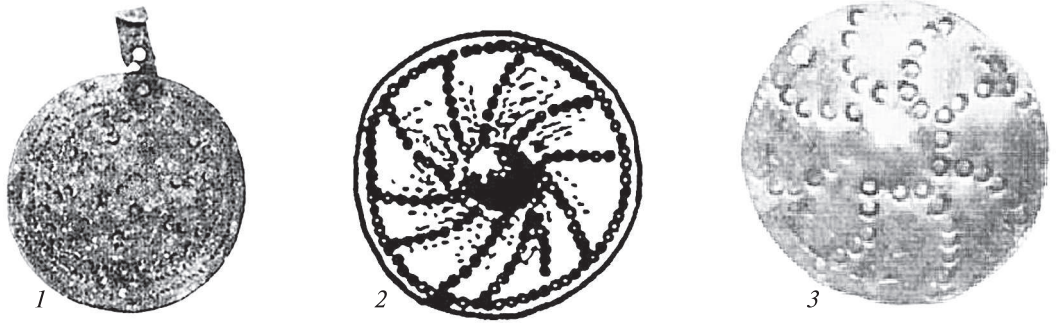

Рис. 1. Щитовидні підвіски з орнаментом “сегнерове колесо” з території Подесення: 1 – Шестовицьке городище, за: [2, с. 355]; 2 – с. Пересажа (Ріпкинського р-ну), за: [2, с. 302]; 3 – Шестовицький некрополь, курган 78, за: [3, табл. XXII]

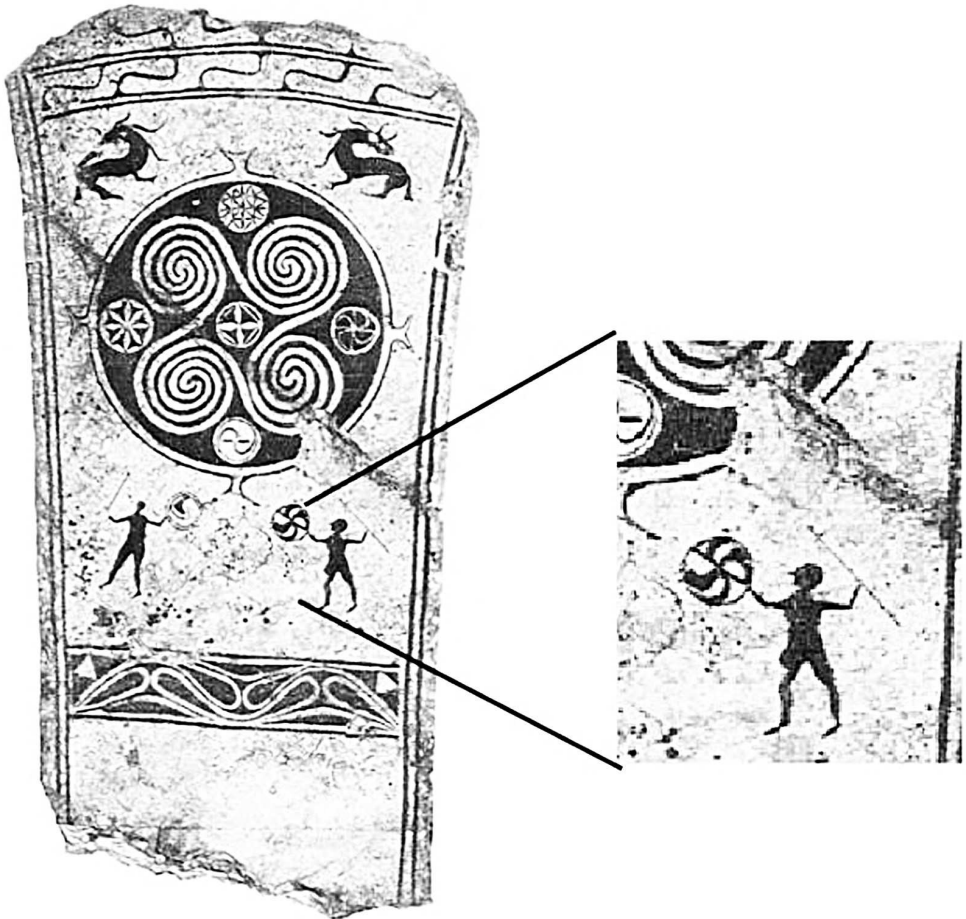

Рис. 2. Зображення щита з зображенням “сегнерового колеса” на поховальному камені з о. Готланд (за Е. Ньюленом)

тику подібних підвісок з Гнѣздова, узагальненого Г. Новиковою: “Третья группа скандинавских языческих амулетов из Гнѣздова – щитообразные привески. Это небольшие (мредний диаметр – 2,5–3,0 см) круглые тонкие (0,2–0,6 мм) серебрянные, реже бронзовые, пластины с полусферической выпуклостью в центре (диаметр которой составляет 1/4 – 1/6 общего диаметра)” [7].

Наявність горбика в центрі, разом з композиційним малюнком, “сегнеровим колесом”, визначає походження даної підвіски – Скандинавія [8, с. 165–166], там же зустрічаються, в окремих випадках, аналогічні прикраси з орнаментом у формі концентричних кіл (відповідно до знахідки з Шестовицького городища) [7].

Основна маса знахідок подібного характеру з території Скандинавії датується X ст. і походять вони з острівної Швеції, а разом з рухом варягів проникають і на територію східних слов’ян.

Термін “щитоподібний” у відношенні дійсних підвісок був внесений скандинавськими дослідниками [8, с. 165]. Приводом до цього стала схожість даних підвісок зі щитами, зображеними на поховальних каменях о. Готланд [7].

У скандинавів, періоду X ст. продовжував переважає міфологічний світогляд. Одна зі складових якого – абстрактна передача сакральних об’єктів. Підвіска з “сегнеровим колесом” є зразком замкнутої симетричної композиції з зображенням сакрального символу. Тобто, у коло яке уособлюється диском самої прикраси вписано схематичне зображення Сонця, у вигляді випуклості з певною кількістю променів (6, 8, 10 тощо).

На Сонце, як своєрідний прояв божественної природи, небесного вогню, покладалися певні функції. Солярні символи, як абстрактний спосіб передачі інформації, що являли собою своєрідні рукотворні подоби Сонця [6, с. 59], після їх нанесення на визначені об’єкти, утворенні форми мали уособлювати визначені функції.

Враховуючи, що поховальні камені з о. Готланд вміщують зображення щитів з солярними символами у формі заокруглених променів (Рис. 2) [7], то відповідно, завдання що покладалася на дані символи – функція захисту свого власника. Зі створенням амулетів, аналогічних до щита, подібний ідейний підтекст автоматично переносився на нові форми. Зменшена форма щита несла той самий зміст – захист господаря даного предмета [5, с. 117].

Отже, “сегнерове колесо” як спосіб оздоблення предметів має скандинавське походження. Бувши абстрактним символом Сонця, даний тип оздоблення несе в собі функцію захисту власника підвіски та крім використання в якості прикраси містить релігійний підтекст. Однак, не дивлячись на скандинавське походження, “сегнерове колесо” на підвісках, без поєднання з поховальним обрядом, не може бути використане як показник етнічної приналежності померлого.

1. Андрощук Ф. Нормани і слов’яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби раннього Середньовіччя). – Київ, 1999. – 140 с.
2. Андрощук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности Южной Руси. Каталог. – Париж, 2012. – 367 с.
3. Бліфельд Д. Давньоруські пам’ятки Шестовиці. – К.: Наукова думка, 1977. – 234 с.
4. Даркевич В. П. Символы небесных светил в орнаменте Древней Руси // Советская археология. – 1960. – № 4. – С. 56–67.

5. Карась І. Архетип “вогонь” та його вплив на матеріальну культуру слов’ян // Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи: Збірник матеріалів шостої Всеукраїнської студентської археологічної конференції. – Кам’янець-Подільський: ФОП Сисин Я. І., 2017. – С. 115–120.
6. Кулаков В. Знак “Сегнерова колеса” в древностях Європи // Гербоведь. – 1997. – № 23. – С. 59–67.
7. Новикова Г. Л. Скандинавские амулеты из Гнёздово (к истории древнерусского города) // Смоленск и Гнёздово. – М.: Издательство МГУ, 1991. – С. 175–199.
8. Новикова Г. Л. Щитообразные подвески с Северной и Восточной Европы // Историческая археология. Традиции и перспективы. – Москва, 1998. – С. 165–172.
9. Ярова А. Семантика шийних та нагрудних підвісок X–XI ст. (за матеріалами Чернігівського Подесення) // *Juvenia studia*: зб. студент. наук. пр. Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Навч.-наук. ін-т історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2014. – С. 100–104.

*Евгений Кириенко
(Могильов, Білорусь)*

ИСТОРИОГРАФИЯ ИЗУЧЕНИЯ МИЛОГРАДСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ

Среди культурно-исторических общностей железного века Восточной Европы видное место занимает милоградская археологическая культура. В истории ее изучения, согласно с. Рассадина, можно выделить следующие периоды: 1873–1912 гг., 1924–1937 гг., 1947–1967 гг., 1967 – конец 1980-х, 90-е гг. XX века – настоящее время [6, с. 3].

Однако история изучения древнейших городищ на территории Беларуси берет свое начало в 20-х гг. XIX в. В это время З. Ходаковский, проводил систематизацию сведений о древнейших городищах белорусского Поднепровья и Подвинья. В своей специальной работе “Словарь” исследователь собрал большое количество сведений об укрепленных поселениях белорусского Полесья и смежных территорий [3, с. 7].

Дальнейшее исследования во второй половине XIX в. были проведены А. Киркором, Р. Игнатьевым, В. Завитневичем. Благодаря работе указанных исследователей были открыты ранее не известные поселения железного века. В это же время неким Бандаренко были проведены первые любительские раскопки на городище Любны. Он, по сообщению И. Ющенко, при содействии отряда солдат исследовал культурный слой памятника. Так же известно, что примеру Бандаренко последовал местный помещик Шендзиковский [3, с. 7–8]. О результатах раскопок не известно, однако, как выяснилось в ходе дальнейших исследований, данный памятник в железном веке формировался населением милоградской культуры.

Отдельно следует отметить “Сведения 1873 года о городищах и курганах”, которые обобщили открытые ранее памятники археологии, среди которых, как выяснилось в дальнейшем, были и поселения с милоградским культурным слоем [3, с. 8].

Последующие дореволюционные работы отличаются более обширными и методичными исследованиями. Особое внимание следует уделить белорусскому археологу и этнографу Е. Романову, который провел масштабные работы по изучению городищ Нижнего Посожья. Результаты своих исследований ученый опубликовал в труде “Археологический очерк Гомельского уезда” [3, с. 8]. Исследователь, наблюдая за отложениями на укрепленных поселениях Гомельщины, пришел к выводу что, если проводить раскопки на таких городищах, то по их черноземным слоям можно проследить весь ход культурного развития человека в данной местности [8, с. 105].

Коренным образом, изменилось археологическое изучение памятников в послереволюционное время. Создание Археологической комиссии с последующим ее преобразованием в центральную научно-исследовательскую организацию при Институте истории Академии наук БССР, способствовало целенаправленному и более детальному исследованию археологических памятников. С середины 20-х до конца 30-х гг. XX в. в юго-восточной части Беларуси плодотворно работали А. Лявданс-

кий, И. Ющенко, С. Шутов [3, с. 9]. Археологические экспедиции данного периода изучали Туровщину, Мозырьщину, а также бассейны рек Случь, Птичь, Брагинка.

Осенью 1925 г. исследования Любенского городища продолжил И. Ющенко. В 1928 г. А. Лявданский, С. Дубинский, А. Коваленя и И. Ритор провели раскопки на городищах Чечерск и Шептовичи [3, с. 9–10]. В ходе проведенных изысканий А. Лявданский, используя метод сравнительного анализа, пришел к выводу, что раннее комплексы гладкостенной керамики южнобелорусских городищ по своему типу существенно отличаются от комплексов городищ штрихованной керамики. К которым, он относил поселения Полотчины, Смоленщины и Витебщины. Ученый отмечал разительную разницу в типах сосудов [4].

Основные археологические исследования в довоенное время были сконцентрированы на четырех поселениях милоградской культуры левобережного Днепра. Результаты археологических изысканий отражены в опубликованных отчетах С. Дубинского и А. Лявданского. В целом, данный период можно охарактеризовать более плодотворным археологическим изучением, с качественно новыми методическими приемами. В результате к 1939 г. было учтено 864 городища, в число которых входили около 40 памятников с материалами как позже установлено милоградской культуры [3, с. 10–11].

Послевоенный период стал наиболее динамичным по изучению памятников южной части Беларуси, это связано с тем, что на предыдущих этапах было накоплено достаточное количество материала, который, однако, оставил нерешенным ряд вопросов. Систематическое изучение археологических памятников I тыс. до н. э. было положено Славянской экспедицией Института археологии АН БССР.

Проведенные работы П. Третьякова, Ю. Кухаренко, О. Мельниковской в первой половине 1950-х гг. позволили сделать вывод о том, что городища, расположенные на юго-востоке Беларуси, содержат вещевой комплекс сразу двух археологических культур железного века. В это же время Гомельский отряд под руководством О. Мельниковской производил раскопки городищ у деревень Горшков, Милоград, Мохов, Глыбов, Борхов и др. Собранный материал позволил исследовательнице выделить Милоградскую археологическую культуру как независимый субъект. Проведя масштабные исследования, О. Мельковская, смогла дать детальнейшую характеристику материальной культуры и отдельных аспектов жизни носителей данной культурной общности. Результатом исследований стал монографический труд “Племена Южной Беларуси в раннем железном веке” [3, с. 7–8].

В начале 1970-х гг. масштабные работы в Полесской низменности провел Ю. Кухаренко. Ученый обследовал городища Большая Слива, Ясинец 1 и 2, Дьяконовичи, Моисеевка, Холопеничи [2, с. 54]. В это же время в свет вышла фундаментальная работа Г. Штыхова “Археологическая карта Беларуси”, которая содержит в себе полный перечень известных на тот момент городищ. В 1976 г. М. Гурин исследовал городище Липняки. В Посожье свои исследования проводил С. Рассадин. Ученым было установлено, что городища “болотного типа” отличаются от полесских более мощным культурным слоем [7, с. 13].

Весь последующий период исследования памятников милоградской культуры осуществлялись преимущественно в Полесском регионе Беларуси. Суммарно исследователями было изучено около 20 000 м². С 1981 г. на территории Беларуси начинается изучение погребальных комплексов милоградской культуры. В это время Г. Залашко провел исследования двух курганных могильников у д. Дубой, а

также произвел раскопки двух бескурганых могильников у Давыд-городка Столинского р-на [1, с. 234–239].

После катастрофы на Чернобыльской АЭС исследования южнобелорусских городищ милоградской культуры было прекращено. В 1987 г. Е. Рассадин провел раскопки на городище Уза, в 1989–1991 гг. А. Егорейченко исследовал городище Ивань [3, с. 18–19].

Особого внимания в истории изучения милоградской культуры заслуживает вопрос этнической принадлежности ее носителей. В историографии относительно этой проблемы существует несколько точек зрения. Так, еще А. Лявданский, сравнивая керамические комплексы северобелорусских и южнобелорусских городищ, пришел к заключению, что последних следует относить к неславянской этнической общности. П. Третьяков, напротив, считал данную культуру славянской по происхождению. Ю. Кухаренко, в свою очередь, отождествлял ее с балтами. С. Рассадин и О. Мельниковская связывали носителей милоградской культуры с неврами Геродота [3, с. 21–22].

В. Седов по средствам гидронимии пытался доказать принадлежность культуры к балтам. Опираясь на название водоемов и рек балтского происхождения, исследователь допустил неточности в ареале распространения милоградской культуры, в следствии чего его утверждение теряет свою аргументацию [5, с. 178–184].

Таким образом, на современном этапе на территории Беларуси было проведено изучение 25 городищ, шесть селищ, четыре погребальных памятника. Относительно вопроса этнической принадлежности наиболее обоснованной, по нашему мнению, является точка зрения, согласно которой носителей милоградской культуры следует относить к балтской общности. Данную позицию отстаивали такие исследователи как В. Седов и Ю. Кухаренко.

-
1. Залашко Г. М., Еременко В. Е. Новый зарубинецкий могильник в Полесье // Советская археология. – 1984. – № 2. – С. 234–239.
 2. Кухаренко Ю. В. Археология СССР свод археологических источников. – М.: Изво АН СССР, 1961. – 114 с.
 3. Лошанков М. И. Городища Милоградской культуры на территории Беларуси. – Минск: Из-во НАН Беларуси, 2011. – 406 с.
 4. Ляўданскі А. М. Курганні могілнік каля в. Чаркасава Аршанскай акругі // Запіскі Аддзелу гуманітарных навук. – Менск, 1930. – Кн. 11: Працы археалагічнай камісіі. – Т. 2. – С. 57–70.
 5. Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. – М.: Наука, 1967. – 195 с.
 6. Рассадин С. Е. Милоградская культура: ареал, хронология, этнос. – Минск: “Институт истории НАН Беларуси”, 2005. – 106 с.
 7. Рассадин С. Е. Новые данные о городищах эпохи раннего железа Посожья // Древнерусское государство и славяне : материалы симпозиума, посвященное 1500-летию Киева. – Минск: Наука и техника, 1983. – С. 12–14.
 8. Романов Е. Р. Археологический очерк Гомельского уезда // Записки Северо-Западного отделения Императорского Русского Географического Общества. – Вильно, 1910. – Кн. 1. – С. 104–105.

Аліна Лантух
(Чернігів)

НОВІ ДАННІ ПРО КОСТОРІЗНЕ РЕМЕСЛО ЛЮБЕЧА (за матеріалами археологічних досліджень 2012 р.)

У культурних шарах давньоруських пам'яток часто зустрічаються речі, виготовлені з кістки та рогу. Незважаючи на знахідки цих предметів, сліди косторізного виробництва зафіксовані не так часто. Однією з пам'яток Чернігівщини, де знайдені сліди косторізного ремесла є Любеч. Дослідження різних частин цього міста розпочалися ще наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Але масштабні розкопки припадають на середину ХХ ст. [1, с. 209–211; 7, с. 172–173]. Саме тоді дослідженнями В. Гончарова (1948 р.) та Б. Рибаківа (1957–1960 рр.) були виявлені сліди косторізної майстерні на Замковій Горі в Любечі [3, с. 134–138; 4, с. 29]. Матеріали з розкопок В. Гончарова, в тому числі і речі з кістки зберігаються в Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського [6, с. 175–176], а матеріали з розкопок Б. Рибаківа – у Історичному музеї в Москві і, частково, представлені в експозиції музею.

Любецька археологічна експедиція Національного університету Чернігівський колегіум імені Т. Шевченка під керівництвом О. Веремейчик проводила дослідження на раніше не розкопаних ділянках городища Замкова Гора протягом 2010–2012 рр. Серед виявленого численного речового матеріалу окрему групу складають вироби з кістки. Окремо слід відмітити знахідки спилів рогу диких копитних, які використовували у якості сировини для виготовлення різних кістяних предметів.

У 2012 р., в траншеї 3, розташованій у південно-західній частині городища, у культурному шарі знайдена частина рогу козулі [2, с. 198] (Рис. 1). Як зазначає М. Сергеева, роги козулі без слідів обробки досить часто зустрічаються у культурному шарі Києва [5, с. 59]. Ріг козулі має вертикальну будову і складається зі стовбуру і паростків (Рис. 2), і тільки стовбур придатний для обробки [5, с. 58]. З нього виготовляли, як правило, тільки прості вироби.

Ріг козулі з Любеча представлений стовбуром та трьома паростками. В нижній частині стовбур спиланий і відпиляний один нижній паросток. Довжина стовбуру становить 12 см, довжина верхніх паростків 6,5 см та 7,5 см, нижнього – 3,0 см. Вірогідно, стовбур був спиланий для виготовлення якогось виробу, саме ця частина, як зазначає М. Сергеева, найбільш придатна для обробки.

Таким чином, археологічні дослідження останніх років надають додатковий матеріал для характеристики косторізного ремесла середньовічного Любеча.

Рис. 1. Фрагмент рогу козулі з розкопок на Замковій Горі у Любечі 2012 р.

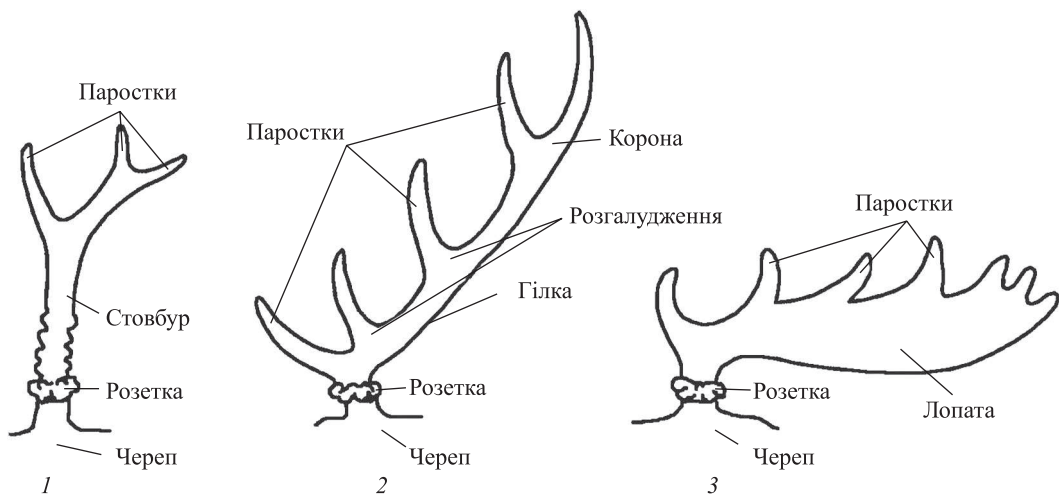

Рис 2. Будова щільного рогу: 1 – козуля; 2 – олень; 3 – лось (за: [5, с. 59])

1. Веремейчик Е. М. Итоги и перспективы археологического изучения Любеча // Міста Давньої Русі. – К.: Стародавній світ, 2014. – С. 208–216.
2. Веремейчик О. М. Науковий звіт про археологічні дослідження на городищі в ур. Замкова Гора на території обласного комунального підприємства “Історико-археологічний комплекс “Древній Любеч” у смт Любеч Ріпкинського району Чернігівської області у 2012 р. Т. 1 // Науковий Архів Інституту археології НАН України. – 2012/14.
3. Гончаров В. К. Раскопки древнего Любеча // Археологічні пам’ятки. – К., 1952. – Т. III. – С. 134–138.
4. Рыбаков Б. А. Раскопки в Любече в 1957 году // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР – М., 1960. – Вып. 79. – С. 27–33.
5. Сергєєва М. С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. – К.: КНТ, 2011. – 256 с.
6. Черненко О. Є. Колекція з розкопок В. К. Гончарова у Любечі у фондах Чернігівського історичного музею // Любецький з’їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з’їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – С. 175–176.
7. Ясновська Л. В. З історії археологічного вивчення Любеча // Любецький з’їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з’їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – С. 171–174.

Олена Махота
(Київ)

ДАВНЬОРУСЬКА ПЛІНФА З РОЗКОПОК У МИТРОПОЛИЧОМУ САДУ “НКПКЗ” У 2016–2017 рр.

Науково-дослідний сектор археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (далі – НКПКЗ) другий рік проводить стаціонарні розкопки на території Митрополичого саду (керівник С. Тараненко). Митрополичий сад Києво-Печерської Лаври – значна за розмірами (1,0 га), функціонально чітко визначена і практично вільна від забудови ділянка Верхньої лаври. Археологічне вивчення цієї території розпочалося в середині минулого століття і, з певними перервами, продовжується і донині. На сьогодні у саду простежуються чотири культурно-хронологічних горизонти пам’яток – ранньозалізного, давньоруського, пізньосередньовічного та нового часу. Роботи 2016 та 2017 рр. були зорієнтовані на методичне археологічне вивчення Митрополичого саду для майбутньої реконструкції використання його території у різних хронологічних періодах.

У 2016 р. досліджувалася ділянка сучасної території Митрополичого саду, яка не входила в межі Києво-Печерського монастиря у давньоруський час. На місці розкопу були зафіксовані об’єкти господарського призначення XVII–XVIII ст. [8].

Послугуючись даними Археологічної карти території НКПКЗ, де зазначені усі попередні дані досліджень, у 2017 р. розкоп (Р 1) та шурф (Ш 1) були прирізані до розкопу 1987 р., де було виявлено поховання підгірцівської культури [2, с. 176]. Під час дослідження зафіксовано три культурних шари – XVII–XVIII ст., XIII–XIV ст. та передматериковий, у якому на нижньому рівні виявлені поодинокі фрагменти ліпної кераміки ранньозалізного часу. На думку ландшафтознавця С. Романчука [9], наявність матеріалів цього періоду на даній місцевості може бути пов’язана зі змивом ґрунтів з більш високої ділянки, а не обов’язковою присутністю тут пам’яток цього періоду. Вочевидь, проблема наявності на території Києво-Печерської Лаври шару раннього залізного віку потребує подальшого наукового дослідження, а виявлений 1987 р. кістяк скіфського часу, вірогідно, є окремим ґрунтовим похованням, а не частиною могильника [8]. Подібні приклади зафіксовані на пам’ятках Східноєвропейського лісостепу скіфського часу [3, с. 81].

Під час археологічних досліджень були знайдені вироби з металу, глини, кістки, порцеляни, скла, кераміки. Окрім них, вдалося зафіксувати чималу кількість будівельного матеріалу – 73 фрагменти плінфи XI–XIII ст. у перевідкладеному стані.

Вивченням будівельного матеріалу, проблематикою атрибуції, класифікації, систематизацією знань про плінфу Києво-Печерської Лаври протягом багатьох десятиліть займалися провідні дослідники – Ю. Асєєв, В. Богусевич, Д. Йолшин, Г. Івакін, О. Іоаннесян, К. Каргер, Н. Логвин, П. Раппопорт, О. Сиром’ятников, В. Харламов, М. Холостенко та ін.

За загальноприйнятою методикою для атрибуції знайденого матеріалу, важливим є первинний візуальний огляд зразка – визначення складу тіста (вид глини,

колір, кількість природніх і штучних домішок), наявність технологічних відтисків, слідів формовки і сушки, маркування (рельєфні знаки, розчоси, клейма), ступінь випалу, визначення формату плінфи (розміри) [5, с. 396].

Аналіз знахідок проводився на базі наукових досліджень М. Холостенка та Г. Івакіна, отриманих під час археологічних розкопок Успенського собору, давньоруської Трапезної церкви і Церкви Спаса на Берестові [6, с. 66].

Склад тіста є найбільш яскравою характеристикою, яка дає широкі можливості візуальної класифікації матеріалу. Так, у Києві для цегляного виробництва зазвичай використовували каолінові та алевритові глини. Саме через вміст каоліну кольорова гамма представленої на сьогодні плінфи є різноманітною. Одна споруда досить часто містить плінфу багатьох кольорів, хоча при більш детальному аналізі виявляється, що вона була вироблена в один і той самий часовий проміжок. Найбільш поширеними кольорами для Успенського собору вважаються теракотовий, бежевий, персиковий, часто з слідами шпату, що вигорів під час високотемпературного обпалювання. Для Трапезної характерні персиковий, світло-теракотовий, бежевий кольори, іноді з домішками кальциту. Церква Спаса на Берестові – сірий, білий, бежевий кольори [6, с. 67].

Будівельний матеріал Києво-Печерської Лаври та пам'яток давньоруської архітектури Києва, в цілому не підпадає під загальну тенденцію поступового зменшення розмірів плінфи, як це простежується на інших монументальних пам'ятках Русі (Смоленськ, Новгород) [5, с. 396]. У нашому дослідженні ми виходимо з відомих для нас параметрів плінфи, які визначили для атрибуції М. Холостенко і Г. Івакін: $34 \times 27 \times 4,0$ см – для Успенського собору; $28,5 \times 24 \times 4,8$ см – для Трапезної церкви [6, с. 66].

У 2016 р. було знайдено 32 фрагменти плінфи. З них 27 одиниць атрибутовано, як: 14 одиниць – Успенський собор Києво-Печерської Лаври, 12 одиниць – Давньоруська трапезна Києво-Печерської Лаври, одна одиниця – Церква Спаса на Берестові. Місце походження п'яти фрагментів поки що визначити не вдалося [8]. Усього за 2017 р. було знайдено 41 фрагмент плінфи: 34 фрагменти можна віднести до плінфи Успенського собору та сім одиниць – до давньоруської Трапезної церкви [9].

Знайдений матеріал, скоріше за все, призначався для вторинного використання у господарській діяльності від пізнього середньовіччя до нового часу. І через те, що до нас дійшли лише фрагменти, можна зробити припущення, що це був утилізований матеріал.

Цікавими для вивчення були зразки 39, 59: з хвилястими розчосами та зі скошеними бортиками, знайдені у 2017 р. Зразок 39 за всіма ознаками належить до давньоруської трапезної Києво-Печерської Лаври. Створений з алевритової глини блідо-зеленого кольору, він має вдавлені бортики, нерівне дно та хвилясті розчоси (відстань між лініями 2,5–3,5 см). “Розчоси” – паралельні смуги або боріздки, які робилися на верхній постільній поверхні плінфи до того, як сирець виймався з форми. Головною ознакою розчосів є паралельні до їх напрямку мікросліди від протягнутих піщинок, аналогічні слідам зняття надлишку глини на плінфі без розчосів [4, с. 92]. Зразок 59 завтовшки 3,5 см, має тісто світло-теракотового кольору та за морфологічними ознаками належить до ансамблю Успенського собору. Предметом зацікавленості є наявність скошених бортиків та відтиску чотирьох паралельних борозенок на верхньому постільному боці. З приводу скошених бортиків плінфи думки науковців розділяються – одні трактують їх як результат розрізання тіста дерев'яною

планкою [1, с. 56], інші ж застосування спеціальної форми для виготовлення плінфи. Вона реконструюється у вигляді розколотої навпіл колоди з видовбаними заглибленнями, які набивалися густою формувальною масою і ущільнювалися ударами сокири по деревині [7, с. 254]. Борозенки зразка могли бути залишені відтиском подібної дерев'яної форми.

На сьогодні у наукових фондах НКПШЗ зберігається понад 1600 зразків плінфи. Матеріал, отриманий у результаті щорічних археологічних досліджень, значно доповнює існуючу базу даних і сприяє введенню у науковий обіг нової інформації, яка потребує систематизації та створення на її базі сучасного електронного каталогу одиниць будівельної кераміки Києво-Печерської Лаври.

1. Архипова Є. І. Будівельні матеріали Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – 1996. – С. 55–60.
2. Гончар В. І. Археологічні дослідження колишнього Митрополичого саду Києво-Печерської лаври у 1987–1988 рр. // Стародавній Київ. – 1993. – С. 176.
3. Гречко Д. С. О бескуранных погребениях аборигенного населения Восточно-европейской лесостепи скифского времени // *Revista Arheologica, serie noua.* – 2014. – Vol. X. – W. 1–2. – С. 79–101.
4. Елшин Д. Д. Традиция “расчесов” в производстве плинфы южнорусских земель в XII в. // Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы. Архитектурно-археологический семинар. – 2003. – С. 92–99.
5. Елшин Д. Д. Новые исследования древнерусской плинфы: итоги и перспективы // Археологія і давня історія України: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – 2010. – № 1. – С. 395–407.
6. Ивакин Г. Ю. О строительных материалах памятников Киева XII века // Архитектурно-археологический семинар: из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы. – 2003. – С. 66–70.
7. Сиромятников О. К. До питання про формування плінфи із скошеними краями X–XI ст. // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. – 2004. – С. 248–254.
8. Тараненко С. П., Зажигалов О. В., Балакін С. А., Фінадоріна Д. В., Мисько Ю. В. Звіт про результати археологічних досліджень на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника у 2016 р. – К., 2016 (рукопис).
9. Тараненко С. П., Мисько Ю. В., Пабат О. О., Балакін С. А. Звіт про результати археологічних досліджень на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника у 2017 р. – К., 2017 (рукопис).

Ілона Мойсейчук
(Ніжин)

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИКОРИСТАННЯ ПІДЗЕМНИХ СПОРУД ГРЕЦЬКОГО КВАРТАЛУ У МІСТІ НІЖИН

Серед ніжинців багато років ширилися перекази про розгалужену систему підземних ходів, які перетинають майже всю територію міста. Згідно легенд, ці ходи поєднують між собою всі храми Ніжина. Втім з 2015 р. Ніжинською археологічною експедицією розпочаті архітектурно-археологічні дослідження доступних підземних споруд на території грецького кварталу. Поява Ніжинського “Грецького кварталу” пов’язана з активною діяльністю чисельної грецької общини в місті протягом XVII–XIX ст. Найбільш значимі його будівлі це три грецьких храми, які збереглися до теперішнього часу і утворюють історико-культурний комплекс грецького братства “Грецький квартал”. Дві церкви архангела Михайла і Всіх Святих розташовані в самому центрі Ніжина. Церква Костянтина і Олени, розташована на Троїцькому (грецькому) кладовищі [2].

Історія Ніжинської грецької громади досить активно вивчалась істориками починаючи з XVIII ст. До вивчення історії грецької колонії в Ніжині звертались такі дослідники як М. Стороженко [8], В. Савва [6], Д. Багалій [1] та ін. Втім основна увага дослідників була присвячена побутовим, юридичним, економічним та міжконфесійним аспектам життя грецької громади. Проблема інженерії споруд як елементу повсякденного життя грецької общини залишається малодослідженим. Таким чином на сучасному етапі досліджень походження та призначення підземних споруд м. Ніжин не висвітлено.

Метою даного дослідження є проаналізувати як саме використовувалися підземні приміщення грецького кварталу наприкінці XIX ст.

У 2002 р. в результаті провалу ґрунту з’явився доступ до частини приміщень в районі Всіхсвятського собору. Дана подія лише сприяла поширенню легенд серед населення міста. Хоча насправді, це була констатація наявності значної площі підземних приміщень, які у випадку відсутності їх фіксації та не санкціонованої господарської діяльності могли б привести до подальших провалів. З огляду на це даний об’єкт вимагав проведення охоронних археологічних досліджень. Протягом тривалого часу провалля, які сформувалися від просідання ґрунту над підземними приміщеннями, залишалися відкритими. Це дало підставу використовувати наявні пустоти для утилізаційних потреб. Саме тому в першу чергу були проведені роботи з очистки підземель від сучасного сміття. Після цього була розпочата розчистка приміщень від ґрунту і залишків цегли, що обвалилась.

В ході дослідження вдалось зафіксувати чотири приміщення, які являють собою один підвальный комплекс. Під час розчистки підвалу було виявлено значну кількість матеріалу (Рис. 1). Зокрема, фрагменти керамічного посуду кінця XIX–XX ст. Окрім цього, знайдено скляний посуд, пляшки (скоріш за все аптечного призначення). Серед них виявлена пляшка, на дні якої зображено клеймо з датою 1941 р.

Рис. 1. Знахідки монет з підземних приміщень грецького магістрату 2017 р.

На думку С. Зозулі, виявлені підвали належали до будівлі ніжинського грецького магістрату. За версією С. Зозулі та О. Морозова період будівництва мурованої споруди магістрату [3, с. 62], а отже і підвали відносяться до 1780-х рр. (Рис. 2).

Якщо говорити про їх призначення, то К. Харлампович вказує, що грецькі товари в Ніжині поступали в приватні чи церковні склади, склепи, комори (церква стягала певні гроші і за ті товари, що ховалися в її помешканнях, й за ті, що в приватних). Можливо, що саме з цих складів відпускали товари, коли продавалися вони гуртом іншим купцям. Роздрібна ж торгівля йшла в крамницях, – йшла доки продавець чи його прикажчик перебував у Ніжині, бо часто греки виїжджали на ярмарки в інші українські міста й містечка [9, с. 34]. Про перелік товарів можна судити зі скарг місцевих мешканців в 1767 р. Міщани, скаржаться що греки та інші *“не токмо привозимые ими товары шолковые и бумажные, разную бакалею, виноградные вина и прочие, но и здешние малороссийские напитки, водки разные горелки, медь, пиво врознь, в кварта и в чары в наемных домах и лавках продають и всякія съестные вещи перепродають”* [7, с. 32].

Про їх торгове використання свідчать також матеріали, що зберігаються в НВДАЧО. Наприклад, в проханні до імператора Олександра Миколайовича зустрі-

Рис. 2. Фото 1941 р., на якому представлено Всіхсвятську церкву та Миколаївський собор (виділено крапками), між ними грецький магістрат (виділено лініями)

чаємо, що купець ніжинської II гільдії Олексій Олексієв, син Кириленко просить видати свідоцтво на володіння у 1866 р. ренського погребу¹ [4] що розташований “...в городе Нежин под греческим Магистратом... из которого производится продажа разных напитков” [5, арк. 2].

Варто зазначити що подібна практика була досить широко поширена в місті. Так місцевий єврей-купець II гільдії Зельман Берков свідчить про володіння ним ренськовим погребом, який розташований “в городе Нежин под домом принадлежащий, Нежинским греческим церквям, с которого производится продажа вина и водки, по Свидетельству выданному мне из Нежинской Городской Думы”. В грудні Зельман Берков 1865 р. подав прохання на видачу йому свідоцтва на володіння ренськовим погребом на майбутній рік [5, арк. 4].

Таким чином, у ході проведення археологічних досліджень підземелля у районі Всіхсвятського собору та аналізу архівних документів приходимо до висновку, про використання даних підвалів, принаймні до кінця XIX ст., як ренськових погребів. Тобто, приміщення, які призначалися для торгівлі різноманітними напоями, зокрема іноземними винами.

¹ Ренський погріб – в Російській імперії магазин, який продавав алкогольні напої на виніс. Спочатку призначався для торгівлі закордонними винами, але з часом була розширена торгівля на пиво та мед (саме слово “ренський” походить від рейнських вин).

1. Багале́й Д. И. Судьба магистратского самоуправления в малороссийских городах XVII–XVIII вв. // Сборник статей в честь Матвея Кузьмича. Любавского. – СПб., 1917. – С. 627–636.
2. Гедьо А. В., Подгайко М. К. Ніжинський грецький магістрат: монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2013. – 414 с.
3. Зозуля С. Ю., Морозов О. С. Втрачені пам'ятки Ніжина – споруди міського та грецького магістратів // Сіверщина в історії України. – Глухів; К., 2017. – Вип. 10. – С. 49–67.
4. Питейная торговля // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона (в 86 т.). – СПб., 1890–1907. – Т. 82 и 4 доп. – С. 724–738.
5. Ніжинський відділ державного архіву Чернігівської області (НВДАЧО). – Ф. 341. – Оп. 1. – Спр. 1231.
6. Савва В. И. Матеріаловъ изъ архива нѣжинскихъ греческихъ братствъ и магистрата // Сборник историко-филологического общества при институте кн. Безбородька в Нежине. – 1909. – Т. VI. – С. 1–53.
7. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – СПб., 1867–1916. – Т. 144. – 472 с.
8. Стороженко Н. К. К истории нежинских греков // Киевская старина. – 1890. – № 6. – С. 540–544.
9. Харлампович К. Грецька колонія в Ніжині в її минулому (XVII–XVIII ст.) // Греки в Ніжині. – Ніжин, 2001. – Вип. II. – 380 с.

*Моціяка Ольга
(Ніжин)*

ГЕОРАДАРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ЧАСТИНИ МІСТА НІЖИНА РАНЬНОМОДЕРНОГО ПЕРІОДУ: РЕЗУЛЬТАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Метод георадіолокаційного зондування (далі – ГРЛЗ) є одним з найбільш динамічних та перспективних щодо досліджень верхньої частини геологічного розрізу. Не зважаючи на наявність великої кількості теоретичних розробок на дану тематику ще з ХХ ст., їх реалізація стала можливою лише з введенням новітніх технологій та відповідного обладнання в обіг археологічної науки. Зокрема, цим займалися М. Владов [1; 2; 3], В. Фінкельштейн [4; 5], В. Кутев [4; 5] та В. Фролов [6].

Основною методу ГРЛЗ є георадар та принцип його роботи, який заснований на властивості радіохвиль відбиватися від кордонів розділу середовища з різною проникністю та електропровідністю. У такому випадку радіоімпульси випромінюються не в повітряний простір, а в матеріальні речі з великим запасом радіохвиль [2, с. 21]. Перевагами методу ГРЛЗ є в першу чергу висока роздільна здатність, стійкість по відношенню до викривлення сигналу, оперативність та економічність зроблених вимірювань [1, с. 56]. Геодезичні вимірювання дозволяють визначати місця археологічних артефактів, виявляти місця поховання або найбільш імовірне їх розташування та геометризувати форми поховань з визначенням їх глибини залягання і розмірів [3, с. 47].

У зв'язку з відносно недавнім початком використання методу ГРЛЗ кількість вітчизняної літератури на дану тематику є незначною. Навіть у спеціалізованих навчальних закладах відсутні курси з теорії та практики георадіолокаційного методу, хоча саме він дозволяє якнайкраще відтворити інформацію про підповерхневу будову з високою роздільною здатністю. Саме тому метою нашої роботи є демонстрація практичного застосування методу ГРЛЗ на прикладі досліджень історичної частини міста Ніжина.

Польові роботи з використанням геодезичних досліджень було проведено в період з 2016 по 2017 рр. У процесі було виконано профілювання на семи майданчиках для отримання базової зйомки. Так, усього було виконано 85 профілів, які пройдені паралельно один до одного на відстані від 1,5–2,0 м. Також здійснено фотофіксацію проведення георадарних робіт та фото Ніжинських підземель.

В обробці та інтерпретації даних основна увага концентрувалася на виявленні великих підземних об'єктів, які можна інтерпретувати як порожнину (об'єкт з правильними геометричними обрисами всередині масиву порід), наприклад вертикальні стіни кімнати і склепінчасту стелю. Підтвердженням наявності можливих пустот є чисто радіофізичні ознаки – наявність гіпербол і кратних відображень сигналу в місцях де присутній пустотний об'єкт, наприклад підземний хід або галерея.

У результаті інтерпретації геофізичних профілів, були виявлені аномалії, які можуть відповідати підземним спорудам типу тунелів або галерей. На жаль, більш

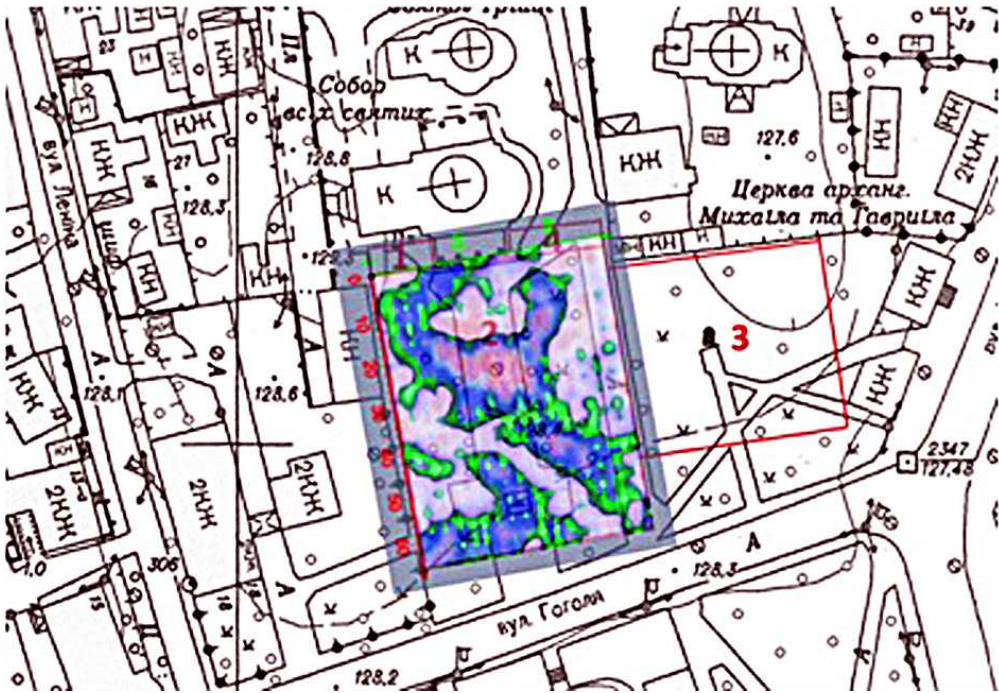

Рис. 1. Геодезична схема з нанесеним контуром досліджуваної Площі 2 з вписаною 3D-моделлю горизонтального зрізу

детально описати об'єкт з радарограм неможливо, але можна говорити про наявність даного об'єкта і його параметри (обсяг, глибина тощо). Усього в наявності було сім досліджуваних площ (Рис. 1).

На площі 1 на розрізах виявлено типові аномалії-гіперболи, які можуть бути індикаторами наявності підземних об'єктів циліндричної форми, ймовірно в даному випадку це підземні тунелі (зі склепінчастими стелями). На профілях 2 і 3 виявлена просадка, зокрема, на другому профілі її вісь опускається на 22 м, безпосередньо над порожнинами. Можливо порожнечі спровокували осідання ґрунтів, що в подальшому може призвести до обвалення дорожнього полотна. Площа 2 демонструє наявність великої мережі підземних споруд, тунелів розташованих під центральною частиною досліджуваної площі. Виявлені об'єкти не локальні, їх розподіл має системний характер, а напрямком аномалій – витриманий напрямком в підземному просторі. З цього можна припустити, що ми маємо справу з тунелями. У центральній частині виявлено велике приміщення, можливо, 10×10 м, але необхідно уточнити ці параметри при безпосередньому підземному вивченні.

Щодо площі 3, то тут було виявлено у верхній частині розрізів відзначається наявність комунікаційних об'єктів 65–70 м і 115–120 м, які можуть бути двома паралельними трубами великого діаметру. Нижче 2,0 м глибини виявлена велика локальна аномалія, що, можливо, є порожниною. На площі 4 у верхній частині розрізів до глибин 5,0 м простежуються різні неоднорідності, які можуть бути пов'язані з наявністю підземних (локальних і протяжних) об'єктів. Основні великі об'єкти виявлені в центральній частині розрізів можуть бути пов'язані з відомими підземними ходами.

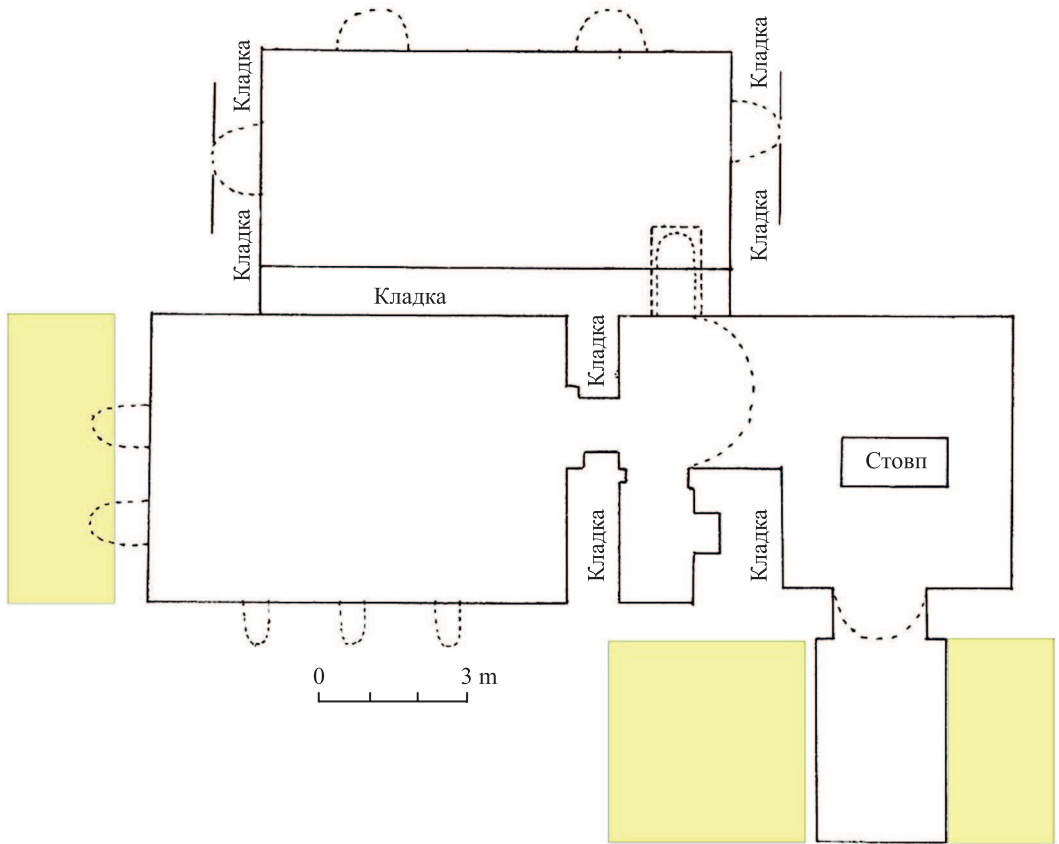

Рис. 2. План досліджуваного підземелля за 2017 р.

На площі 5 у нижній частині виявлена протяжна аномалія, яка, скоріше за все, є радіообразом від підземної споруди, тунелю. По всій мережі профілів були виявлені великі і середні аномалії по пустотним об'єктам, які розташовуються на глибинах від 1,5 до 4,0–6,0 м. Площа 6 демонструє засмічений горизонт до глибини 4,0–5,0 м. У верхній частині розрізу відзначаються численні сигнали від дрібних об'єктів типу комунікацій, уламки фундаментів. Нарешті, на площі 7 у центральній частині профілів були виявлені середні аномалії, які розташовуються на глибинах 3,0–5,0 м.

Після розчистки, що була проведена у 2017 р., було зафіксовано дійсну наявність підземних приміщень загальним розміром 150 на 135 м. Втім безпечними для подальшого дослідження виявились лише чотири приміщення, які і були нанесені на план (Рис. 2). Жовтим кольором на схемі позначено завалені приміщення.

Отже, в результаті георадарних досліджень та розчистки в історичній частині міста Ніжина на протязі 2017–2018 рр. можемо констатувати наявність на досліджуваній території підземних приміщень ранньомодерної епохи. Більше того в результаті проведених робіт було встановлено що георадарне зйомка є перспективним методом при дослідженні підземних приміщень, особливо вона актуальна

при роботах в міських умовах. У майбутньому ніжинськими археологами буде розчищено та досліджено решту приміщень, з чого вже можна буде зробити загальний висновок про особливості підземних будівель.

1. Анур А., Владов М. Л., Старовойтов А. В. Опыт применения георадиолокации для выявления зон развития провалов в городе // Вестник МГУ (Геология). – М., 1999. – № 5. – С. 55–57.
2. Владов М. Л., Старовойтов А. В. Введение в георадиолокацию. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2004. – 153 с.
3. Владов М. Л., Калинин А. В., Шалаева Н. В. Оценка глубинности георадиолокационных исследований на основе классической теории // Вестник МГУ (Геология). – М., 2003. – № 3. – С. 44–48.
4. Золотарев В. П., Кутев В. А., Финкельштейн М. И. Применение радиолокационного подповерхностного зондирования в инженерной геологии. – М.: Недра, 1986. – 128 с.
5. Карпухин В. И., Кутев В. А., Метелкин В. Н., Финкельштейн М. И. Подповерхностная радиолокация. – М., 1994. – 216 с.
6. Фролов В. Т. Литология. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – Т. 3. – 352 с.

Дар'я Мултанен
(Чернігів)

ОСТЕОЛОГІЧНИЙ МАТЕРІАЛ ЗІ СПОРУДИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. В ЛЮБЕЧІ (за матеріалами досліджень 2016 р.)

Археозоологія – дисципліна на межі зоології, археології та палеонтології. Як і археологія, вона вивчає діяльність людини в історичному минулому і дає змогу реконструювати особливості життєзабезпечення та специфіку господарської діяльності давнього населення. Об'єктом дослідження археозоології є отримані з археологічних пам'яток залишки тварин, а також сліди їхньої життєдіяльності (кістки, луска, залишки слідів, шкаралупа яєць, копроліти тощо), а предметом дослідження – історичне минуле людства, яке вивчається на основі аналізу інформації, одержаної з археозоологічних матеріалів [4, с. 55].

Зі створенням у 2009 р. в смт Любеч Ріпкинського району Чернігівської області постійно діючої експедиції Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Шевченка під керівництвом доцента кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи О. Веремейчик археологічні дослідження Любеча та його округи отримали новий поштовх [3, с. 165–166]. Протягом 2009–2016 рр. були досліджені різні частини Любеча. Однією з ділянок містечка, де тривають дослідження є територія навколо кам'яниці П. Полуботка XVIII ст. Тут окрім розкопок безпосередньо в зоні кам'яниці вивчені значні ділянки культурного шару, що дало змогу з'ясувати особливості забудови XVII–XIX ст. [1; 2].

Дане повідомлення присвячене колекції остеологічного матеріалу, отриманого зі споруди 1, яка загинула в пожежі середини XVII ст. Споруда частково була розкопана у 2013 р. а протягом 2016 р. дослідження її були завершені. Вона представлена котлованом житлової споруди розмірами 6,4 × 4,5–4,6 м. Споруда орієнтована довгою віссю у напрямку південний захід – північний схід. Вхід з залишками трьох сходинок розташований з північного сходу.

Основна маса керамічного, речового та остеологічного матеріалу була знайдена в горілому шарі, який залягав на глибину 0,6–1,5 м від сучасної денної поверхні. Рештки печі в результаті руйнації потрапили в центральну частину котловану споруди.

Окрім численних фрагментів кухонного та столового посуду, частина якого була прикрашена поливою, виявлені кістки тварин та риби а також риб'яча луска. Частина культурного шару зі споруди була промита та з нього вилучені для визначення дрібні фрагменти кісток риб.

За даними польового опису у споруді 1 було знайдено 566 фрагментів кісток свійських тварин. З них 229 фрагментів представлені розтрощеними залишками епіфізарних та діафізарних частин кісток, що перешкоджає подальшому визначенню

належності їх певним частинам тіла. З інших 337 фрагментів 285 сильно пошкоджені, що заважає встановленню видової належності, а 52 кістки за характерними особливостями з великою вірогідністю належать особинам, зазначених нижче видів тварин.

Далі 52 визначені кістки слід вважати за 100 %. 24 фрагменти (46,2 % від загальної кількості) є стеговими кістками птиці, вірогідно курки. Скупчення таких кісток було знайдено на глибині близько 1,5 м від сучасної денної поверхні.

Дев'ять фрагментів (17,3 %) належать дрібним тваринам, видова належність яких не визначена за браком остеологічного матеріалу з диференційними ознаками.

Окрім цього, було знайдено вісім фрагментів (15,4 %) скелету свині. Ікла, за якими і встановлено було вид тварини, розміщувались як у фрагментах щелеп, так і окремо.

До складу колекції також входять 6 фрагментів кісток коня (11,5 %), два фрагменти щелепи великої рогатої худоби (3,8 %), два фрагменти щелепи собаки (3,8 %) і один фрагмент лівої сторони нижньої щелепи з частиною зубного ряду (2,0 %), що належить дрібній рогатій худобі. В щелепі собаки збереглися зуби, за якими і було визначено вид тварини.

Через наявність великої кількості не ідентифікованого матеріалу, неможливо зробити висновок щодо видового співвідношення, віку та кількості особин, знайдених під час розкопок. Тим не менш, оброблений остеологічний матеріал демонструє видовий склад свійських тварин, яких розводили у XVII ст.

1. Веремейчик О. М., Бондар О. М., Коваленко О. Б. Кам'яниця Павла Полуботка XVIII ст. в Любечі: дослідження, реконструкція та реставрація // Могилянські читання 2013. – К., 2014. – С. 301–308.
2. Веремейчик О. М. Дослідження у смт Любеч Чернігівської області у 2013 р. // Археологічні дослідження в Україні 2014. – К., 2015. – С. 280–282.
3. Федяй О. Роботи Любецької археологічної експедиції Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 12–14 квітня 2013 р.). – Чернігів, 2013. – С. 165–166.
4. Яніш Є. Ю. Археозоологія – дисципліна на межі наук // Вісник НАН України. – 2016. – № 7. – С. 55–58.

Олег Пластун
(Кролевець)

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСИ НА КРОЛЕВЕЧЧИНІ

Давньоруські пам'ятки межиріччя Десни та Сейму VIII–XIII ст. на території Кролевецького району досліджувались у поселеннях поблизу таких сіл, як: Божок (колишня назва – Червоний ранок), Воргол, Камінь, Литвиновичі Любитове, Спаське (колишнє Ленінське), Ярославець.

Поблизу с. Божок було знайдено багатошарове городище [6] на відстані 1,0 км південніше від села, за садом колишнього колгоспу. Воно займає найвищий мис над правим берегом р. Сейм. Городище досліджувалося: І. Ляпушкіним, О. Сухобоковим, П. Покасом. Укріплення городища складаються з двох частин. Перший майданчик займає високий (до 35 м) мис, віддалений від сучасного руслу р. Псел на 3,0 км. Має округлу форму, витягнуту з півдня на північ, укріплений невисоким валом (до 1,0 м) з боку заплави, який досягає 4,0 м із напільного боку. Перед самим валом помітні сліди рову шириною до 5,0 м та глибиною 1,0–2,0 м. Розміри першої частини городища становлять 75 × 40 м. Із півдня від першої частини розташований ще один укріплений майданчик неправильної трикутної форми. Вал тут споруджений тільки зі східного, напільного боку. Його висота становить 1,0 м, його протяжність – 60 м. Ширина рову 1,5 м, глибина – 1,0 м. Розміри цієї частини 40 × 50 м. Із городища походять матеріали скіфського, роменського та давньоруського періодів [5, с. 88].

Наступне давньоруське городище на околиці с. Божок [8, с. 415], було локалізоване в урочищі Джебджеруни. Воно займає мис правого берега р. Божок, за 5,0 км від заплави р. Сейм. Мис із трьох боків обмежений ярами, висота схилів до 16 м. Із напільного боку майданчик укріплений валом висотою до 4,0 м та ровом шириною 4,0–6,0 м, глибиною 1,0 м. Майданчик городища має розміри 40 × 60 м та зайнятий під городи. Загальна протяжність укріплень 37 м. Друга лінія оборони – вал висотою 2,0 м та рів розташований за 45 м із напільного боку, західніше першого. За ним знаходиться рів глибиною 2,0 м та шириною 3,0 м. Довжина укріплень тут 80 м. На північній частині мису вал частково зруйнований на довжину 20 м між його північною частиною та урвищем. Розмір майданчика 95 × 40 м. За другою лінією оборони, на полі знаходиться валоподібний насип, розораний у північній частині. Фрагмент валу, що зберігся має висоту до 1,0 м та розташована за 80 м західніше другої лінії укріплень. Протяжність цієї частини 130 м. Всі три лінії оборони розташовані паралельно. Із городища походить давньоруська кераміка XII–XIII ст. [5, с. 89].

Біля с. Воргол було досліджено середньовічне городище VIII–XIII ст. На правому березі р. Клевень в урочищі Вишнева Гора на південно-східній околиці села. Городище відоме за повідомленнями Д. Самоквасова [6] та П. Голубовського [3, с. 196]. Городище обстежувалося Д. Березовцем [1, с. 58–60], та І. Ляпушкіним [4, с. 59–60]. Майданчик городища займає мис зі сходу та заходу відділений глибокими балками. Із північної сторони мис відрізаний від плато потужним валом до 6,0 м ви-

сотою. Мис розділяється на дві частини. Довжина східного відрогу становить 200 м при ширині середньої частини майданчика до 100 м, вал має протяжність близько 40 м. Західний відрог має форму витягнутого трикутника, найбільша ширина якого 50 м при загальній довжині до 100 м. Вал, що відрізає західну частину городища, має протяжність 23 м. Потужність культурного шару городища становить 0,40–0,45 м, у якому виявлена кераміка роменської культури та давньоруського часу, що дозволяє датувати городище VIII–XIII ст. [5, с. 34].

Біля с. Камінь було досліджено роменсько-давньоруське поселення. Воно знаходиться на відстані 800 м південніше села навпроти стариці р. Сейм. Південно-західний схил виходить у заплаву, що заливається навесні паводком Майданчик поріс сосняком, що не дозволяє чітко встановити межі поселення. Його приблизні розміри 90 × 50 м. Із поселення походять залишки глинобитної пічки, уламки роменської та давньоруської кераміки, що дає підстави для датування поселення в межах VIII–XIII ст. [5, с. 48].

Поблизу цього ж села було знайдено багатшарове поселення: епохи бронзи, раннього залізного віку, раннього середньовіччя, доби Київської Русі та пізнього середньовіччя. Воно розташувалося на 3,0 км північніше села, на мисі правого берега р. Сейм. Виявлене О. Сухобоковим у 1968 р. Майданчик сильно зруйнований зсувами ґрунту та кар'єрами для видобутку піску та гравію. Розміри поселення 100 м на 250 × 50 м. Культурний шар має потужність до 0,2 м, насиченість керамікою слабка. Із поселення походять матеріали епохи бронзи, раннього залізного віку, давньоруської культури та пізнього середньовіччя. На цій підставі можна зробити висновок, що мис неодноразово заселяли з II тис. до н. е., по XVIII ст. [5, с. 49].

Поблизу с. Литвиновичі було виявлено поселення, раннє та розвинуте середньовіччя на 1,2 км від самого села. Воно досліджене В. Приймаком у 1988 р. Займає мис, утворений долиною р. Клевень та її правою притокою р. Стрижень. Висота поселення над заплавою становить 6,0–10 м. Площа пам'ятки приблизно 1,0 га. Із поселення походять ранньослов'янські матеріали (колочинська культура) та давньоруські матеріали XII–XIII ст. [5, с. 34].

Також поблизу с. Литвиновичі було виявлено городище, раннє та розвинуте середньовіччя, на правому корінному березі р. Клевень, висота якого над заплавою понад 20 м. Відоме в археологічній літературі з другої половини XIX ст. Воно досліджувалося: Д. Березовцем, І. Ляпушкіним, М. Кучерою, О. Сухобоковим, В. Приймаком. Майданчик був захищений укріпленнями овальної форми розміром 80 × 55–60 м. Висота валу над рівнем майданчика до 2,0 м, товщина підшви валу до 8,0 м. Укріплення менш потужні по краях. Крім валу, із напільного боку городище захищалося пониженням, утвореним при спорудженні валу, ширина якого до 15 м. Городище зазнало значних руйнувань, на його місці споруджено церкву Св. Петра і Павла [6], житловий будинок із службовими приміщеннями, у профілях руйнувань часто зустрічаються кістяки, очевидно внаслідок функціонування тут церковного кладовища. У 80-х рр. XX ст. городищу завдано найвідчутніших руйнувань: було знищено четверту частину майданчика та сильно поруйновані укріплення. Із підйомного матеріалу походять фрагменти ліпної і ранньогончарної роменської, а також ранньогончарної давньоруської культури X–XI ст., зустрічаються фрагменти гончарного посуду XII–XIII ст. та XVII–XIX ст. Із напільного боку в невеликій кількості виявлені фрагменти кераміки XII–XIII ст. Матеріали розкопок знаходяться в Путивльському краєзнавчому музеї та Сумському обласному краєзнавчому музеї [5, с. 72].

Багатошарове поселення I локалізоване на відстані 600 м північніше східної околиці с. Литвиновичі. Воно займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Стрижень (права притока р. Клевень). Виявлене А. Обломським та Р. Терпиловським у 1990 р. Розміри поселення 130×80 м, висота над заплавою 1,5 м. Потужність культурного шару становить 0,35 м, розораний до материка. Із поселення походять матеріали епохи бронзи, раннеслов'янського періоду та часів Київської Русі [5, с. 72].

Багатошарове поселення II було виявлено на відстані 200 м північніше східної околиці с. Литвиновичі. Вона займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Стрижень (права притока р. Клевень). Виявлене А. Обломським та Р. Терпиловським у 1990 р. Розміри поселення 180×30 м, висота над заплавою 2,0–5,0 м. Потужність культурного шару становить 0,4 м, розораний на глибину 0,3 м. Із поселення походять матеріали епохи бронзи, раннеслов'янського періоду та епохи Київської Русі [5, с. 73].

Багатошарове поселення III знаходиться на відстані 375 м південніше від південно-західної околиці с. Литвиновичі. Воно займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Клевень. Досліджене А. Обломським та Р. Терпиловським у 1990 р. Розміри поселення 650 м на 200–300 м, висота над заплавою 0,75–1,00 м. Потужність культурного шару становить від 0,2 м до 1,5 м, розораний на глибину 0,25 м. Із поселення походять матеріали епохи бронзи та раннеслов'янського періоду та гончарна кераміка епохи Київської Русі [7, с. 5].

Багатошарове поселення та могильник III було виявлено на відстані 1,0 км північніше від північно-східної околиці с. Любитове. Воно займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм. Виявлене А. Обломським та Р. Терпиловським у 1990 р. Розміри поселення 450×50 –100 м. Висота над рівнем заплави 4,0–6,0 м. Потужність культурного шару становить до 0,9 м. На пониженій ділянці мису в східній частині поселення зустрічається кераміка пізньозарубинецького періоду, а також ліпна кераміка епохи бронзи та Київської Русі. На вершині та східному схилі дюноподібного горба в західній частині пам'ятки виявлена велика кількість перепалених кісток, які є, ймовірно, залишками могильника за обрядом трупоспалення. Культурно-хронологічні рамки не встановлено. Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [5, с. 77].

Давньоруське Городище знаходиться на відстані 1,0 км західніше с. Спаське [8, с. 414], на лівому березі безіменного струмка, за 3,0 км від правобережної частини заплави р. Сейм, на невисокому мисі. Висота мису над заплавою 4,0–5,0 м, мис обмежений ярами та засаджений сосною. Це городище досліджувалася І. Ляпушкіним у 1947 р. та датована XII–XIII ст. Майданчик має округлу форму та з усіх боків обмежений валом висотою від 2,0 до 4,0 м. Із напільного боку прокладений рів глибиною 1,5 м та шириною 4,0–5,0 м. Діаметр майданчика городища 35–40 м. Потужність культурного шару становить 0,6 м. Із городища походять фрагменти давньоруського гончарного посуду [5, с. 70].

Городище II на відстані 1,5 км південніше від південно-західної околиці с. Спаське. Воно займає високий мис правого берега р. Сейм в урочищі Лобанова Гора. Виявлене А. Обломським та Р. Терпиловським у 1990 р. Розміри майданчика городища 140×30 –40 м, висота над рівнем заплави становить 35 м. Із південно-східного та південно-західного боку мис обмежений двома ярами, із напільного боку укріплений ровом глибиною 1,5–2,0 м, та валом висотою до 2,5 м. Майданчик городища зайнятий лісонасадженнями, частково пошкоджений ямами чорних археологів. Із зачисток ям походить переважно гончарна кераміка Київської Русі. Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [5, с. 70].

Поселення III знаходиться на відстані 1,5 км південніше від південно-західної околиці с. Спаське. Воно займає плато корінного берега за 120–130 м на північний захід від городища в урочищі Лобанова гора. Поселення виявлене А. Обломським та Р. Терпиловським у 1990 р. Висота над рівнем заплави становить 62 м від рівня правого берега р. Сейм. Потужність культурного шару 0,4 м. Розміри поселення 200 × 100–50 м. Із поселення походять матеріали переважно епохи Київської Русі. Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [5, с. 71].

Давньоруське городище [6] було виявлене у межиріччі витoku р. Клевень та безіменного струмка за 3,5 км на захід від с. Ярославець та за 2,0 км північніше хутора Покровське в урочищі Яндола. Серед місцевих жителів має назву “Кам’яне”, хоча виходів каменя в окрузі немає. Городище займає частину мису, висота якого над заплавою становить 20 м. Майданчик, укріплений по периметру валом та ровом, має округлу форму. Висота кільцевого валу 4,0–6,0 м, глибина рову 2,0 м при ширині від 4,0 до 5,0 м. Діаметр майданчика 50 м. Рів має однакові розміри, як із напільного, так і з боку заплави. Культурний шар має потужність до 1,0 м, з нього походять матеріали XII ст. [5, с. 90]. Це городище пов’язують з ім’ям князя Ярослава Всеволодовича [9, с. 311–312].

Щодо самого м. Кролевця, то археологічна експедиція 2000 р. очолювана Л. Белінською та В. Звагельським дала наступні результати: на території мікрорайону Козин було виявлено селище давньоруського часу, де розмішувалися залишки вогнища та господарська яма. На території мікрорайону Подолове було відкрите та частково досліджене багат шарове поселення, один із культурних шарів належить до часу Київської Русі, здебільшого до XII ст. [2, с. 11].

Із вище сказаного можна дійти висновку, що Кролевеччина багата на городища і поселення часів Київської Русі. Дослідження даної проблематики зумовлене тим, що майже всі розкопки проводились у XX ст., і самі матеріали експедицій знаходяться у різних музеях Сумщини, а не зібрані в одному місці.

1. Березовець Д. Т. Дослідження слов’янських пам’яток на Сеймі в 1949–1950 рр. // Археологічні пам’ятки УРСР. – К., 1955. – Т. 5. – С. 49–66.
2. Белінська Л. І., Звагельський В. Б. До питання ранньої історії міста Кролевця // Кролевеччина, білі плями історії – Кролевець, 2002. – С. 9–12.
3. Голубовский П. В. История Северной земли до половины XIV ст. – К., 1881. – 201 с.
4. Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // Материалы и исследования археологии СССР – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – № 104. – 382 с.
5. Пам’ятки історії, мистецтва, архітектури та археології Кролевецького району. – Суми; Кролевець: Видавництво ТД “Папірус”, 2010. – 168 с.
6. Самоквасов Д. Я. Древние города России. – СПб., 1873. – 165 с.
7. Терпиловський Р. В. Горизонт зарубинецької культури поселення Литвиновичі 3 // Кролевеччина, білі плями історії – Кролевець, 2002. – С. 5–8.
8. Филарет (Гумилевский) Историко – статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 5. – 444 с.
9. Филарет (Гумилевский) Историко – статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 7. – 439 с.

Денис Позняков
(Хотин)

ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ У 1769 р.

Османський період існування Хотина яскравий період розвитку міської та фортечної інфраструктури. На превеликий жаль цей й же період відзначений трьома османо-російськими війнами, внаслідок яких Хотин зазнавав значних руйнувань. Сьогодні від турецької величі Хотина не залишилось і сліду. Інфраструктурні об'єкти або знищені війнами або були розібрані в XIX–XX ст.

Турки не дарма обрали Хотин як один із оплотів своєї військової присутності, в Центрально-Східній Європі. Після підписання Карловицького мирного договору 1699 р., який завершив Велику турецьку війну у Європі, османи втратили Кам'янець, як свій північний оборонний / наступальний форпост. Постає потреба у формуванні нового центру військової присутності, на новому північному кордоні. Хотин стає найпівнічнішою укріпленою зоною в стратегічній лінії фортець Очаків – Бендери – Хотин і водночас центром османської культури у Східній Європі [3, с. 138–141].

Перші картографічні джерела Нової фортеці збудованої османами з'явилися ще в 1720 рр. [9] Згодом, коли Хотинщина стає ареною боїв між московитами та османами, починають з'являтися московські, французькі, австрійські рукописні плани Хотинської фортеці.

Дана стаття ставить за мету, на основі історичних джерел, здійснити наукову розвідку та частково реконструювати військово-адміністративну, цивільну інфраструктуру Хотина у 1769 р. Для цього автор використав два синхронних історичних джерела: “*Проспект Хотинской крепости лежащей на реке Днестре в каком оная состоянии находилась по взяте от турок российской императорской армии то есть от 1769 года*” (Рис. 1) та “*Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les environs de 300 toises a la ronde leve après la prise de cette place en 1769*” / *План фортеці Хотин у Молдавії, з околицями до 300 туазів навколо, знятий після взяття цього плацдарму у 1769 р. (експлікація французькою мовою)*. (Рис. 2) Перше джерело відноситься до виду іконографічних, друге – картографічних. За необхідністю автор буде їх доповнювати писемними джерелами XVIII ст.

“*ПРОСПЕКТ ХОТИНСКОЙ КРЕПОСТИ лежащей на реке Днестре в каком оная состоянии находилась по взяте от турок российской императорской армии то есть от 1769 года*” (далі Проспект) [1, с. 31]. З назви бачимо й час її написання 1769 р. Експлікація виконана тогочасним варіантом російської мови: 1. Замок – Замок, 2. Хотинская крепость – Хотинська фортеця, 3. Комендантской домъ – Комендантський будинок, 4. Мечети турецкія – мечеті турецькі, 5. Артелерійской домъ – Артилерійський будинок, 6. Бившая турецкая Баня – Колишня турецька лазня, 7. Инженерной домъ – Інженерний будинок, 8. Развалившая греческая церковь – Зруйнована грецька церква, 9. Мостъ чрез речку – Міст через річку, 10. Аптека и комен-

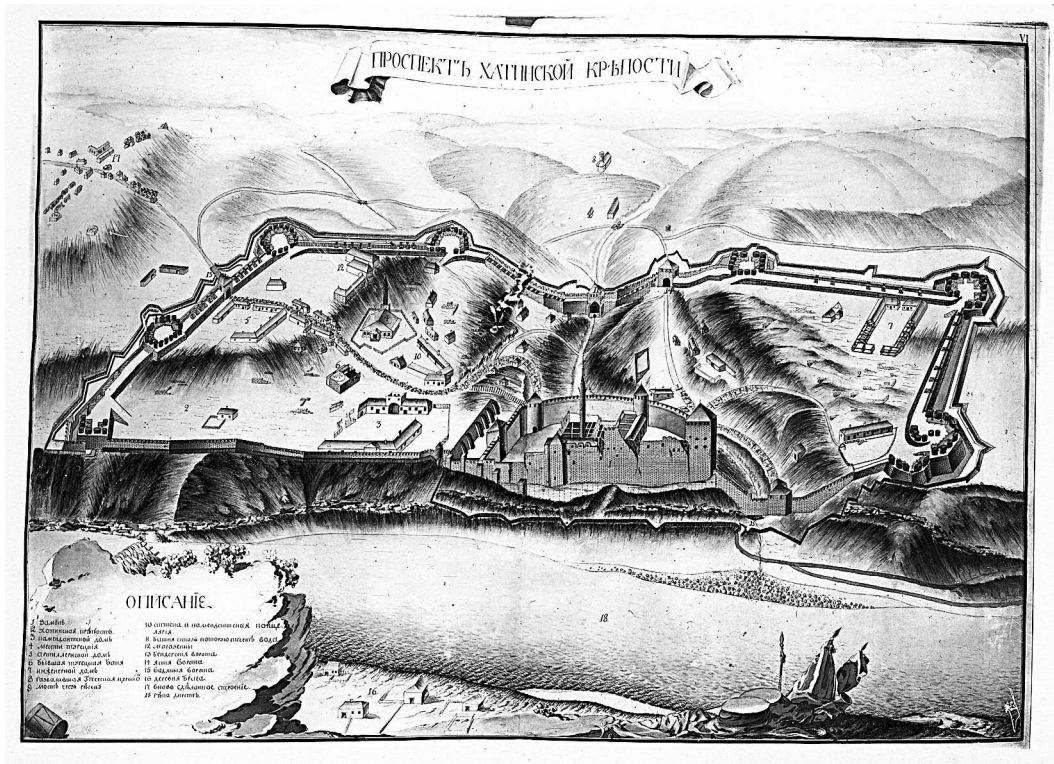

Рис. 1. “Проспект Хотинської крепости лежащей на реке Днестре в каком оная состояни находилась по взяті отъ турокъ російской императорской арміи то есть отъ 1769 года”

дантская канцелярія – Аптека і комендантська канцелярія, 11. Башня сквозь которую течеть вода – Башня кризь, яку тече вода, 12. Магазины – Магазины, 13. Бендерскія ворота – Бандерські ворота, 14. Яскія ворота – Яські ворота, 15. Водяные ворота – Водяні ворота, 16. Деревня Брага – Поселення Брага, 17. Вновь сделаное строеніе – Знову (нова) побудована споруда, 18. Река Днестрь – Ріка Дністер.

Варто відзначити, що при аналізі даного іконографічного джерела та додаткових картографічних джерел можна одразу зробити висновок, що Проспект був не дописаний автором. Про це свідчить відсутність великої кількості об'єктів на Проспекті, які існували в той час у фортеці. Їхнє існування підтверджується планом авторства голландця Якоба ван дер Шлея “Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les environs de 300 toises a la ronde leve après la prise de cette place en 1769” / План фортеці Хотин у Молдавії, з околицями до 300 туазів навколо, знятий після взяття цього плацдарму у 1769 р. (далі Карта) [8, с. 9]. Автор Проспекту, ймовірно зобразив, на його думку найбільш значущі споруди турецької фортеці у 1769 р.

Замок (на Kartі в експлікації “A. La Citadelle”). При аналізі джерела, перше на що варто звернути увагу – це східна стіна замку. З Проспекту видно, що вона має зубці, які ніби зруйновані артилерійським обстрілом. Це можна пояснити, що з квітня по вересень 1769 р. (з перервами) велись активні бойові дії між росіянами та турками і фортеця зазнавала періодичних бомбардувань. Крім того в замку

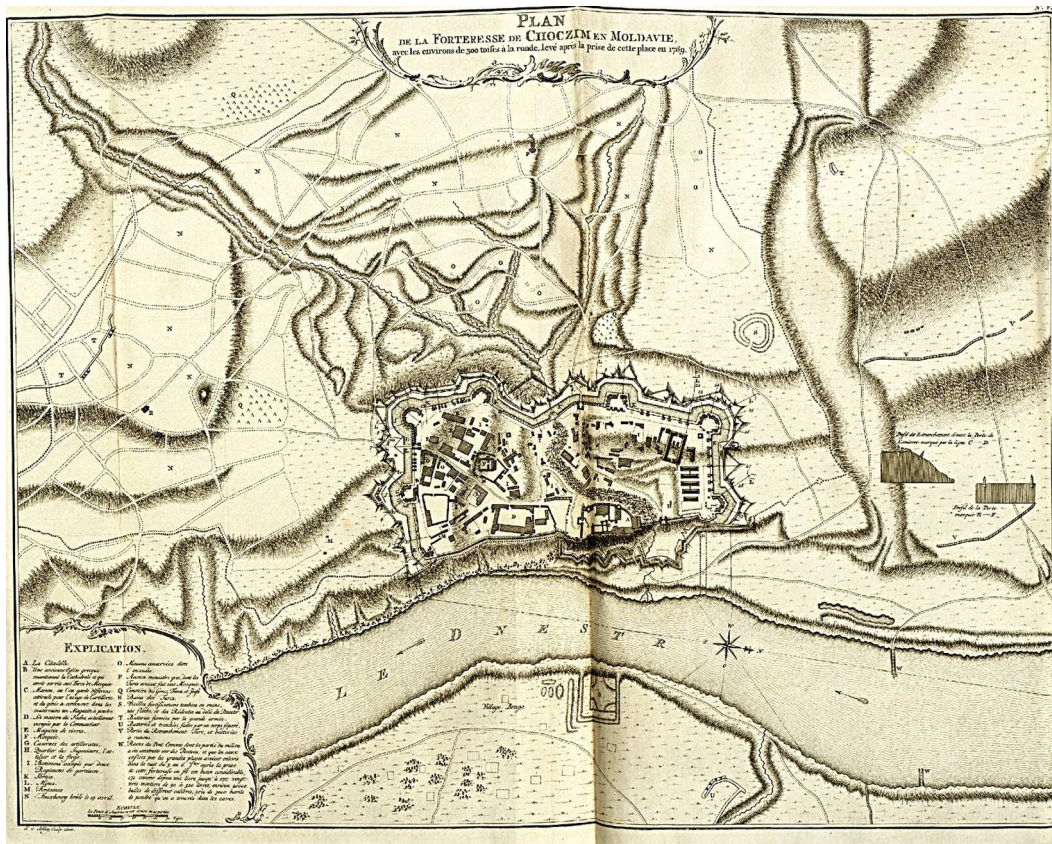

Рис. 2. “Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les environs de 300 toises à la ronde leve après la prise de cette place en 1769” / План фортеці Хотин у Молдавії, з околицями до 300 туазів навколо, знятий після взяття цього плацдарму у 1769 р. (експлікація французькою мовою)

графічно зображені, але не відзначені в експлікації, палац коменданта (примикає до північно-західної башти), казарми (вмуровані у східну стіну замку). Зазначені об’єкти збереглись до сьогодення. Крім того автор детально відтворю вигляд п’яти башт Хотинського замку. Привертає увагу те, що усі башти замку, окрім Східної, мають зубці.

Фортеця. Турецька бастионна фортеця на Проспекті змальована у вигляді неправильного чотирикутника. У її фортифікаційній структурі можна виокремити сім бастионів, на яких розташовуються артилерійські габїони (тури), артилерійський настил, ескарпові та контрескарпові стіни, критий шлях, рів, гласис. До бастионів ведуть виходи (sorties), яких можна нарахувати шість (Рис. 3). Фортеця додатково оточена частоколом (палісадом). На фортечних валах та міських укріпленнях розташовувалось 227 далекобійних гармат та мортир [5, с. 118].

Будинок коменданта (на Kartі в експлікації “D.La maison du Pacha...” / “Будинок паши...”). В Проспекті, цей об’єкт являє собою прямокутну споруду, з великим внутрішнім двором. З півночі будинок коменданта огорожений парканом. Центральний вхід зображений у вигляді арки із західного боку, над якою розташо-

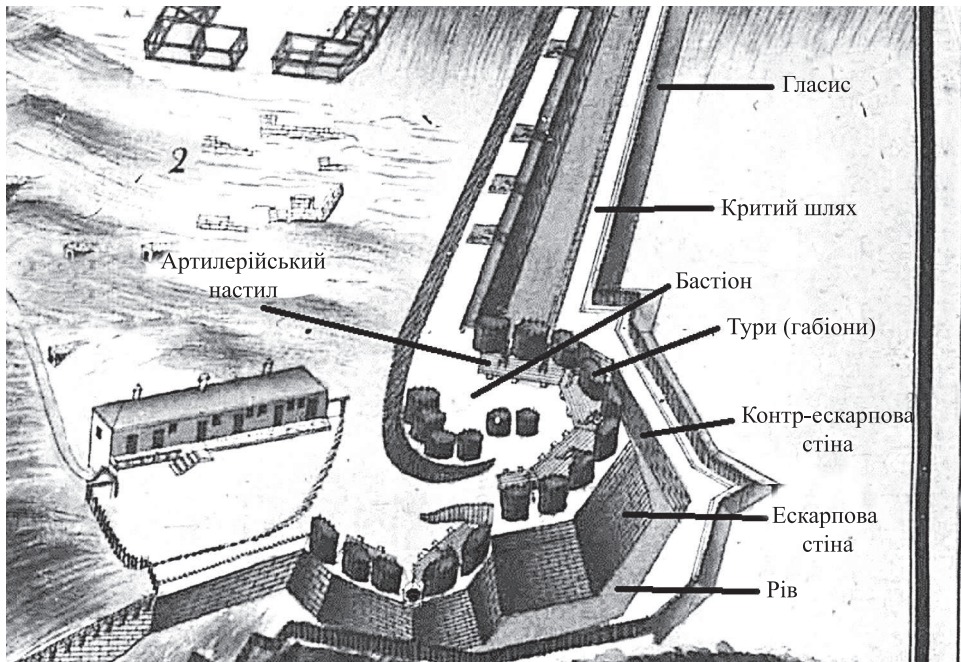

Рис. 3. Структура фортечних укріплень Хотинської фортеці з поясненням

вується надбудована тераса. В покрівлі видніються димарі. Зі сходу є наявна прибудова ніби портик, але без колонади.

Мечеті турецькі (на Karti в експлікації “B”, “F”, “P”). На Проспекті їх дві: одна в замку (“B. Une ancienne Eglise grecque maintenant la Cathedrale et qui avoit servie aux Turcs de Masquie / старовина грецька (православна) церква, яка турками використовувалась як мечеть”), інша в фортеці (“F. Mosqui / мечеть”).

Мечеть в замку, вбудована в казарму. Над нею височіє мінарет, з майданчиком (шюрфе), для заклику правовірних до молитви. Турками об’єкт називався “İç Kale Cami” / внутрішньо замкова мечеть [6, с. 501]. Цей об’єкт зберігся в наш час (Рис. 4).

З Проспекту, ми детально, можемо відтворити зовнішній вигляд мечеті, яка розташовувалась в самій фортеці (“F. Mosqui / мечеть”). З писемних джерел ми знаємо, що вона носила ім’я матері султана (валіде-султан) Ахмеда III / Valide Sultan Cami’ [3, с. 138; 6, с. 501]. Ім’я цієї жінки Еметуллах Рабія Гюльнуш-султан [7, с. 248–249]. Мечеть валіде-султан квадратної форми, побудована з каміння / цегли. Центральний фасад мечеті має прибудову зі сходу, в якій розташовується вхід до мечеті. Фасад також має чотири вікна. Дах мечеті двохсторонній. Відомо, що він був виготовлений зі свинцю [4, с. 479]. З заходу до мечеті прибудовано мінарет, у верхній частині якого присутній шюрфе. Шпиль мінарету увінчує символ ісламу – півмісяць. Мечеть від фортечного простору огорожена кам’яним / цегляним парканом.

До мечетей варто віднести й зруйновану грецьку церкву, яка знаходилась у передмісті – позначка “8” (“P. Ancient monastere grec. don’t les Turcs avoient fait

Рис.4. Сучасний вигляд внутрішньозамкової мечеті (фото автора)

une Mosque / стародавній грецький (православний) монастир, перетворений турками на мечеть” в експлікації Карти). З приходом турків вона була перебудована, і отримала назву мечеті Айя-Софії / Ayasofya Cami [3, с. 139]. Проспект не дає змогу, у повній мірі, реконструювати її зовнішній вигляд. Мечеть ніби недописана автором. Єдине, що можна чітко встановити, що вона складалась з двох умовних частин: західної – прямокутної та східної – круглої. Над ними збудована колона, яка дуже схожа зовні на мінарет. У ХІХ ст. мечеть знову стала церквою (Миколаївська церква збереглась до сьогодення).

Артилерійський будинок (на Карті в експлікації “G. Casernes des artilleristes”). Згідно Проспекту – це комплекс одноповерхових споруд, що розташовуються по периметру та формують внутрішній двір. Покрівлі чотирихгранні. В турецькій літературі фігурують як *Topçu ve Top arabacısı Kışlakları / Казарми* (для зимування) артилерії та артилеристів [6, с. 501]. На покрівлі всіх спорудах присутні димарі, що свідчить про пічне опалення або опалення камінного типу.

Колишня турецька лазня (на Карті в експлікації “R. Bains des Turcs”). Даний об’єкт розташовувався приблизно там де сьогодні розміщена церква Олександра Невського, яку збудували у ХІХ ст. для потреб російського гарнізону. Лазня прямокутної форми, збудована з каміння / цегли. Покрівля куполоподібна з отво-

рами. Частину даху автор не зобразив, щоб показати внутрішнє планування самого об'єкту. Лазня містить чотири приміщення. Вхід до лазні розташовувався з заходу (від дороги). Згідно Атласу Ібрагіма Хамді-ефенді, османського чиновника, який з 1718 по 1728 рр. служив секретарем арсеналу в Хотині, лазня була збудована на кошти дефтердара (казначея) Хотина Касима-ефенді і дуже була схожа на стамбульські [3, с. 138]. Крім того, на Karti, ще дві лазні розташовувались, за межами фортечних мурів, в місті Хотині (на південний-захід від фортеці).

Інженерний будинок. Даний об'єкт розташовується в північно-західному секторі фортеці. Споруда складалась з двох окремих одноповерхових будинків. Дах двогранний з димарями. Східна частина обох споруд автором відтворена в розрізі, що дає можливість уявити про внутрішнє планування. Частина зображена в розрізі розділена, на 12 однакових приміщень. Отже, вся споруда складалась з 24. Турками ймовірно використовувалась як казарма.

Аптека і комендантська канцелярія. Даний об'єкт розташовується на північ від мечеті валіде-султан та складається з п'яти споруд (одно / двоповерхових), з дво / чотирьохгранними покрівлями та димарями.

Башта крізь, яку тече вода. Проспект дає уявлення, як виглядав ще один сьогодні майже повністю втрачений об'єкт – Башта над потоком (розташовуються над яром, що ділить фортецю на дві частини). Призначення башти було подвійне: військове та інженерне. З одного боку, вона мала посилити оборонну міць укріплень фортеці з боку яру, де неможливо було повноцінно збудувати ескарпові та контр-ескарпові стіни, з ровом, гласисом та забезпечити підступи до Яських воріт фортеці додатковим фланкуючим вогнем. З іншого, забезпечувала прохід води невеликої річки, що розділяє фортецю на дві частини: північну та південну. Башта у своїй конструкції подібна до Яських воріт. Для пропуску води річки у башті (її нижній частині) збудований арочний прохід. З лівого та правого боку розташовані додаткові стіни-опори. Над нижнім проходом розташовується більшого розміру ще один арочний вхід/прохід. Стіна, що сходиться з півночі та півдня у башті над потоком, має зубці з бійницями (та можливо амбразурами). Зазначена стіна містила сходи для переходу (крізь башту) через яр.

Магазини (на Karti “E. Magazin de vivres / магазини з продовольством”). З лівого боку, від Бендерських воріт, розміщуються дві одноповерхові споруди, які згідно експлікації Проспекту слугували магазинами (зерносховищем). Згідно опису Ібрагіма Хамді-ефенді “...хлібна комора, велика і добре збудована, подібних їй немає ні в Румелії, ні в Порті, ні в інших фортецях [3, с. 139].

Крім того, у Проспекті зображена (проте не відзначена в експлікації), під північною фортечною стіною-куртиною казарма [1, с. 35]. Це одноповерхова споруда прямокутної форми з чотирьохгранним дахом, з шістьма входами та шістьма вікнами з східного боку. Три димарі на покрівлі свідчать про камінне або пічне опалення. Уздовж казарми розміщений майданчик зі сходами. Перед казармою дерев'яна огорожа з воротами. Карта містить 6 подібних казарм (в експлікацію “Г”). Крім того, на Проспекті привертає увагу те, що в тераси північної частини фортеці, вриваються невеликі споруди, які могли слугувати входами в підвали під казармами.

Бендерські ворота (у джерелах фігурують також як Стамбульські). Даний об'єкт слугував в'їздом / виїздом в південному напрямку з фортеці. Через рів навпроти воріт проходить міст, який з'єднував фортецю з Константинопольським передмістям Хотина [10, с. 201].

Яські ворота “14” (у джерел фігурують також як Тімішоарські). Розташовуються в західній сачтині фортечних мурів. Яські ворота сполучаються сходами з баштою над потоком, що проходять стіною. Також зазначені ворота з’єднували фортецю з передмістям Хотина Румлою [10, с. 201–202].

Водяні ворота “15”. На північній-схід від сучасної Подільської башти на Проспекті розміщуються Водяні ворота. Це повністю дерев’яний об’єкт в системі палісаду, який слугував в’їздом до фортеці, з боку кам’янецького шляху. Між Замком та північно-східним спареним бастионом розташовувалась суцільна кам’яна стіна, яка мала бійниці.

Карта дає уявлення про забезпечення водою гарнізону фортеці. Так під літерою “М” відзначені “fontaines”. Це умовне позначення можна трактувати по різному: фонтани, криниці, резервуари для збирання / зберігання води та чешми. Найбільш вірогідно що це були класичні турецькі чешми (çesma), будівництво, яких було поширене в даній місцевості в османські часи. Їхнє будівництво передбачало прокладання значної кількості підземних водопроводів: від витоків джерел, до місць призначення, враховуючи природний ландшафт місцевості. В одному з османських дефтерів (реєстрів) є перелік фахівців, які були направлені в Хотин для будівництва фортеці. Серед них значаться і водопровідники [2, с. 41]. Беручи до уваги, що на карті місто Хотин має терасовий характер, зі значним перепадом місцевості в бік Дністра та враховуючи наявність великої кількості струмків, джерел, найбільш вірогідно що більшість “fontaines” були чешмами. На Kartі їх можна локалізувати сім (три з них у фортеці).

Підсумовуючи викладений матеріал можна зробити висновок, що Хотинська фортеця у 1769 р. являла собою потужний фортифікаційний вузол оборони османів на північних кордонах імперії, з розвинутою фортечною військово-адміністративною, цивільною інфраструктурою, що забезпечувала життєдіяльність османського гарнізону. Варто відзначити, що дана тематика має чималий науковий потенціал для подальших досліджень. Залучаючи нові картографічні, іконографічні, писемні джерела з історії Хотинської фортеці та використовуючи сучасне комп’ютерне програмне забезпечення з 3D моделювання, можна графічно відтворити втрачені об’єкти.

1. Позняков Д. В. Ідентифікація та локалізація військово-адміністративних об’єктів Хотина та фортеці за рукописними планами XVIII століття // Військово-політичний та соціально-економічний розвиток Середнього Подністров’я у Середні віки та Новий час. Матеріали наук.-практ. конф. (м. Хотин 29 вересня 2017 р.). – Кам’янець-Подільський: ПП Буйницький, 2017. – С. 19–39.
2. Туранли Ф. І. Відомості з історії України періоду Прутської війни в османсько-турецьких архівних документах // Східний світ. – 2016. – № 1. – С. 36–46.
3. Губоглу М. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине // Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы. Том 1. – М., 1964. – С. 131–161.
4. Кочубинский А. Графъ Андрей Ивановичъ Остерманъ и раздѣлъ Турціи. Изъ истории восточнаго вопроса. Война пяти лѣтъ (1735–1739). – Одесса, 1899. – 622 с.
5. Махир Айдын. Крепости Турецкой империи // Русский Сборник: Исследования по истории России. Т. XXI. – М., 2017. – С. 101–124.

6. Bıyık, Ömer. “Osmanli-Rus hududunda bir kale XVIII. Yüzyılda Hotın”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXIX / 2, 2014. – S. 489–513.
7. İpşirli, Mehmet. Gülnûş Emetullah Sultan // *İslam Ansiklopedisi*. – İslâm Araştırmaları Merkezi, 1996. – Vol. 14. – P. 248–249.
8. Jacob van der Schley. *Guerre entre la Russie et la Turquie 1769*. – Paris, 1830. – 15 p.
9. Le Sr. de Bonne Levey. *Plan de Choczin – /nouvellement fortifié par / Les Turcs sur La frontière / de Pologne. Levé par / Le Sr. de Bonne Levey, / Ingenieur en Chef / et major de L’artillerie / du Royaume de Pologne / en L’année 1720*. Електронний ресурс. – / Le Sr. de Bonne Levey // BIBLIOTECA NACIONAL DE ESPAÑA – режим доступу до ресурсу: <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000070589>
10. Prinz Friedrich Josias von Coburg-Saalfeld, Herzog zu Sachsen, k. k. und des heil. Römischen Reiches Feldmarschall. 2 Bände (Berlin 1859). – P. 532.

Андрій Потапенко
(Київ)

ДАВНЬОРУСЬКІ РЕМЕСЛА ЛІТОПИСНИХ МІСТ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ: СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

Чернігівській землі, разом з Київською та Переяславською, судилося відіграти одну з найважливіших ролей в історії Давньої Русі. Завдяки вигідному географічному розташуванню Чернігів став одним з найважливіших політичних, культурних, економічних та ремісничих центрів Давньоруської держави [7, с. 23].

Важливе місце в житті давньоруського населення займали міста. На території Чернігівської землі у IX–XIII ст., за письмовими джерелами, нараховувалося 63 літописних міста.

Ремісниче виробництво становило важливий напрямок господарської діяльності у містах. Саме воно значною мірою визначало загальний рівень розвитку економіки, впливаючи на соціальні, політичні та культурні процеси в суспільстві.

Науковий інтерес до Чернігівської землі почав зароджуватись ще в кінці XVIII – на початку XIX ст., поступово посилюючись аж до сьогодні. Проте, варто відзначити його нерівномірність у різні періоди часу. Роботи кінця XVIII – початку XIX ст. відзначаються топографічними описами земель, збиранням інформації і випадковими знахідками. Початок XX ст. ознаменувався масовими дослідженнями курганних могильників. У передвоєнний та післявоєнний період починають зароджуватися масштабні дослідження (цілеспрямовані розкопки відбулись у Чернігові, Любечі та Новгород-Сіверському), проводяться археологічні розвідки. Вже з другої половини XX ст. розпочалися широкомасштабні археологічні дослідження на території міських центрів, що становили ядро Чернігівської землі, які дозволили дослідити оборонні споруди, житлову забудову та залишки ремісничого виробництва міст [5, с. 22].

У результаті даних робіт, були досліджені ремісничі комплекси, зібрані знахідки інструментів та виробів, що значно розширило уявлення дослідників про давньоруське ремесло.

Великий потік археологічних матеріалів спричинив появу значної кількості публікацій та досліджень, що присвячені окремим видам ремесел та елементам ремісничої діяльності. Узагальнюючі праці по давньоруським ремеслам Чернігівської землі в цілому та її міст окремо наразі відсутні.

Загалом, перші свідчення про давньоруське ремесло ми знаходимо в літописах. Так, у “Руській Правді” перераховуються штрафи за вбивство різних членів княжого двору, в тому числі і ремісників (“12 гривень”). По сумі штрафу вони стоять на рівні з представниками княжої адміністрації, що свідчить про їх високий статус у давньоруських містах [8, с. 16].

Варто зазначити, що повідомлень у літописах про ремісничу діяльність давньоруських міст не так вже й багато. Тим не менш, підтвердженням розвитку реме-

сел у містах Чернігівської землі можуть слугувати згадки про значні розміри посаду, де концентрувалося виробництво міст.

В Лаврентієвському літописі присутня згадка під 1078 р. (6586 р.), про існування в Чернігові двох районів міста – дитинця і окольного граду, який примикав до дитинця: *“Владимир же приступи ко вратам Всточным от Стрижени и отьяврата и отвориша град окольных...”* [9, с. 86]. Літописець *“окольным градом”* називає частину укріпленого міського посаду.

З Іпатієвського літопису дізнаємось, що давньоруський Чернігів мав важливий ремісничо-торгівельний район посаду – поділ. Підтвердження цьому знаходимо під 1112 р. (6620 р.): *“...погоре подолие в Кивеи и в Чернигове...”* [10, с. 3].

Ще одна частина міського посаду – передгороддя, згадується в літописі під 1152 р. (6670 р.): *“Половец ехаша к городу биться и отьемше передгородье все...”* [10, с. 89]. Дослідники вважають, що даний район міста в XII ст. ще тільки формувався.

Другим містом Чернігівської землі, яке за літописами мало подвійну структуру, був Новгород-Сіверський. В Іпатієвському літописі присутня згадка під 1146 р. (6654 р.): *“...Владимир и Изяслав ... пришедшие ... к граду к вратам Черниговским и оутреи же ... исполчихася и поидоша к вратам Коурьским ... и начаша ся бити и бы налога велика гражаном и вбодоша в врата острожная...”* [10, с. 26]. До 1146 р. це був не просто острог, а вже сформований посад, що мав троє воріт.

Ще одним містом Чернігівської землі, про посад якого згадується в Іпатієвському літописі, є Путивль. Під 1185 р. (6693 р.) присутня згадка: *“...половцы ... повоевали волости и села ... пожгоша же и острог Путивля...”* [10, с. 133].

На жаль літописи майже не дають конкретних даних про ремісниче виробництво того часу, ці свідчення поодинокі. При описанні подій XI ст., пов’язаних з життям Феодосія Печерського в Курську згадується міське ремесло: *“...Феодосий шедь к единому от кузнецъ, повеле ему железо спечито сковати...”* [4, с. 119].

Проте, літописи зберегли велику кількість описів княжих дворів, які засвідчують наявність у них великої кількості різних запасів, у тому числі і продуктів різних ремесел [8, с. 17].

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. починають з’являтися топографічні описи Чернігівської землі (А. Милорадович, О. Шафонський та інші), в яких можемо знайти окремі дані про ремесло міст, оскільки даний вид джерел тісно пов’язаний з історичною топографією і може дати свідчення про належність території (вулиці, урочища і так далі) до того чи іншого виду ремесла.

З даних описів ми дізнаємось, що в Чернігові існувало урочище *“Кораблище”*, у Любечі – *“Гончарі”*, *“Кораблище”*, у Сновську (сучасне смт. Седнів Чернігівського р-ну. Чернігівської обл.) – *“Кожум’яки”*, в Сосниці – *“Гончарі”*, у Всеволожі (сучасне с. Сиволож Борзнянського р-ну. Чернігівської обл.) – *“Ковалі”* та інші. Археологічні дослідження на даних урочищах підтверджують їх приналежність до відповідних видів ремесел [7, с. 92].

Розвиток археології та постійне накопичення джерелознавчого матеріалу породили значну кількість історичної літератури присвяченої Давньоруській державі. Багато істориків і археологів торкалися питання розвитку ремесла, оскільки висвітлювати соціально-економічну структуру давньоруського населення, не зачіпаючи даного питання, неможливо.

М. Грушевський присвятив один підрозділ першого тому “Історії України-Руси” матеріальній культурі [2, с. 244–268]. В якості ілюстрацій автор використав археологічні знахідки.

М. Арістов у своїй ґрунтовній праці “Промышленность Древней Руси” зібрав і проаналізував цілий комплекс письмових джерел, а також детально охарактеризував різні виробничі аспекти [1].

У вищезгаданих роботах висвітлюється загальний стан ремесла Давньоруської держави, конкретних згадок про міста Чернігівської землі майже немає. Проте, як і з літописами, можемо проводити аналогії, оскільки Чернігів в даний період часу був одним з найбільших економічних та ремісничих центрів держави.

Значна науково-дослідна робота розгорнулася на передодні XIV Археологічного з'їзду, який пройшов у Чернігові (1908 р.), що послуговував потужним поштовхом до розвитку історичних досліджень [5, с. 22]. Робота велась в декількох напрямках – розкопки курганних могильників (Д. Самоквасов, В. Антонович та інші) і формування археологічних колекцій, які в подальшому послуговували основою до вивчення ремісничого виробництва.

Широкомасштабні археологічні дослідження на території літописних міст Чернігівської землі розпочалися з середини XX ст. Власне тоді і постало питання про вивчення давньоруського ремесла.

Перша робота, присвячена комплексному дослідженню давньоруських ремесел із залученням масового археологічного матеріалу, – “Ремесло Древней Руси” (1946 р.) належить Б. Рибаківу [11]. Ця фундаментальна праця не втратила свою актуальність і до сьогодні. Автором була розроблена класифікація ремісничого виробництва, яка є загальноприйнятною.

У 1953 р. у світ вийшла монографія Б. Колчина “Черная металлургия и металлообработка в древней Руси” [6].

Колективна монографія “Древняя Русь. Город. Замок. Село” (1985 р.) підвела підсумки археологічних досліджень Давньої Русі, зокрема розвитку ремісничого виробництва [3].

Значне місце, в даних дослідженні, посідають старожитності давньоруських міст Чернігівської землі.

В узагальнюючих працях з історії та археології України висвітлювались певні аспекти деяких ремесел, в яких є відомості про міста Чернігівської землі, але в них подається дуже стисла їхня характеристика [2, с. 244–268].

У перерахованих працях так чи інакше присутні відомості про ремісниче виробництво давньоруського часу але вони не повні або стосуються якогось окремого виду ремесла.

В останні десятиліття на території багатьох літописних міст Чернігівської землі (Бахмач, Біла Вежа, Всеволож, Глібль, Гомий, Листвен, Лутава, Морівійськ, Новгород-Сіверський, Оргощ, Остер, Путивль, Чернігів та інші) відбулись масштабні археологічні дослідження, а за їх результатами підготовлені наукові звіти в яких ми можемо знайти дані про окремі ремісничі комплекси.

Відсутність узагальнюючих робіт по давньоруському ремеслу Чернігівської землі робить актуальним комплексну характеристику історичних досліджень цієї проблеми. Зведення окремих матеріалів і залучення нових досліджень по темі на сьогоднішній день є актуальним і перспективним завданням.

1. Аристов Н. Я. Промышленость древней Руси. – Спб., 1866. – 333 с.
2. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1913. – Т. 1. – 648 с.
3. Древняя Русь. Город. Замок. Село. – М., 1985. – 432 с.
4. Изборник (Сборник произведений литературы Древней Руси). – М., 1969. – 799 с.
5. Коваленко В. П. 1300 чи 1100? // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 21–30.
6. Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1953. – № 32. – 258 с.
7. Моця О. П., Казаков А. Л. Давньоруський Чернігів. – К., 2011. – 314 с.
8. Петраускас А. В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст. – К., 2006. – 200 с.
9. Полное собрание русских летописей. – Т. 1. Лаврентьевская летопись. – Спб., 1846. – 271 с.
10. Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Спб., 1843. – 391 с.
11. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. – М., 1948. – 792 с.

Нестор–Миколай Рибчинський
(Львів)

АРХИТЕКТУРНО-КОНСТРУКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ОБОРОННОЇ ЛІНІЇ 4 ПЛІСНЕСЬКОГО ГОРОДИЩА НА ОСНОВІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДАНИХ

Оборонні лінії – один із важливих елементів слов'янських городищ IX–X ст. Проте, їхньому вивченню приділяється не так уже й багато уваги. Переважно археологи “розрізають” фортифікації, встановлюючи лише окремі особливості їхньої конструкції та хронологію. У рідкісних випадках учені розкопують укріплення слов'янських городищ широкою площею, що дає змогу більш ґрунтовно дослідити їхню структуру, й на основі цих матеріалів, з урахуванням даних етнографії та палеоархітектури, проводити реконструкції укріплень¹.

Під час вивчення й реконструкції оборонних ліній, звісно ж, значну роль відіграють додаткові обставини, як от стан збереження фортифікацій. Щасливим винятком серед більшості зруйнованих часом і людським фактором городищ можна назвати Пліснеськ, залишки якого знаходяться неподалік с. Підгірці, що на Бродівщині [9, с. 3]. Як влучно свого часу висловився один із дослідників городища Михайло Кучера, Пліснеськ “*мав винятково розвинуту систему штучних оборонних засобів*” [1, с. 19]. Особливе місце у ній займає фортифікація, яка за сучасною нумерацією позначається як лінія захисту 4 (або ж вал 5) (Рис. 1) [14; 7; 15]. Досі її добре збережені великі земляні габарити гарно проглядаються на місцевості т. зв. “високого плато” Пліснеського археологічного комплексу. Правда, попри певну увагу з боку науковців, розкопки лінії захисту 4 вперше проведено лише у 2007 р. Протягом трьох польових сезонів (2007–2009 рр.) начальнику Пліснеської археологічної експедиції Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка Михайлові Филипчуку вдалося відкрити значну площу укріплення [5; 6; 8]. Під його керівництвом розкопано основні його елементи поблизу одного з ймовірних в'їздів, ближче до західної частини згаданого “високого плато”. Розкопки вже крайнього, західного, відтинку фортифікації Михайло Филипчук провів у 2012 р. [11]² Результати цих масштабних досліджень згодом було введено до наукового обігу [12–14].

На особливу увагу тут заслуговують рештки конструкцій укріплень другого періоду функціонування оборонної лінії – другої половини X ст., – представлені насправді унікальними матеріалами, прямих аналогів до яких нині немає.

У цій праці зроблено спробу розкрити особливості об'ємно-просторового розпланування на згаданій фортифікації у другій половині X ст. Відразу ж зауважимо, що реконструкція оборонної лінії має на меті не фактичну відбудову досліджу-

¹ Дякуємо Андрієві Филипчуку (керівнику розкопів, закладених на лінії захисту 4 у 2008, 2009 та 2012 рр.) за консультації, надані під час написання цієї замітки.

² Автор брав участь у дослідженні оборонної лінії у 2012 р.

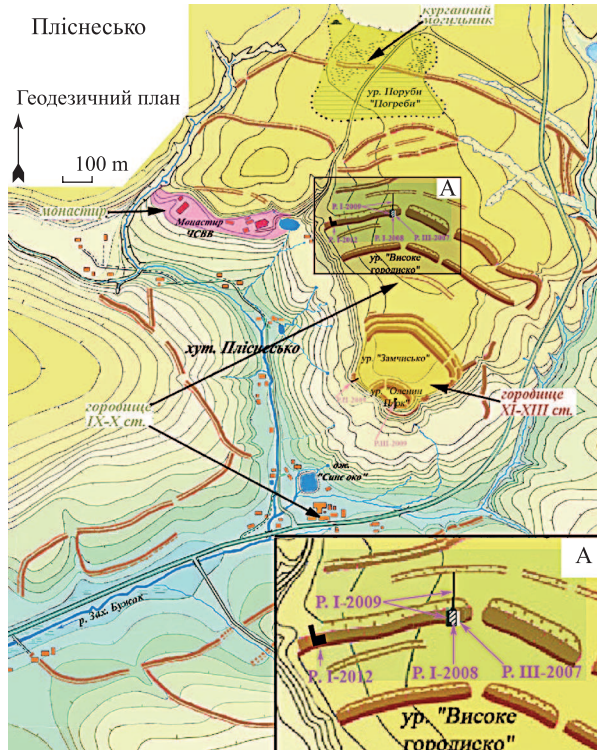

Рис. 1. План Пліснеського городища (за М. Филипчуком)

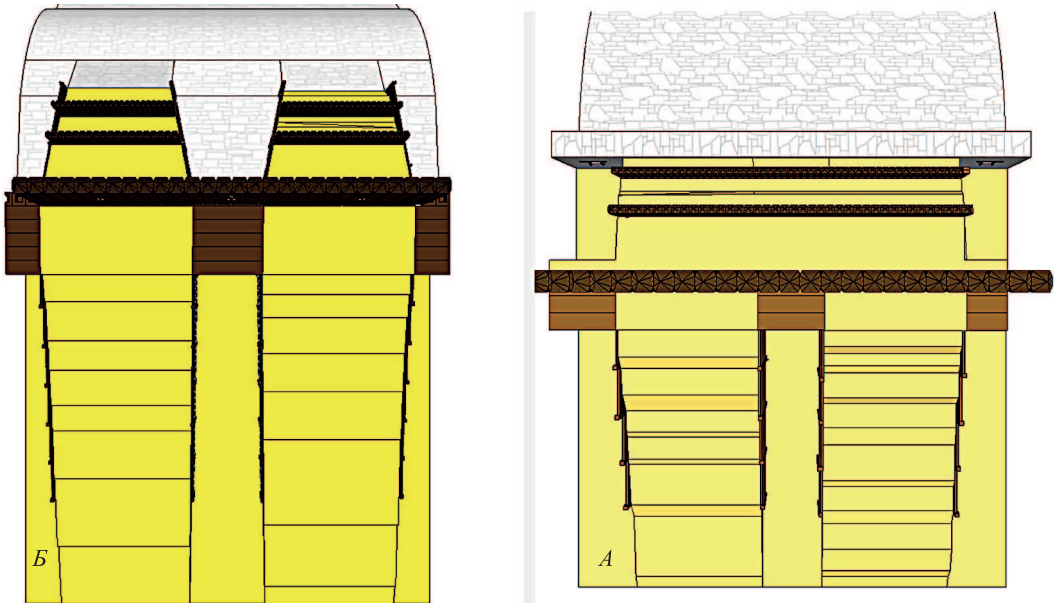

Рис. 2. План реконструкції оборонного валу:
А – з кам'яною "стіною"; Б – з бійницею на рівні головного частоколу

ваного відрізка валу, а проведення вдалої музеєфікації з використанням новітніх реставраційних технологій, створення варіанту вигляду оборонного валу станом на час його функціонування та окреслення подальшого вектору дослідження, що дозволять повністю визначити особливості оборони цієї ділянки городища.

Отож, під час археологічного розкриття оборонного валу встановлено, що його насип не суцільний (Рис. 2). Поміж “підпірними стінами”, які розташовувалися паралельно до сучасного гребеня насипу валу, були викладені з каменю бійниці (Рис. 3) і бойові камери (шириною 1,55–1,65 м, довжиною 7,00–7,10 м) [9, с. 7] та коридори-проходи до них (1,55–1,65 м завширшки й 7,2 м завдовжки) [5, с. 17; 6, с. 7] (Рис. 4; 5). Вдалося з’ясувати, що проходи додатково, по боках, укріплювалися дерев’яними конструкціями, щоб уникнути зсувів ґрунту – дерев’яні стійки з ділями. Окрім цього, доцільно припустити, що сама бойова камера була забезпечена з внутрішньої сторони дверима на бігунах. Це могло захищати оборонний рубіж у випадку проникнення ворога в приміщення бойової камери. Однак, саме конструктивні особливості оборонної камери викликають найжвавіші дискусії серед дослідників. Йдеться, зокрема, про зовнішній бік валу. Можна припустити, що у цій частині бійниця була суцільно викладена з каменю, утворюючи не несучу “стіну” без скріплюючого розчину (Рис. 3). На користь цього цілком можуть виступати рештки каміння, віднайдені із зовнішнього боку валу та добре забутована глина – з внутрішнього. Варто наголосити, що дерев’яно-кам’яні конструкції в системі оборони городищ виявлено на Великоморавських пам’ятках, зокрема, у Поганську, Добром’єрі та Микульчицях [16, с. 655–659]. Попри це, бойова камера могла мати й зовсім інший вигляд. Бійниця могла знаходитись на рівні з основною лінією частоколу з розмірами 0,85 м у висоту та 1,55 м в ширину (Рис. 3). З зовнішнього боку розхил стінок бійниці був додатково укріплений дерев’яними конструкціями (плотом?), щоб запобігти зсувам ґрунту з насипу “підпірних стін”. Однак така конструкція має суттєвий недолік – досить великий розмір бійниці, що за умови смерті її захисника, відкриває можливості для прориву цього оборонного рубежу. З огляду на це, розмір бійниці міг бути звужений до 0,3 м в ширину, з внутрішнього боку бійниці, та до 0,6 м в ширину – з її зовнішнього боку. Окрім цього, бійницю могли додатково захищати дві суцільні лінії частоколу. Таким чином фактично був унеможливлений доступ до неї. Такі бійниці були призначені для ураження ворога за допомогою дротиків (сулиць).

Основним елементом оборонної лінії був власне насип валу, що утворював підпірні стіни, на яких виявлено рештки сходів, які вели на вершину валу. Сходи сприяли ефективній і мобільній обороні на верхньому ярусі. Під час функціонування валу вони були добре втрамбовані та укріплені з боків дерев’яними конструкціями, які забезпечували зсування ґрунту у коридори-проходи. Окрім цього, на одній з підпор знайдено досить масивні камені, які Михайло Филипчук уважав рештками фундаменту під вежу [14, с. 16]. На нашу ж думку, ці камені не можуть бути рештками вежі. На це маємо кілька вагомих аргументів: по-перше, досліджувана ділянка безпосередньо наближена до розриву у лінії валу, що імовірно, міг бути в’їздом, над яким, скоріш за все, були надбрамні вежі; по-друге, такі камені не можуть витримати навантаження вежі, тому аж ніяк не є фундаментом для такої конструкції.

На вершині валу був гострокіл. На це вказує глибина безперервної підосви дерев’яної фортифікації (січення колоди – 0,2 см, глибина залягання 1,3–1,7 м від рівня денної поверхні) [6, с. 17]. Висота гостроколу сягала п’яти метрів. Важливо наголосити на тому, що ця конструкція стін зберігається й у пізніші періоди та зу-

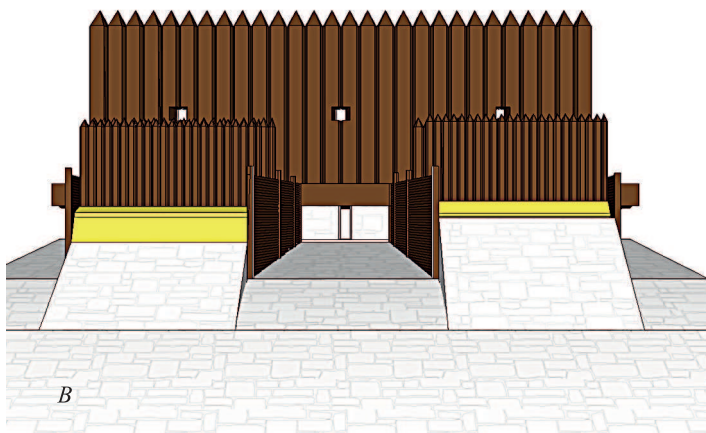
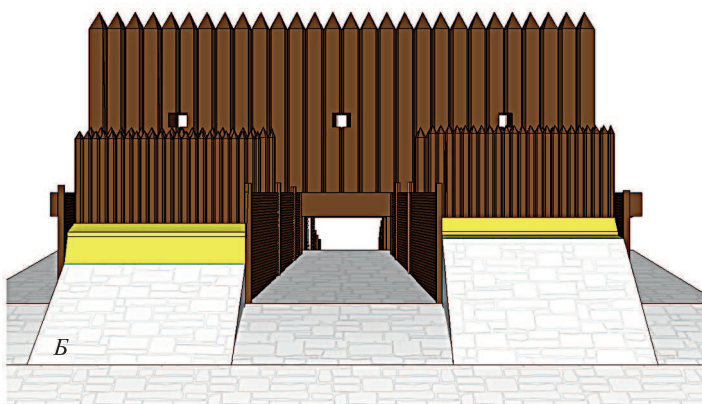
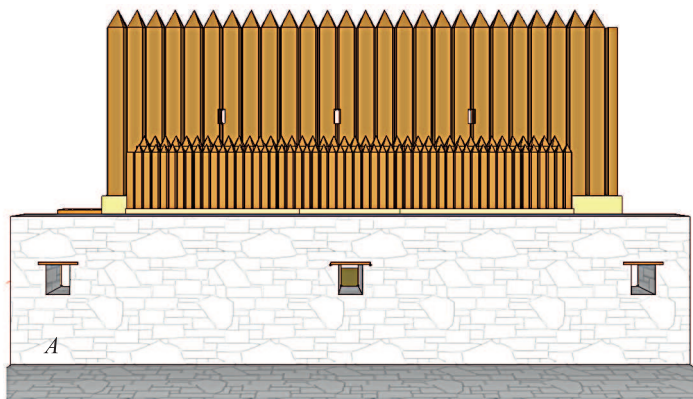

Рис. 3. Імовірний вигляд бійниці: *A* – з кам'яною “стіною”; *Б* – з бійницею на рівні головного частоколу; *В* – з додатковим захистом бійниці

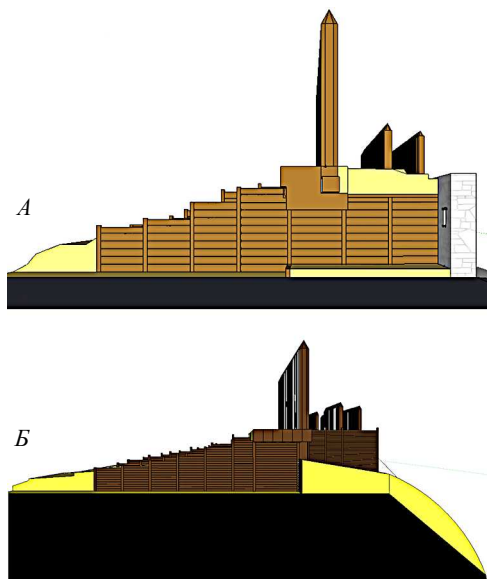

Рис. 4. Вигляд валу в перерізі. Східний бік.
А – з кам'яною “стіною”; Б – з бійницею на
рівні головного частоколу

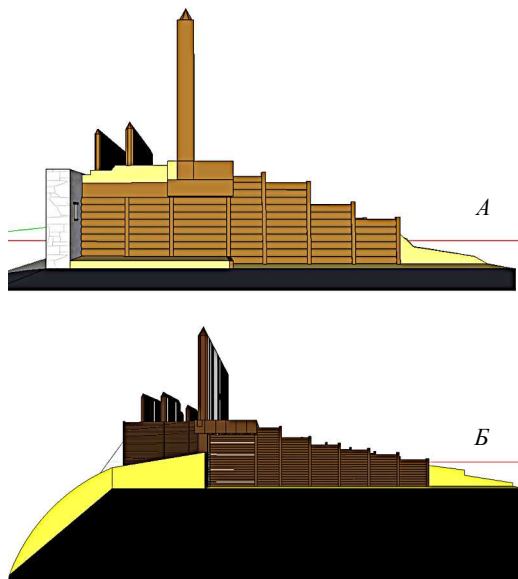

Рис. 5. Вигляд валу в перерізі. Західний бік.
А – з кам'яною “стіною”; Б – з бійницею на
рівні головного частоколу

стрічається на руських городищах Новгород-Сіверської землі, зокрема, у Новгород-Сіверському, Путивлі, Городищі, Острі та ін. [2–4]. Імовірно, що у такому гостроколі могли знаходитись бійниці для обстрілу ворога з луків чи дротиків (сулиць). Припускаємо, що дерев'яний гострокіл піддавали консерваційній обробці: глиняній обмазці та побілці вапном. Окрім цього, перед основною межею гостроколу були дві нижчі, додаткові і безперервні лінії, що мали б унеможливити доступ ворогів до основного вогневого рубежу (січення жердин – 0,15 см, відстань між двома лініями – 0,5 м, глибина залягання 1,3–1,7 м від рівня денної поверхні) [9, с. 6]. Висота цих рядів менших гостроколів сягала 1,5 м.

Зовні вал був оточений глибоким ровом. Під час досліджень виявлено, що весь зовнішній бік валу та рів вимощені камінням. Скоріш за все, воно виконувало подвійну роль: укріплювало вал від зсувів і мало оборонне призначення. Мокрий кам'яний пагорб незручний для його подолання. Взимку таку конструкцію поливали водою, утворюючи досить слизьку поверхню, що фактично унеможливлювало штурм оборонної лінії.

Таким чином, під час досліджень валу лінії захисту 4 виявлено низку об'єктів військового призначення, які утворюють єдину комплексну систему оборони, аналогів до якої наразі не маємо. Можна констатувати, що тут існували два яруси оборони: бойові камери, що захищали вал на близьких дистанціях та бійниці в частоколі, що дозволяли вести обстріл з луків на дальші відстані. Однак, для повного вивчення ролі, функцій та характеру оборони цієї ділянки городища необхідні подальші дослідження в'їзної брами та правого крила валу. Це дозволить краще визначити особливості розвитку оборонних технологій слов'янського населення Українського Прикарпаття наприкінці I тисячоліття н. е.

1. Кучера М. П. Древній Пліснеськ // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1962. – Т. XII. – С. 356.
2. Лазаревский А. Описание Старой Малоросии. Материалы для истории заселения, земледелия и управления. – К., 1888. – Т. I. – 522 с.
3. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – К., 1931.
4. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – К., 1989.
5. Филипчук М. А. Звіт про археологічні розкопки на території літописного Пліснеська у 2007 році // Науковий архів Інституту археології Львівського національного університету ім. Івана Франка. – Львів, 2008. – 157 с.
6. Филипчук М. Звіт про археологічні розкопки Пліснеського городища у 2008 році // Науковий архів Інституту археології Львівського національного університету ім. Івана Франка. – Львів, 2009. – 140 с.
7. Филипчук М. Оборонні споруди Пліснеська // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень, 2008. – Том 2. – С. 220–229.
8. Филипчук М. Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2009 році // Науковий архів Інституту археології Львівського національного університету ім. Івана Франка. – Львів, 2010. – 171 с.
9. Филипчук М. А. Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // Вісник Інституту археології. – 2009. – Вип. 4. – С. 3–21.
10. Филипчук М. А. Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2012 році // Науковий архів Інституту археології Львівського національного університету ім. Івана Франка. – Львів, 2013. – 120 с.
11. Филипчук М. А., Филипчук А. М. Попередні результати дослідження лінії захисту № 4 (валу № 5) Пліснеського археологічного комплексу у 2012 р. // Вісник Інституту археології. – 2013. – Вип. 8. – С. 168–186.
12. Филипчук М. А., Филипчук А. М. Основні підсумки дослідження валу № 5 Пліснеського городища (сезони 2007–2009, 2012 рр.) // Карпатика. – Ужгород, 2013. – Вип. 42. – С. 109–120.
13. Филипчук М. А., Филипчук А. М. Дослідження лінії захисту № 4 (валу № 5) Пліснеського археологічного комплексу у 2008–2009 рр. // Вісник Інституту археології. – 2014. – Вип. 9. – С. 81–105.
14. Филипчук А. М., Филипчук М. А. Оборонні лінії Пліснеського городища (на матеріалах розкопок 1990–2014 рр.) // Пліснеський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження. Тези доповідей наукового семінару (Львів, 15 квітня 2016 р.). – Львів, 2016. – С. 15–19.
15. Филипчук М. А., Филипчук А. М. Слов'янські лінії оборони Пліснеського городища (за результатами розкопок 1990–2015 рр.) // Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі; проблеми їх збереження та використання: Матеріали III Міжнародної наукової конференції, 7–8 квітня 2016 р., Львів; Урич. – Львів, 2016. – С. 41–43.
16. Vuko A. Fortified Medieval Sites in Central Europe: Construction, Techniques, Functions, Regional, Regional, Differentiations // Scienzedell'Antichita. – Roma, 2013. – P. 651–657.

Андрій Рудь
(Чернігів)

РОЗВИТОК ПОСЕЛЕНЬ НА ТЕРЕНАХ КОЗЕЛЕЦЬКОГО РАЙОНУ (1239–1648 рр.)

Питання розвитку поселень на українських землях після монгольської навали дуже дискусійне і мало досліджене, а особливо на Чернігово-Сіверщині. Слід зазначити, що проводилися лише загальні дослідження вказаної проблеми, які стосувалися всього регіону, у той час як його окремі райони майже не було розглянуто. В цій статті проаналізовано матеріали і дослідження щодо існування поселень на території Козелецького району в період між 1239 р. та 1648 р.

Даний період можна поділити на 3 етапи: I – від 1239 р. до 1362 р., тобто від монгольської навали і до Литовського завоювання цих земель; II – литовський період (1362–1569 рр.); III – польський період, який краще забезпечений писемними джерелами, тому, на нашу думку, його можна поділити на три складові: від 1569 р. до 1618 р., від 1618 р. і до кінця Смоленської війни 1634 р., період між 1634 р. і до початку Хмельниччини 1648 р.

Перший етап (1239–1362 рр.). Післямонгольський період Чернігівщини досліджувала низка науковців. Одні вважали, що населення було повністю знищене. Так, наприклад, О. Яблоновський зазначав, що Русь “*після татарського погрому середини XIII ст. зовсім не мала сил, щоби піднятися, й ніколи б не мала можливості сама це зробити*” [4, с. 18]. На його думку, тільки після захоплення українських земель Польщею почалося їхнє нове заселення. У свою чергу російські вчені пропонували інші теорії заселення території України. Зокрема, М. Погодін, розробив теорію у якій населення Київщини (і взагалі Наддніпрянщини) до монгольських часів відносилось до етнічних росіян, але змушене було мігрувати на Північній-Схід унаслідок монгольської навали. Сучасне українське населення Наддніпрянщини, на його думку, з’явилося внаслідок колонізації території українцями з Карпатського регіону у XIII–XIV ст. Ця “теорія” обґрунтовувала претензії Росії на спадщину Київської Русі [4, с. 18].

Українські вчені стверджували, що південноруські землі і Київ майже не страждали від монгольської навали, а думка про запустіння Русі не більше ніж вигадка. Такої точки зору дотримувався В. Антонович і всі його послідовники. Зокрема, М. Грушевський, розвиваючи думки свого вчителя, розвінчував ідеї російської та великопольської концепцій. Дослідження українських вчених лягли в основу сучасного історичного знання про життя на південноруських землях після монгольської навали [4, с. 19].

Питань відновлення життя на Козелеччині торкався М. Александрович. Він стверджував, що практично все населення було знищено, велика частина померла від голоду та епідемій, а хто зміг врятуватися, той пішов у ліси на Полісся. На його думку, населені пункти занепали майже на 100 років аж до приходу литовців [1, с. 7–8].

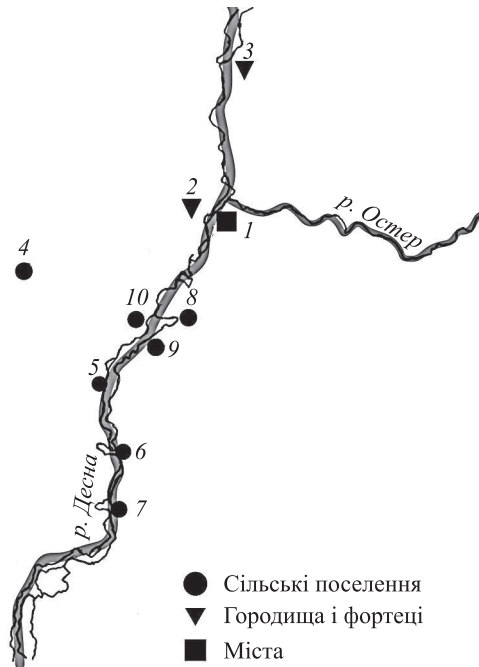

Рис. 1. Територія Козелеччини за люстрацією 1552 р.: 1 – Городок Остерській (Старий Остер); 2 – Виползов; 3 – Моровськ; 4 – Черни; 5 – Жукінь; 6 – Коленці; 7 – Рожни; 8 – Євмінкі; 9 – Крехасів; 10 – Боденкі

мот можна вважати видану Володимиром Ольгердовичем після його приходу на київський престол (1362–1392 рр.). Він пожалував землі Козелеччини і Остерщини Юрію Івановичу Половцю-Рожинському, а саме городища Рожни, Крехасів, Светільнов. Після приходу Вітовта до влади він відбирає у Половця-Рожинського і відає Остер, Боденьки та Виповзів, а також їхні землі, Дмитру Сокирці. У подальшому земля передається від одного власника до іншого, що говорить про залюдненість цих земель [1, с. 9–11].

Після нетривалого покращення ситуації в регіоні відбувається ще один татарський погром – після укладання союзу між Кримським ханством і Московською державою у 1494 р. татарське військо спустошує землі між Києвом і Черніговом, татари починають кочувати до Десни, околиці Остра спустошуються, населення сіл було забрано у ясир [1, с. 14].

Набіги татар на ці землі не сприяли швидкому зростанню населення, але наявність родючих земель, великої кількості риби та хутрового звіра робила цей край привабливим для землевласників.

Третій етап (1596–1648 рр.). Після підписання Люблінської унії весь край входить до складу Польщі. Прикордонний статус Остра сприяв розвитку торгівлі. (Чернігово-Сіверщина входила до складу Речі Посполитої протягом 1500–1618 рр.). Як зазначав Ю. Виноградський, першими переселенцями були українська і білорусь-

Ідею повного обезлюднення цих земель можна спростувати матеріалами археологічних розвідок, проведених на території Задесення Ю. Ситим. На Задесенні поселення другої половини XIII–XIV ст. виявлені у незначній кількості. Сміливо можна стверджувати, що і на території Козелеччини могли існувати поселення цього часу. Слід також зауважити, що це місцевість на межі лісостепу та Полісся дозволяла населенню ховатися у лісах під час небезпеки [8, с. 93–94].

На розвиток поселень в цей період, також вказують результати археологічних досліджень на Київщині [5, с. 128–129].

Другий етап (1362–1569 рр.). Новим етапом розвитку поселенських структур стали часи литовського панування. Безпечніше та спокійніше життя призводило до хоч і не швидкого, але невпинного зростання населення краю. Саме в цей час відбувається відновлення міста Остра. Про те, що на цих землях жило населення можуть свідчити грамоти на “вічне володіння”, датовані XV–XVI ст. Одною із найперших гра-

Рис. 2. Територія козелеччини від 1552 до 1648 рр. 1 – Городок Остерський (Старий Остер); 2 – Виползов; 3 – Моровськ; 4 – Черни; 5 – Жукінь; 6 – Коленці; 7 – Рожни; 8 – Євмінкі; 9 – Крехасв; 10 – Боденкі; 11 – Козелець; 12 – Іржавець; 13 – Козари; 14 – Сухиня; 15 – Кали-та; 16 – Заворичі; 17 – Мокрець; 18 – Ярославка; 19 – Семиполки; 20 – Бобровиця; 21 – Новий Остер; 22 – Белкі; 23 – Лугава; 24 – Соколівка

ка шляхта, особливо було багато переселенців із Волині, де в цей час були конфлікти між польською і українською верхівками [3, с. 133]. Переселення пришвидшилося після проведення аграрної реформи 1557 р., яка погіршила становище не лише селян, але і дрібної української шляхти [8, с. 32]. У 60–70-х рр. XVI ст. розпочинається незначне проникнення польської шляхти на ці землі. У 1560 р. Лукаревська земля була віддана королівському ревизору Зайончівському і боярам Белкам, де згодом виникло поселення Белкі [1, с. 25]. Як зазначав М. Александрович, це не послабило позиції місцевої шляхти, яка у цей час змогла засновувати нові поселення. Але колонізаційні процеси із заходу після Люблинської унії посилювалися – це ми можемо бачити, на прикладі міста Остра, де поряд виникає ще один населений пункт – слобода Новий Остер (сучасне місто Остер), зведений у двох верстах від старого поселення за наказом короля Польщі Сигізмунда II “Старого” Августа. Його призначенням була охорона річки Десни від проникнення московських військ. Будівництво замку закінчилося 1571 р. У гарнізоні замку було 150 шляхтичів, які разом із місцевими боярами мали охороняти його і околиці [1, с. 23–4].

Польській колонізації активно сприяв остерській староста Лаврін Ратомський (1566–1587 рр.). Все ж таки проникнення поляків не носило масовий характер аж до Деулінського перемир'я 1618 р., коли вся Чернігово-Сіверщина увійшла до складу Речі Посполитої [1, с. 24–25].

Головними джерелами для цього періоду є люстрації, які збереглися у литовських метриках. З текстів метрик можна дізнатися, як змінювалася кількість населення у місті Острі до входження цих земель до складу Польщі і після нього. Так, згідно люстрації 1552 р. в Острі існувало 27 боярських і 56 міщанських і два попівські двори [1, с. 16]. Всього за люстрацією у Остерському старостві нараховувалося близько 9 сільських поселень, а саме: Боденькі, Виповзів, Жукінь, Моровськ, Рожни, Леткі, Євмінка, Крохаїв, Коленці, Черни [2, с. 243]. Люстратори говорили також про велику кількість запустілих поселень – так, у Київському повіті, до якого входило Остерське староство, із 40 поселень пустими були 15. У 1600 р. на території Остерського староства засновано слободу Бобровиця. Також у люстраціях цього часу активно згадується поселення Козелець, яке існувало здавна на цих землях, але на деякій час було покинуте. За люстрацією 1616 р. в Острі було вже 184 міщанські двори, 90 боярських дворів, 40 козацьких дворів (без врахування шляхти, яка не сплачувала податки) [1, с. 29].

1618 р. після підписання Деулінського перемир'я настає новий етап розвитку поселень. Оскільки за умовами Деулінського перемир'я Чернігово-Сіверщина входить до складу Речі Посполитої. І землі Чернігівщини стають плацдармом для завоювання решти Московії. Особливістю території сучасного Козелецького району в той час було те, що більшість земель залишалися у складі київського воєводства і були під владою київського воєводи, а інша частина району опинилася під особистою адміністрацією королевича Владислава IV Вази. В цей час відбувається інтенсивна колонізація. За люстрацією 1625 р. у Остерському старостві було 42 сільських поселення серед яких: 15 коронних, 5 церковних і 22 приватних. Відома також низка нових слобід: Козари, Іржавець, Заворичі, Мокрець, Ярославка, Сухиня, Нова Бобровиця, Калита, Семиполкі. Тому можна стверджувати, що більш ніж за 50 років перебування у складі Польської держави відбулися зміни у кількості поселень та кількості населення краю [2, с. 243].

Також у королівській люстрації 1628 р., вказано, що є багато запустілих городищ [3, с. 33].

Значний удар по демографічній ситуації на Чернігово-Сіверщині завдала Смоленська війна (1632–1634 рр.). Винятком не стала Козелецька земля, населення якої брало участь в тих бурхливих подіях.

Після Смоленської війни відбувається новий етап відновлення поселенських структур на території Козелеччини. З люстрації 1636 р., відомо, що на територію тогочасного Остерського староства прибуває велика кількість шляхти із самої Польщі. Їх у першу чергу приваблювала велика кількість вільних земель, головним центром яких в цей час стає місто Новий Остер. У люстрації 1636 р. зафіксовано слободи, які не сплачували податки, це: Остер, Козелець, Мостова слобода, Надинівка і Краси́лівка [9, с. 6].

Відомі імена польської або споляченої шляхти це – Багінські, Бачинські, Берзановські, Берземенські, Биковські, Бронівські, Завадські, Казовські, Крушинські, Ланські, Орзовські, Ортовські, Пулкевичі, Сачкі, Сібелевичі, Трембицькі та Яковські [6, с. 35–36].

Саме в цей час з'являються перші магнатські володіння на території Остерського староства, що до цього не спостерігалось. Заснування нових поселень відбувається повільно, адже поселенці займалися відновленням покинутих поселень, яких було досить багато. про що неодноразово люстратори люстратори. З початком Хмельниччини закінчується польська колонізація цих земель. Річ Посполита назавжди втратила ці землі, вони входять до козацької, а потім до Московської держави [6, с. 35–36].

1. Александрович М. Н. Остерский уезд. Вып. 1. Историческое описание. Часть 1: До окончания смуты в Восточной Украине (1669 г.). – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1881. – 110 с.
2. Акты заселения Юго-Западной России. Архив Юго-Западной России. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. – Ч. VII. – Т. II – 592 с.
3. Виноградський Ю. С. До історії колонізації середньої Чернігівщини // Історико-географічний збірник. – К.: Друкарня Всеукр. Академії наук, 1931. – Т. IV. – С. 127–143.
4. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середина XVI ст. – К., 1996. – 162 с.
5. Капустін К. М. Археологічні пам'ятки середньої Надніпрянщини середини XIII–XV ст. // Археологія. – 2011. – № 4. – С. 119–127.
6. Кондратьєв І. В. Польська колонізація Лівобережних староств Київського воєводства у першій половині XVII ст. // Україна між Польщею та Росією. – К.: НДУ ім. М. Гоголя 2016. – С. 31–39.
7. Ситий Ю. М. Поселення X–XIV ст. північно-західної частини Чернігівського Задесення // Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару “Чернігів і його округ в IX–XIII ст.”, Чернігів, 15–18 травня 1990 р. – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С. 91–95.
8. Чумак Т. В., Шара Л. М. Козелець – європейське місто // Чернігів, Видавець Лозовий В. М., 2011. – 55 с.

*Алег Сахончык, Аляксей Барнюк, Кацярына Лукша
(Мінськ, Білорусь)*

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ НАЦЫЯНАЛЬНАЯ ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ВАЙНЫ КАНЦА XV ст. ПАМІЖ ВЯЛІКІМ КНЯСТВАМ ЛІТОЎСКІМ І ВЯЛІКІМ КНЯСТВАМ МАСКОЎСКІМ

Вялікае Княства Літоўскае (далей ВКЛ) была дзяржавай па свайму складу поліэтнічнай. У яе склад уваходзілі продкі беларускага, украінскага, рускага, літоўскага народаў. Падзеі, якія адбываліся падчас войнаў паміж ВКЛ і Вялікім Княствам Маскоўскім (далей ВКМ) змянялі гістарычны лёс шматлікіх народаў і дзяржаў, што і робіць дадзеную тэму актуальнай для гісторыкаў з розных краін.

Сапраўдныя змены ў вывучэнні гісторыі знешняй палітыкі ВКЛ адбыліся пасля развала СССР. Тэмы, якія раней былі забаронены, пачалі больш актыўна даследавацца. Менавіта з пачатка 1990-х гг. даследчыкі больш увагі звяртаюць на пытанні звязаныя са знешняй палітыкай. За савецкі перыяд ваенная гісторыя мала цікавіла даследчыкаў, у выніку праблематыка знешняй палітыкі ВКЛ канца XV ст. амаль не даследавалася [16, с. 143].

У першай палове 1990-х гг. ў айчынай гістарыяграфіі сфармавалася два розных погляда на вайну канца XV ст. Першы пункт гледжання звязаны з іменем П. Лойкі [6]. У сваім артыкуле даследчык не кажа аб тым, што паміж ВКЛ і ВКМ ў канцы XV ст. ішла вайна. Падзеі разглядаюцца праз прызму перахода памежных князёў, якія распачынаюцца з 1487 г. Фармат выдання не дазволіў больш глыбока разгледзіць падзеі вайны. Трэба адзначыць, што ў любым выпадку гэта пазітыўны сдвіг у айчынай гістарыяграфіі.

Другі пункт гледжання звязаны з такімі даследчыкамі як У. Канановіч і Г. Сагановіч [3; 10]. Погляды гэтых даследчыкаў больш дакладныя. З іх пункта гледжання вайна пачынаецца ў 1492 і цягнецца да 1494 г. Пры гэтым трэба адзначыць, што падрабязны аналіз падзей вайны ў даследаваннях адсутнічае. Звязаць гэта можна з тым, што артыкулы гісторыкаў апублікаваны ў выглядзе тэзісаў і ў энцыклапедыі. Больш поўна погляды У. Канановіча адлюстраваны ў кандыдацкай дысертацыі, якая была абаронена ў 1997 г. тэма якой “Дыпламатыя Вялікага княства Літоўскага у 1480 – першай чвэрці XVI ст.: (Адносіны з Вялікім княствам Маскоўскім і Крымскім ханствам)” [4]. Даследчыка больш цікавілі пытанні, звязаныя з арганізацыяй знешняй палітыкі, а менавіта дыпламатыі. Вайна канца XV ст. пачынаецца, на думку У. Канановіча, у 1492 г., калі адносіны дзвюх дзяржаў абвастраюцца [4, с. 51].

З пачаткам 2000-х гг. вялікіх змен ў поглядах беларускіх даследчыкаў на вайну канца XV ст. не адбываецца. Працягваюцца развівацца погляды, якія сфармаваліся ў першай палове 1990-х гг. Тут можна ўгадаць кнігу ў дзвюх частках пад рэдакцыяй І. Крэня, якая прысвечана гісторыі Беларусі [8]. Праўда па сваёй сутнасці, праца носіць характар вучэбнай літаратуры. Цікавасць прадстаўляе артыкул С. Марозавай, прысвечаны знешняй палітыцы. Вынікі войнаў у даследчыцы прадстаўлены пера-

лікам гарадоў [8, с. 291–296]. Большую цікавасць для С. Марозавай прадстаўляюць палітычныя падзеі ў рэгіёне. Можна адзначыць некалькі станоўчых момантаў. Па-першае, яна не змяшчае вайну канца XV ст. у межы 1492–1494 гг. як гэта робяць некаторыя даследчыкі [4, с. 55; 10; 18; 11, с. 370]. Па-другое, узгадваюцца пераходы памежных князёў, якія адбываліся падчас войнаў.

Больш поўна свае погляды адлюстравані ў Г. Сагановіч ў “Нарысах гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст.” выдадзенай ў 2001 г. Трэба звязваць менавіта з уплывам Г. Сагановіча тое, што вайна канца XV ст. пазначаецца ў межах 1492–1494 гг. у гісторыкаў, якія пісалі свае працы па гісторыі ВКЛ і пазначалі вайну у тых жа храналагічных межах [11]. Тут можна ўгадаць У. Снапкоўскага [12]. Праўда яго даследаванне не манаграфічнае, а больш вучэбнага накірунка. В. Цемушаў сцвярджае аб тым, што частка кнігі, напісаная пра вайну 1492–1494 гг., была часткова проста спісана ў Г. Сагановіча [14, с. 28]. У. Е. Снапкоўскім аналізуюцца прычыны і перадумовы, якія прывялі да войнаў. Да плюса можна аднесці тое, што аўтар падзяляе тэрыторыі, якія адышлі да маскоўскага князя разам з перабежчыкамі і тыя, якія былі захоплены падчас вайны канца XV ст. [12, с. 133]. Пры гэтым аўтарам была дапушчана памылка, сярод перабежчыкаў і тэрыторый, якія перайшлі да Івана III, называецца князь Бельскі. Калі прыгадаць змову 1481 г., падчас якой удзельнічаў Фёдар Бельскі, то можна ўгадаць тое, што яго землі засталіся пад уладай ВКЛ.

Нельга не ўгадаць працу А. Доўнара, прысвечаную войнам паміж ВКЛ і ВКМ [19]. Артыкул па свайму аб’ёму не вельмі вялікі і носіць характар навукова-папулярны, але ў ім ёсць і вельмі добрыя моманты. Па-першае, на падставе той інфармацыі, якую падае аўтар, можна зрабіць выснову, што р. Угра стала мяжой дзвюх дзяржаў пасля вайны канца XV ст. [1, с. 412]. З дапамогай гэтай інфармацыі прасцей уявіць тое, дзе змяшчалася дзяржаўная мяжа паміж краінамі. Калі казаць пра перамер’е, якое было падпісана ў 1503 г., то тут, як і ўсе папярэднікі, аўтар абмежаваўся пералікам тэрыторый і толькі крыху абазначыў уладанні, якія перайшлі пад уладу Масквы. Баявыя дзеянні ў асноўным паказаны вельмі фрагментарна. Л. Каланкоўскі аказаў пэўны ўплыў на даследаванне А. Доўнара. Пры гэтым вайна канца XV ст., на думку А. Доўнара, пачынаецца толькі ў 1492 г., а ў Л. Каланкоўскага яшчэ ў 80-х г. XV ст. [17, с. 145].

Падобная па структуры на дысертацыю У. Канановіча была абаронена кандыдацкая дысертацыя ў 2003 г. Л. Мікалаевай “Арганізацыя знешняй палітыкі Вялікага Княства Літоўскага ў канцы XV – сярэдзіне XVI ст.” [9]. Даследчыцу цікавіла арганізацыя знешняй палітыкі, а таксама ўдзел службовых асоб і інш. Пры гэтым, у адрозненні ад У. Канановіча, Л. Мікалаева даследавала адносіны ВКЛ не толькі з ВКМ і Крымскім ханствам, але і з іншымі дзяржавамі. Былі падзелены сродкі барацьбы дзяржаў на пэўныя групы, але пры гэтым тое, як гэтыя сродкі рэальна дзейнічалі, адлюстравана слаба. Некаторыя моманты пададзены супярэчліва. Напрыклад, даследчыца спачатку піша, што вайна канца XV ст. пачалася ў 1492 г., а пасля ўжо піша, што прыкладна ў 1487 г. з першым ад’ездам памежнага князя [9, с. 52, 68]. Баявыя дзеянні асобна не аналізаваліся, як і дамовы паміж ВКЛ і ВКМ. Можна канстатаваць тое, што Л. Мікалаева ў пэўнай ступені паспрабавала аб’яднаць два розных пункта гледжання на вайну канца XV ст. Даследчыца вылучае ў розныя групы вайну і пераходы памежных князёў, у выніку ствараецца пэўная блытаніна ў поглядах даследчыцы. Падобныя погляды на падзеі вайны былі ў С. Кучынскага [18, с. 290–291]. Трэба адзначыць, што першыя пераходы памежных князёў адбываліся

яшчэ ў 1470-х гг., але яны не змянялі адносін на мяжы [5, с. 83; 12, с. 178]. Такім чынам, погляды Л. Мікалаевай умоўна можна вылучыць у трэці варыянт пункта гледжання на падзеі вайны канца XV ст.

Асобна трэба адзначыць В. Цемушава. Найбольш разгорнута падзеі вайны канца XV ст. прадстаўлены ў кнігах, якія з'яўляюцца зборнікамі артыкулаў В. Цемушава, але гэтыя кнігі былі дапрацаваны і ўтрымліваюць інфармацыю, якая не ўвайшла ў артыкулы [14; 15]. Адзначым, што менавіта В. Цемушаў упершыню ў беларускай гістарыяграфіі пачаў выводзіць вайну канца XV ст. з 1486 г., а таксама прааналізаваў змены на мяжы згодна з дамовай 1494 г. [14; 15, с. 208–219] Таксама трэба адзначыць, што менавіта ў даследаваннях гэтага даследчыка найбольш усебакова і сістэмна разглядаюцца падзеі вайны. Прааналізаваны кожны канфлікт на мяжы, з падзелам на франты баявых дзеянняў. На даследчыка пэўны ўплыў аказалі даследаванні К. Базілевіча, а таксама Я. Натансана-Лескі. Погляды гэтага даследчыка можна вылучыць ў чацвёртую групу. Галоўнымі індыкатарамі гэтай групы з'яўляюцца храналагічныя межы, якія пазначаюцца 1486–1494 гг. Таксама падзеі вайны разглядаюцца ў якасці адзінай сістэмы. Пераходы князёў, а таксама баявыя дзеянні на памежжы гэта ўсё звязана з вайной.

Тэзіс В. Цемушава аб тым, што ў беларускай гістарыяграфіі большасць даследчыкаў лічаць пачаткам вайны канца XV ст. 1492 г., не зусім адпавядае рэчаіснасці [15, с. 169]. Трэба адзначыць, што ў апошнія гады гэта тэндэнцыя змяняецца. У якасці прыклада можна ўгадаць кандыдацкія дысертацыі А. Казакова, А. Любай [2; 7]. Хоць пытанне вайны і не было асноўнай тэмай даследчыкаў, але вайна канца XV ст. на іх думку пачынаецца з 1486 г. [2, с. 35; 7, с. 62]. Гэтых даследчыкаў трэба аднесці да чацвёртай групы.

Можна адзначыць, што ў беларускай гістарыяграфіі сфармавалася некалькі пунктаў гледжання на вайну канца XV ст. Калі ў першай палове 1990-х гг. існавала два галоўных погляды, то пачынаючы з другой паловы 1990-х і пачатку 2000-х гг. найбольш уплывовым быў погляд пры якім вайна пачыналася ў 1492 г. Менавіта гэты погляд і трапіў на старонкі акадэмічных выданняў. У апошнія гады ў літаратуры больш распаўсюджваецца пункт гледжання пры якім вайна разглядаецца сістэмна і храналагічна ахоплівае перыяд з 1486 па 1494 гг.

1. Доўнар А. Б. Войны ВКЛ з Маскоўскай дзяржавай у канцы XV – першай трэці XVI ст. // Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 2: Беларусь у перыяд Вялікага княства Літоўскага. – Мінск, 2008.
2. Казакоў А. У. Эміграцыя знаці з рускіх княстваў у Вялікае княства Літоўскае (40-я гг. XV – 30-я гг. XVI ст.). Дыс... канд. гіст. навук. – Мінск, 2010. – 154 с.
3. Канановіч У. І. Усходняя палітыка Казіміра ў апошняй чвэрці XV ст. // Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў: Тэзісы дакладаў. Ч. 2. – Мінск, 1993 – С. 112–115.
4. Канановіч У. І. Дыпламатыя Вялікага княства Літоўскага у 1480 – першай чвэрці XVI ст. (Адносіны з Вялікім княствам Маскоўскім і Крымскім ханствам). Дыс... канд. гіст. навук. – Мінск – 1997.
5. Кром М. М. Меж Русью и Литвой Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – М.: Квадрига, 2010. – 320 с.

6. Лойка П. А. Палітычныя адносіны ў Вялікім княстве Літоўскім // Нарыс гісторыі Беларусі ў 2-х ч. Ч. 1. – Мінск, 1994. – С. 114–140.
7. Любая А. А. Татарскі фактар ва ўзаемаадносінах дзяржаў Усходняй Еўропы ў канцы XV – першай трэці XVI ст. Дыс... канд. гіст. навук. – Мінск, 2008. – 135, [2] л.
8. Марозава С. В. Знешняя палітыка Вялікага Княства Літоўскага ў канца XV – першай палове XVI ст. // Гісторыя Беларусі ў 2-х ч. Ч. 1 Са старажытных часоў да канца XVIII ст.: Курс лекцый. – Мінск РІВШ БДУ, 2000. – С. 289–302.
9. Мікалаева Л. В. Арганізацыя знешняй палітыкі Вялікага Княства Літоўскага ў канцы XV – сярэдзіне XVI ст. Дыс... канд. гіст. навук. – Мінск, 2003.
10. Сагановіч Г. М. Вайна Маскоўскай дзяржавы з Вялікім княствам Літоўскім 1492–94 // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. Т. 2. – Мінск, 1994. – С. 185–186.
11. Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. – Мінск: Энцыклапедыкс, 2001. – 412 с.
12. Снапкоўскі У. Е. Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі: Вучэб. дапам. для студэнтаў фак. міжнар. адносін: У 2 ч. – Мінск: БДУ, 2003–2004. – Ч. 1: Ад пачаткаў дзяржаўнасці да канца XVIII ст.
13. Полное собрание русских летописей. Т. 8: Продолжение летописи по Воскресенскому списку. – М., 2001. – 312 с.
14. Темушев В. Н. Первая московско-литовская пограничная война 1486–1494 гг. – М.: Квадрига, 2013. – 240 с.
15. Цемушаў В. М. На ўсходняй мяжы Вялікага Княства Літоўскага (сярэдзіна XIV – першая палова XVI ст.). – Смаленск: Інбелкульт, 2014. – 464 с.
16. Янушкевіч А. Беларуская гістарыяграфія гісторыі знешняй палітыкі Вялікага княства Літоўскага // Вялікае княства Літоўскае: гісторыя вывучэння ў 1991–2003 гг. = Grand Duchy of Lithuania: history of research, 1991–2003: матэрыялы міжнар. круглага стала “Гісторыя вывучэння Вялікага княства Літоўскага ў 1991–2003 гг.”, Гродна (16–18 мая 2003 г.). – Мінск: Медисонт, 2006. – С. 139–148.
17. Kołankowski L. Polska Jagiellonów: dzieje polityczne. – Lwów: skl. gł. Gubrynowicz i Syn (wł. A. Krawczyński) – 1936.
18. Kuczyński S. Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy // Prace Ukraińskiego instytutu naukowego. – Warszawa, 1936. – Т. 33. – S. 279.

*Наталія Скидан
(Чернігів)*

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА ТА ПОСАДУ В уроч. ОРЕШНЯ В смт СЕДНІВ

Археологічні пам'ятки Седнева неодноразово привертали увагу краєзнавців, істориків та археологів. Перша літописна згадка про Седнів (літописний Сновськ) припадає на 1068 р. і пов'язана з перемогою трьох тисячного війська Святослава Ярославича над дванадцяти тисячною половецькою ордою хана Шарукана [5, Стб. 163]. Під 1149 р. згадано "Сновську тисячу", адміністративним центром якої було літописне місто Сновськ.

Археологічні пам'ятки в смт Седнева Чернігівської області відомі ще з середини XVII ст. (І. Галятовський). Протягом XVIII–XIX ст. дослідники вивчали писемні джерела, співставляли їх з результатами візуального обстеження і археологічних розкопок, працювали над локалізацією літописних Сновська (Сновеська), Сновської тисячі, співвідношенням назв, біографіями власників Сновська-Седнева (О. Шафонський, 1851 р.; Філарет (Гумилевський), 1874 р.; Д. Багалій, 1882 р.; М. Барсов, 1885 р.; А. Насонов, 1951 р.; А. Зайцев, 1975 р. та ін.) [4, с. 10–25].

На сьогоднішній день у Седневі та його околицях зафіксовано 43 різночасові пам'ятки археології від доби неоліту до середини XVII ст. [4, с. 10–25]. Найвідомішими археологічними пам'ятками є Коронний замок, посади та курганний могильник літописного Сновська, що займають центральну частину сучасного смт Седнів та його околиці.

У південно-східній частині містечка, в уроч. Орешня розташоване городище (Орешня I) та поселення (Орешня II).

Городище Орешня I знаходиться на мисі правобережної тераси р. Снов. Обстежувалося І. Ляпушкіним (1961 р.), В. Непріною (1969 р.), Р. Терпиловським (1969 р.), Є. Горюновим (1970 р.), П. Третьяковим (1973 р.), Є. Максимовим (1976 р.), В. Коваленком (1979, 1982 рр.), В. Мултанен (2004 р.) та ін. Зараз ділянка городища використовується під сільське кладовище.

У 1969 р. Р. Терпиловський зазначав, що на городищі збереглися оборонні споруди у вигляді валу та рову, через які з напільної сторони простежується в'їзд. Дослідник звертає увагу на наявність у місцевого краєзнавця Д. Киселя підйомного матеріалу, що являє собою вінця посудини епохи Київської Русі з лінійним орнаментом [7, с. 293].

В 1975 р. городище Орешня I обстежив О. Шекун і виявив тут житло давньоруського часу та керамічний матеріал ранньослов'янського часу. Культурний шар на городищі має потужність 0,7–1,2 м, що вказує на досить тривалий час його існування [3, с. 7–11].

У 1979 та 1982 рр. археологічні роботи на городищі проводив В. Коваленко. Дослідник зробив його опис, де зазначив, що городище являло собою овальний в

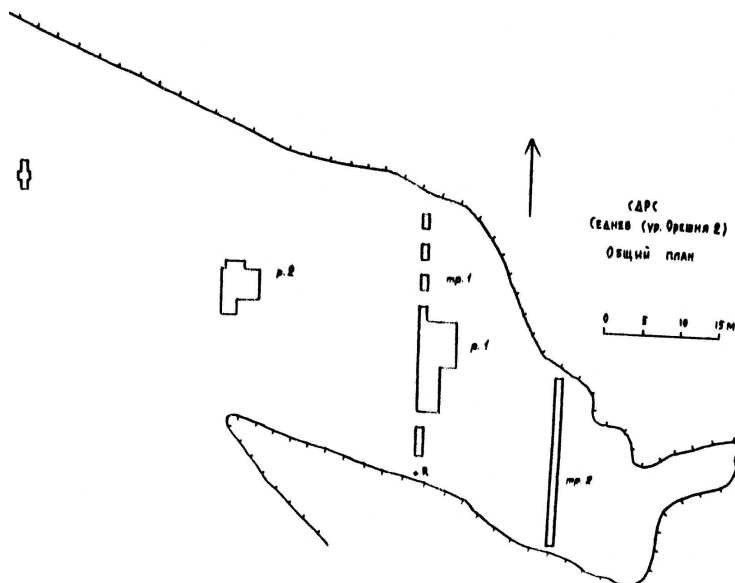

Рис. 1. План розкопів на посаді (Орешня 2) 1975 р.

плані майданчик розмірами 70×120 м, з напільного боку збереглися залишки валу і глибокого рову. В. Коваленко частково дослідив житло-напівземлянку, що була сильно пошкоджена похованнями початку ХХ ст., і інтерпретував городище періодом роменської культури (IX–X ст.). Знахідки на городищі кераміки роменської культури, залізних наральників, пряслиць, кістяних проколок, точильних брусків та наконечників стріл дозволили досліднику припустити, що житло згоріло не пізніше Х ст. Відновилося життя в уроч. Орешня лише у ХІІ ст. Зачисткою тіла валу, пошкодженого сучасною дорогою навпроти в'їзду виявлено згорілі в пожежі IX – початку Х ст. дерев'яні конструкції, що також дозволяє стверджувати, що городище загинуло в пожежі [2, с. 38–39].

На основі цих досліджень В. Коваленко робить висновок про те, що городище виникло в IX ст. і стало пунктом сіверянської колонізації в регіоні [1, с. 272]. Однак, на сьогоднішній день прямих доказів таким припущенням не існує. Оскільки звіт про наслідки археологічних досліджень на городищі Орешня І. В. Коваленко не здав до Інституту археології НАН України, ми маємо лише альбом ілюстрацій до нього, де можна простежити, що матеріали з житла дослідженого на городищі належать до типового набору матеріальної культури давньоруських городищ кінця IX–X ст.

Важливо зазначити, що керамічний матеріал роменської археологічної культури досить часто зустрічається у культурному шарі на давньоруських пам'ятках Подесення та Поснов'я, що може вказувати на контакти населення двох археологічних культур.

Враховуючи значну щільність поховань, на городищі вдалося провести лише незначні за обсягами дослідження.

Дещо більші за масштабами дослідження були проведені на відкритих селищах – посадах, що прилягали до городища. Зокрема, західне городище Орешня ІІ

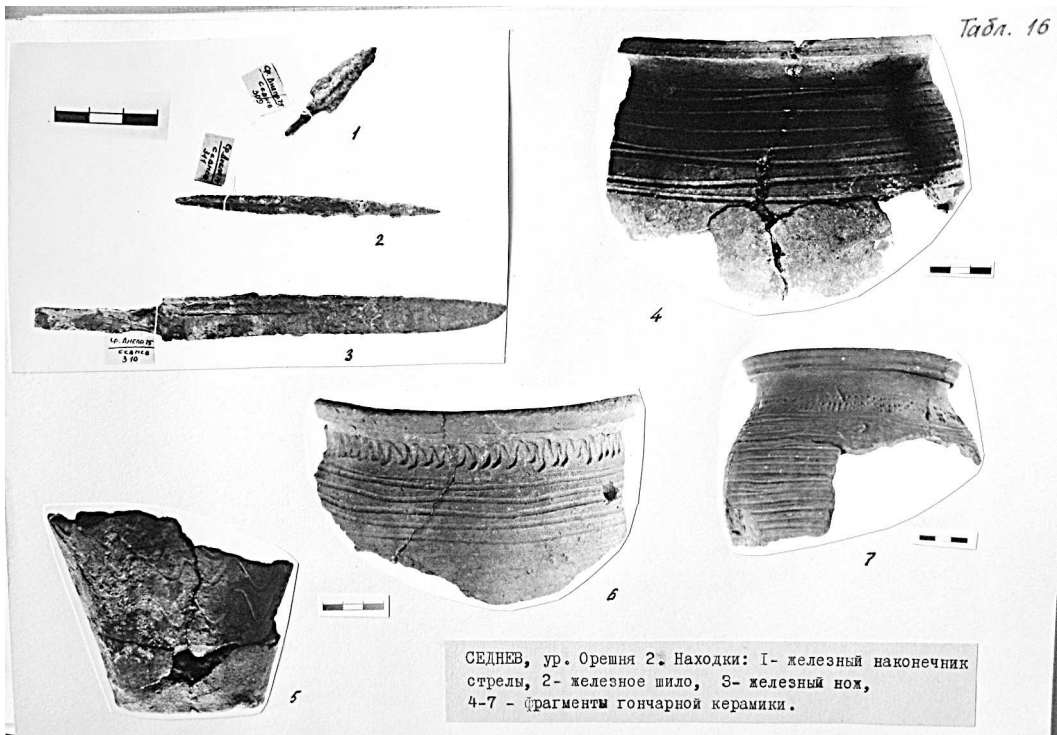

Рис. 2. Знахідки та кераміка з посаду (Орешня 2) 1975 р.

було відкрите О. Шекуном у 1973 р., обстежено Г. Кузнєцовим у 1975 р. і частково досліджено у 1982 р. В. Коваленком.

Поселення Орешня II має площу близько 0,75 га, розташоване на високій (до 30 м) терасі на захід від городища Орешня I. Попередні обстеження О. Шекуном показали, що культурний шар мав потужність 0,4–0,7 м, містив уламки ліпних кухонних посудин, фрагменти керамічних біконічних пряслиць та інший господарський реманент, датований I–II ст., а також уламки посуду волинцьєвсько-роменської та давньоруської культур кінця VII–X ст. [2, с. 32; 4].

У 1975 р. на поселенні працювала експедиція ІА НАН України під керівництвом Є. Максимова, Р. Терпиловського та ін. Шурфуванням території поселення виявлено культурний шар потужністю 0,4–0,7 м. Основну кількість керамічного матеріалу склали гончарні горщики IX–X ст., та окремі уламки кераміки київської культури (III–V ст.). Згодом експедицією було закладено дві пошукові траншеї та два розкопи. В результаті було досліджено серію господарських ям, в тому числі зернових, та житло-напівземлянку кінця IX – початку X ст., що належали до давньоруського часу (Рис. 1; 2).

Судячи за наслідками проведених досліджень пам'ятки 1975 та 1982 рр., городище і посад в уроч. Орешня належали до давньоруського періоду. Твердження про приналежність цих пам'яток до роменської археологічної культури (літописних сіверян), на нашу думку, були поспішними і помилковими.

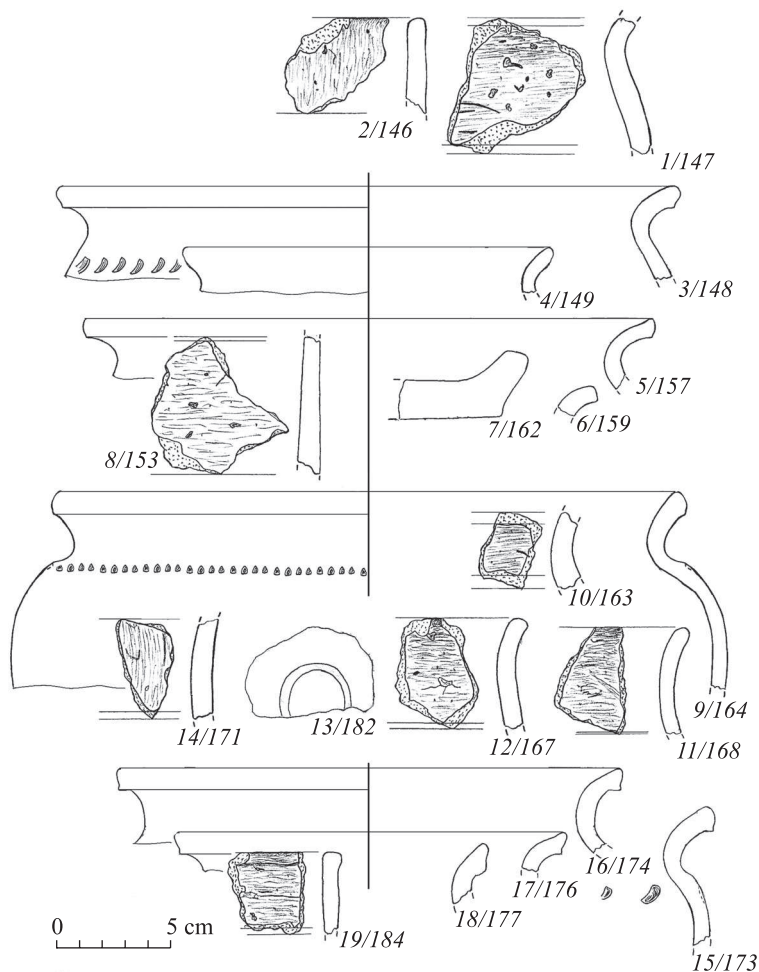

Рис. 3. Кераміка зі споруди 1 (2017 р.)

У 2017 р. археологічні дослідження на поселенні Орешня II були продовжені експедицією Національним університетом “Чернігівський колегіум” ім. Т. Шевченка під керівництвом В. Скорохода. З метою уточнення культурно-хронологічного зв’язку поселення з городищем Орешня I був закладений розкоп площею 36 м². Культурний шар потужністю 0,35–0,45 м складався з двох складових: верхнього – пухкого лісового ґрунту (0,10–0,15 м) та нижнього – темно-сірого гумусованого супіску (культурний шар). Культурний шар перевідкладений давньою оранкою, був насичений керамікою милоградської, пізньозарубинецької, ранньослов’янського та давньоруського часу. Знайдено орнаментоване пряслице милоградської культури та залізна давньоруська блешня. Спостерігалася також присутність невеликої кількості вугликів, піщини та кісток тварин.

На рівні материка зафіксовані плями археологічних об’єктів. Зважаючи на невелику площу досліджень плями об’єктів виходили за межі розкопу. В східній частині розкопу зафіксована пляма, яка в процесі досліджень розділилася на споруди

ду 1 та яму 2. Споруда мала вигляд блюдеподібної западини (розмірами $2,9 \times 3,0$ м) глибиною до 0,46 м нижче рівня материка. В дні споруди виявлена господарська яма діаметром 2,0 м, що мала грушеподібну в перетині форму (глибина 2,7 м від рівня материка). Вздовж краю ями виявлено три стовпові ямки. Напевно, конструктивно вони відносились до конструкції навісу. У заповненні знайдено два залізні предмети, фрагмент оселка з пісковика. За керамічним матеріалом об'єкт датується другою половиною X ст. (Рис. 3).

Споруда 2 виявлена у південно-східному куті розкопу. Котлован розмірами $2,2 \times 2,4$ м розділився на чотири частини. В центрі знаходилася яма округлої форми діаметром 1,6 м (глибиною 0,73–0,82 м). З півдня та сходу до неї примикали уступи. Із заповнення походить невелика кількість ліпної кераміки (можливо, пізньозарубинецького часу), а також фрагменти кераміки XIII ст. Із заповнення походять уламки пірофіліту, ніж, оселок та кременевий предмет.

На північ від них виявлено більш ранню яму округлої форми (діаметр 0,9 м глибина 0,35 м). У заповненні – шматки обмазки та кераміка пізньозарубинецького часу.

В західній частині розкопу під загальною плямою (розмірами $2,5 \times 1,4$ м) досліджено дві розташовані впритул зернові ями (діаметром 1,4 м, глибиною 1,80 та 1,93 м). За керамічним матеріалом ями датуються другою половиною X ст. [6].

Досліджена ділянка відноситься до господарської забудови, характерної як для ранньослов'янських так і для давньоруських пам'яток Подесення.

Таким чином уроч. Орешня своїм вдалим розташуванням привертало до себе увагу давнього населення України ще з ранньослов'янського часу, де в кінці IX – на початку X ст. тут споруджується городище і виникає посад давньоруської археологічної культури (до якої належала більшість об'єктів археологічно досліджених у різні роки).

Важливо зазначити, що роменська приналежність пам'ятки не знаходить свого підтвердження через відсутність житлово-господарських об'єктів цієї культури, як на городищі так і на посаді. Археологічний комплекс IX–X ст., що сформувався в уроч. Орешня, скоріш за все являв собою більш ранню поселенську структуру давньоруського часу, яка передувала Коронному замку.

1. Коваленко В. П. Исследования летописного Сновска // Археологические открытия 1982 года. – М., 1984. – С. 271–272.
2. Коваленко В. Сновськ і Сновська тисяча // Містечко над Сновом. Збірник статей та матеріалів. – Ніжин, 2006. – С. 25–84.
3. Максимов Е. В., Петровская Е. А., Попудренко М. А. та ін. Отчет о полевых исследованиях 1975 г. Среднеднепровской раннеславянской экспедиции // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Фонд експедицій. – 7559.
4. Мултанен В. Археологічні пам'ятки Седнева та його околиць // Містечко над Сновом. Збірник статей та матеріалів. – Ніжин, 2006. – С. 12–25.
5. Полное собрание русских летописей. Том первый. I. II. Лаврентиевская и Троицкая летописи. – СПб., 1846. – 298 с.
6. Скороход В. М., Сита Л. Ф., Сорокін С. О. Дослідження Седнівського археологічного комплексу // Археологічні дослідження в Україні у 2017 р. (у друці).
7. Терпиловський Р. В. Городище доби Київської Русі в м. Седневі // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – К., 1972. – Вип. 4. – С. 293–294.

Крістіан Скрипкару
(Чернівці)

СЕРЕДНЄ ПОДУНАВ'Я В КОНТЕКСТІ ВІЙСЬКОВОЇ ПОЛІТИКИ БОЛГАРСЬКИХ ПРАВИТЕЛІВ У ІХ - ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ X ст. (за археологічними даними)

У ІХ–Х ст. одним із найбільш могутніх державних утворень у Південно-Східній Європі була Перша Болгарська держава. Починаючи з ІХ ст., болгарські правителі проводили активну зовнішню політику та здійснювали воєнні експансії на різні регіони Південної, Центральної та Східної Європи. На початку ІХ ст. хан Крум завоював центральні та східні території Аварського каганату, приєднавши їх до свого ханства. Внаслідок цієї війни держава болгар стала сусідом Франкської імперії, яка, в свою чергу, розгромила західні території Аварського каганату. Кордон між державами встановлювався по середній течії р. Дунай. Окрім того, хан Крум успішно воював з Візантією. Саме за його правління Перша Болгарська держава закріпила свої межі з середньовічною Сербською державою, плацдармом якої стало Поморав'я. Війни Крума в долині р. Струми дали поштовх до воєнної експансії на держави Адриатики. Зокрема об'єктами експансії стали західні Балкани [1, с. 321–376]. Там розташовувалася середньовічна Сербська держава, яка включала в себе такі області, як Рашка, Дукля, Травунія, Паганія, Захумле, Боснія та частина Хорватії. Окрім того об'єктами експансії болгарських військ стали землі сербського Помор'я та Подунав'я.

За наступника Крума, хана Омуртага, важливі та ключові військові дії проводилися на північному заході країни. Насамперед, хану довелося придушувати сепаратистські тенденції у Середньому Подунав'ї. Племена тимочан, ободритів та бранічевців перейшли під владу франкського імператора Людовіка Благочестивого. У 827–829 рр. хан Омуртаг здійснив похід на західні кордони держави, де придушив повстання слов'янських племен та остаточно утвердив західні кордони Болгарії [1, с. 376–424; 2, с. 174–192]. Саме в цьому контексті варто згадати про терени Паннонії, які стали плацдармом для воєнної експансії на середньовічну Сербію з півночі. Таким чином на середину 30-х рр. ІХ ст. був створений успішний плацдарм для воєнної експансії болгарського війська на терени західних Балкан де знаходилася Сербська держава. У середині ІХ ст., окрім сербського, досить потужним було військо хорватів, які перебували під значним впливом Східно-Франкського королівства. Окрім того, хорватський князь Трпїмір був незадоволений успішними війнами болгар у Сербії та боявся нападу на свої землі. Отже, на середину ІХ ст. на теренах Західних Балкан склалася достатньо складна зовнішньополітична ситуація. Середньовічна Сербська держава була затиснута з усіх боків, і змушена була вести війни з Першою Болгарською державою на сході, південному сході, півночі та з хорватами, що наступали з заходу. Для дослідження означеної проблеми ключовими виступають знахідки предметів озброєння з Середнього Подунав'я, які дозволяють прослідкувати тенденції розвитку військової справи тогочасних державних утворень.

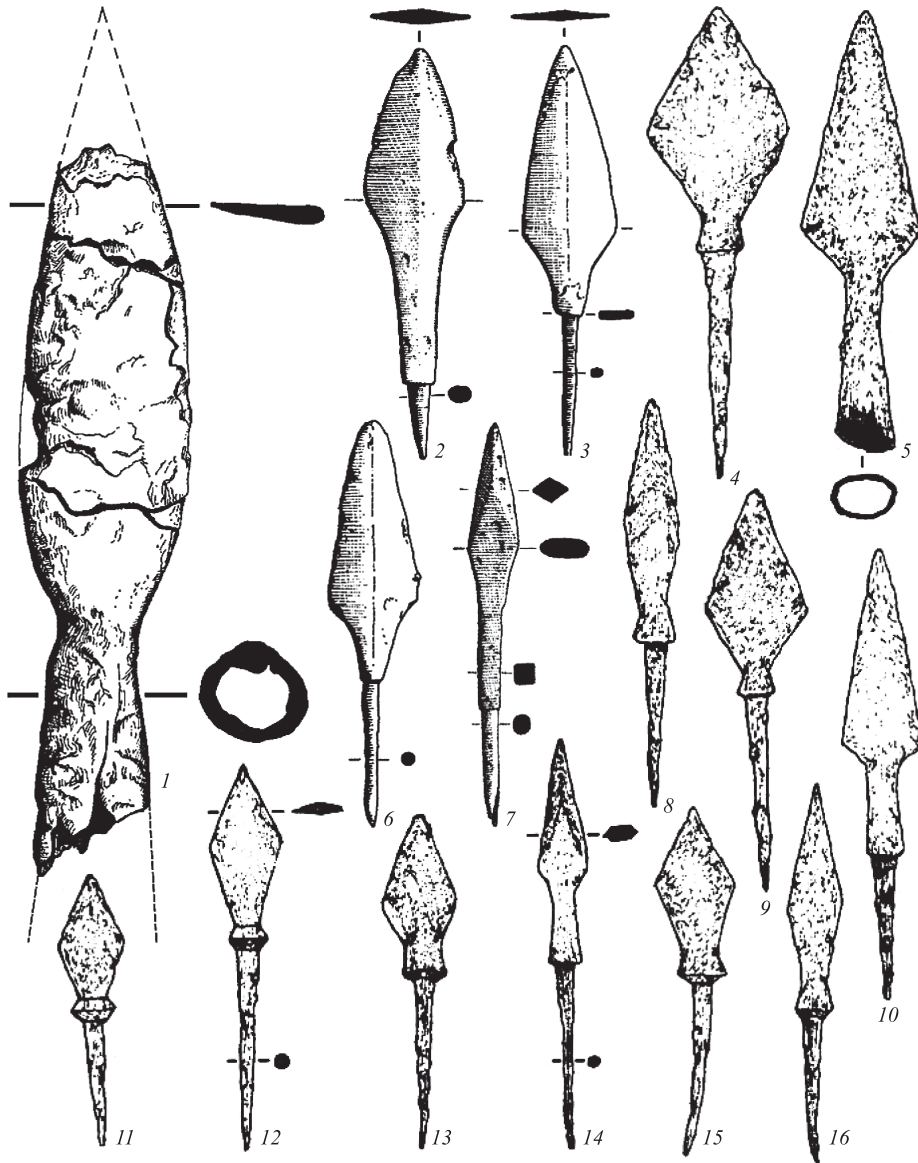

Рис. 1. Наконечники стріл із середньовічних укріплень Сталац (4, 5, 8–16) (за D. Minić) і Врсеніце (Сербія) (1–3, 6, 7) (за M. Popović, V. Bikić)

Відзначимо, що болгарсько-сербські війни IX ст. та походи на терени Середнього Подунав'я, незважаючи на широкую джерельну базу, все ж вивчені недостатньо. Так неопрацьованими, несистематизованими та неузагальненими залишаються археологічні матеріали із середньовічних фортець, розташовані на території західних Балкан. Останні представлені предметами озброєння, прикрасами, деталями поясних гарнітур, спорядженням вершника та коня тощо. Так, найбільш важливими

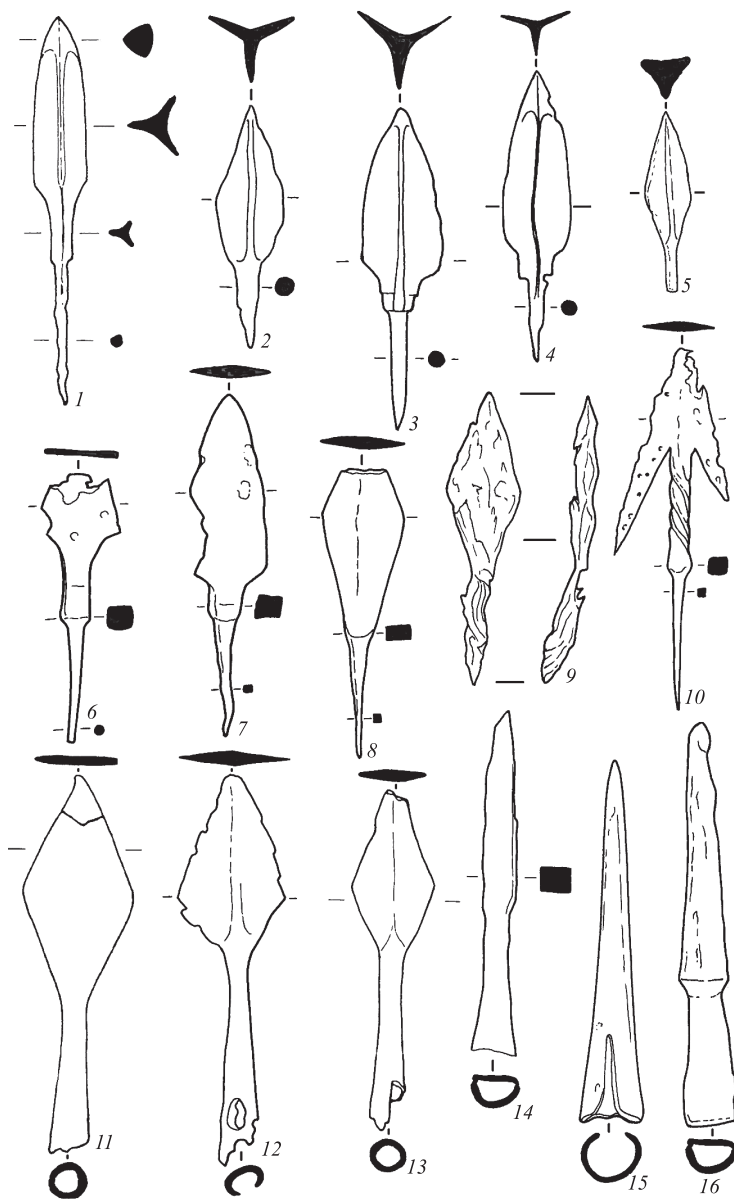

Рис. 2. Наконечники стріл з середньовічного укріплення у Джердапі (за Р. Špehar)

середньовічними укріпленнями де виявлено зброю IX–X ст., є Белград, Ніш, Рас, Малі Зворнік, Сталац (Рис. 1), Бранічево. Писемні джерела представлені повідомленнями Симеона Логофета та Константина Багрянородного. Порівняно важко визначити тактику та стратегію болгарської та сербської армій у бойових діях середини IX ст. в Середньому Подунав'ї. Археологічні джерела на нашу думку, є ключовими у висвітленні болгарсько-сербських війн. Вони дозволяють простежити окремо бол-

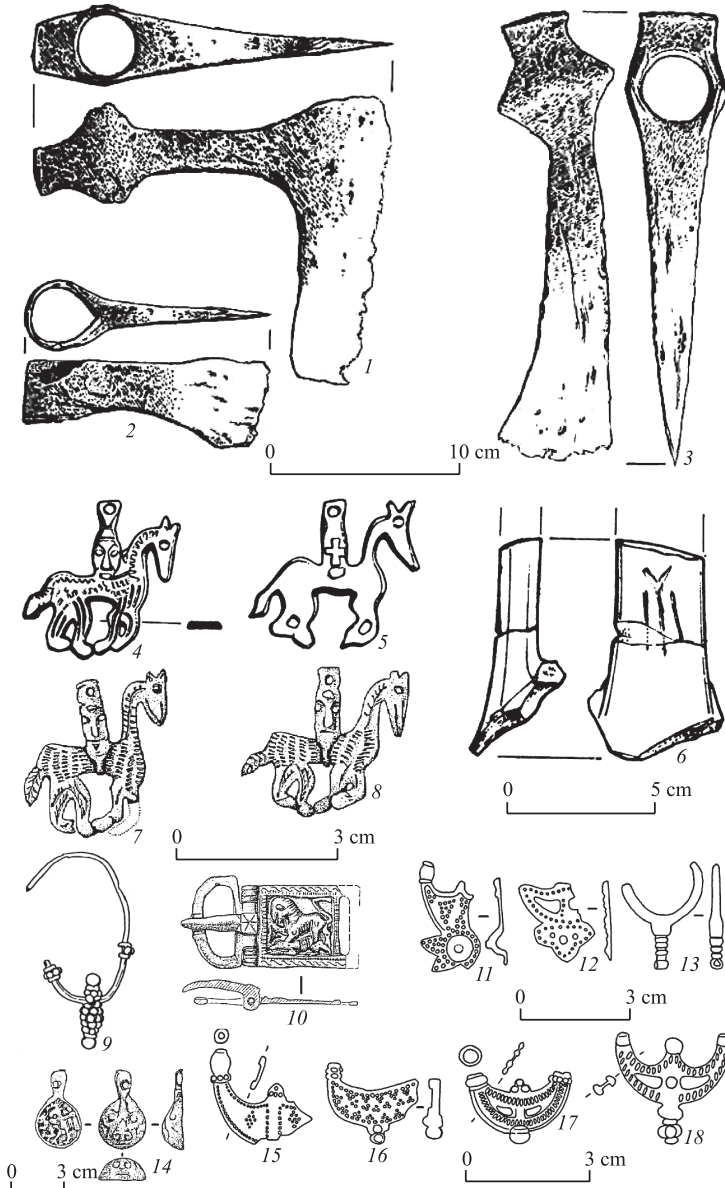

Рис. 3. Предмети матеріальної культури з пам'яток IX–X ст. у Середньому Подунав'ї: 1–6 – за М. Поповіч, V. Ivanišević; 7–10, 14 – за И. Микулчік; 11–13, 15–18 – за Р. Špehar

гарські, візантійські, франкські та слов'янські впливи та їх поширення на окремих територіях західних Балкан. Так, до основних робіт варто віднести праці Х. Грачанина щодо болгарсько-франкських відносин у південній Панонії, М. Алексіча – по предметах озброєння IX–X ст. з Белградського музею [3, с. 195–216], Й. Валерієва – по середньовічних амулетах з Болгарії, аналогії яких знайдені в області Бранічево, А. Мажару стосовно політичної історії та міжнародних відносин Болгарії, Сербії та

інших державних утворень у IX–X ст. Крім того, необхідно відзначити праці В. Іванішевіча, І. Бугарського, А. Ніколова, П. Шпехар, які стосуються слов'янської археології та розкопок області Бранічево (Рис. 2; 3), Градіни, Белграда тощо. Загалом відзначимо, що археологічна база проблематики болгарсько-сербських відносин не є великою. На сьогодні існує проблема виділення болгарських пам'яток IX та X ст., що пов'язується передусім з війнами ханів Омуртага, Пресіана та Бориса у IX ст. та Симеона в X ст.

Археологічні джерела дозволяють виділити три напрямки експансії болгарських військ, а саме Сербське Помор'я, Середнє Поморав'я та Сербське Подунав'я, тобто земель які безпосередньо примикають до р. Дунай. Ці території були об'єктом експансії болгарських ханів на початку IX ст., наслідком чого стало їх приєднання до Першої Болгарської держави [1, с. 321–376]. Терени Середнього Подунав'я стратегічно були дуже важливими, оскільки існував прямий вихід до річки, що також дозволяв контролювати морські порти на північний захід від Сербської держави. Окрім того, Сербія отримувала безпосередні зв'язки зі Східно-Франкським королівством. Археологічні знахідки IX–X ст. на території Сербського Подунав'я є досить багаточленними. Беручи до уваги той факт, що болгарські старожитності IX ст. були виявлені у Сербському Подунав'ї, можна вважати, що освоєння болгарями означених територій відбувалося саме у цей час. Найважливішими укріпленнями цього періоду у Сербському Подунав'ї були фортеці та поселення у Бранічеві, Белграді [3, с. 195–216], Сремі Вінчі, Врашці, Гамзіграді, Раковці, Великому Градці тощо. Важливу інформацію щодо розвитку військової справи у IX–X ст. в Середньому Подунав'ї дають предмети озброєння. Зокрема у Народному музеї у Белграді зберігаються наконечники стріл [3, с. 195–216]. Показово, що у Белграді також були знайдені втульчасті наконечники стріл з перевитою шийкою, аналогічні наконечникам з Ніша, два трьохлопастних наконечники стріл та два листовидні. Усі вістря відносяться до періоду VII–XI ст. Важко сказати наскільки просунулися в глибину Сербської держави болгарські війська, але можна стверджувати, що до початку правління болгарського царя Симеона болгари ймовірно контролювали повністю лише Сербське Подунав'я, частину Поморав'я, а також південно-східну частину сербського Помор'я.

У першій половині X ст. Перше Болгарське царство та Сербія не воювали. У 917 р. візантійці примусили Петра Гойніковіча шляхом підкупу розірвати союз з Симеоном I. Після розгрому візантійських військ 20 серпня того ж року в битві при Ахелой болгарський цар призупинив похід на Константинополь і закликав до оборони західних кордонів. Восени 917 р. за наказом царя болгарські війська під командуванням Феодора Сігріци вторглися в Сербію, по відношенні до правителя якої Гойніковічу була передбачена кара за зраду. За наполяганням болгар в місце розташування їх штабу прибув Петр Гойніковіч, якого вони відразу зв'язали і відправили до в'язниці у Великий Преслав, де він і помер. Правителем країни був призначений проболгарськи налаштований Павле Брановіч.

У 921 р. болгари захопили практично всі землі Балканського півострова, що належали Візантії, яка, у свою чергу, спробувала схилити Сербію до вигнання болгар. Роман I Лакапін відправив до Сербії армію під командуванням Захарія Первославлевіча, який був розбитий і засланий в Болгарію, якого останні планували використовувати тільки в разі підняття заколоту Павле. Однак візантійці залучили Павле на свою сторону шляхом підкупу, і, коли болгари підступили до Адріанополя

і взяли його в облогу, серби підняли антиболгарське повстання. Симеон I з легкістю розбив візантійців. В. Златарський відносив цей похід до 922 р.

Внаслідок військових кампаній у IX – першій чверті X ст. Перша Болгарська держава значно розширила свої кордони на захід та, що найбільш важливо, познайомилася з військовою культурою сербів, хорватів та франків, що відобразилося в подальших воєнних кампаніях болгарських військ у Центральній та Східній Європі в кінці X–XI ст.

1. Златарски В. Н. История на българската държава през средните векове. Том I. История на Първото българско царство. Част I. Епоха на хуно-българското надмощие (679–852). – София: Наука и изкуство, 1971. – 447 с.
2. Калініченко В. А. Військові кампанії хана Омутарга у 814–831 рр. (до постановки проблеми) // Карпатика. – 2014. – Вип. 43. – С. 174–192.
3. Алексій М. Оружје из средњеveковне збирке народног музеја у Београду // Гласник Српског археолошког друштва. – Београд, 2000. – № 17. – С. 195–216.
4. Popović M., Ivanišević V. Grad Braničevo u srednjem veku // Starinar. – 1988 (1989). – № 39. – S. 125–179.
5. Митић С. Врхови стрела из средњеveковне збирке Народног музеја у Нишу // Зборник. Народни музеј Ниш. – 2013. – Број 22. – С. 47–72.
6. Митић С. Секире из средњеveковне збирке Народног музеја у Нишу // Зборник. Народни музеј Ниш – 2014. – Број 23. – С. 20–34.
7. Јанковић Ђ. Српско Поморје од 7. до 10. столећа. – Београд: Српско археолошко друштво, 2007. – 257 с.

Максим Сльозкін
(Кам'янець-Подільський)

ВНЕСОК АННИ ПЕСКОВОЇ В ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ГОРОДИЩА-ІЗЯСЛАВЛЯ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

На сьогодні не можливо переоцінити внесок, який зробила Анна Онисимівна Пескова в розвиток досліджень в напрямку давньоруської археології. Почавши свій великий шлях у вимір науки, Анна Онисимівна зустріла тих людей, які все життя були поряд з нею, від першого досвіду, до становлення та справжнього наукового визнання. Цими людьми були всім відомі метри радянської та сучасної археології – М. Каргер, П. Раппопорт, Л. Клейн, Є. Горюнов, А. Кірпічніков, М. Малевская. Перебуваючи в оточенні своїх вчителів, Анна Онисимівна, наче губка, вбирала в себе досвід та погляди кращих на той час фахівців в галузі археологічної науки.

Під час вступу на кафедру археології на той час ще Ленінградського університету майбутня вчена була вже знайома з М. Каргером, адже їй пощасливилось попрацювати в його експедиції під час досліджень Рюрикового городища (Новгород). Дізнавшись про наміри юної студентки та вбачаючи в ній великий талант, він сказав: *“Если не получится – приходите, поможем”*, але допомога не знадобилась. Студентське життя юного науковця йшло в своєму, швидкому ритмі. (Рис. 1) Анна Онисимівна ніколи не байдкувала, тільки закінчувалося навчання – вона одразу ж, деколи, навіть, несподівано для себе, опинялась на розкопках. на 3-му курсі, відбулося знайомство з Гньоздово, його курганами, селищем, городищем. Це був подарунок долі. Потрапити в експедицію до І. Ляпушкина, який досліджував цей пам'ятник в 1960-і рр., було мрією всіх славістів. Зараховуючи Анну в експедицію, він нагадав, що дівчат в полі не бере, і взагалі археологія – не жіноча справа. Але їй вдалось зламати цей стереотип, захистивши дипломну роботу, яку писала під керівництвом М. Артамонова по ранньосередньовічній слов'янській кераміці VII–VIII ст. з Пастирського городища, що розміщене в Черкаській області України. Дослідниця отримала диплом з гордим написом *“історик-археолог”*. Подальшим подарунком долі було запрошення А. Кірпічніковим на роботу в Інститут Матеріальної Культури, з яким вже більше 40 років пов'язане життя Анни Онисимівни [1, с. 21–22].

Наступним кроком в становленні науковця був захист кандидатської дисертації, науковим керівником якої став П. Раппопорт. Темою дисертації стає Городище Шепетівського району, дитинець якого в 1957-1964 рр. був повністю досліджений М. Каргером.

У червні 1989 р А.Пескова стає молодшим науковим співробітником. Тоді, під час затвердження її на новій посаді, колеги на засіданні Вченої ради назвали дисертацію *“науковим подвигом”*, оскільки довелося ідентифікувати де паспортизовані знахідки і ретельним аналізом заповнити прогалини польових звітів, а її автора – *“Єдиним фахівцем з культури південній Русі”* в Інституті. У рік захисту

Рис. 1. Анна Пескова з Анатолієм Кубишевим під час археологічних досліджень давньоруського могильника поблизу с. Комарівка під Переяславом-Хмельницьким, 1967 р.

дисертації вчена зробила собі і всій археологічній спільноті подарунок. Очливши разом з М. Малевською, яка була для неї ще одним вчителем, Волинський загін Архітектурно-археологічної експедиції, археологиня відкрила в селі Дорогобуж – на місці однойменного середньовічного міста (Рівненська область) давньоруський храм в ім'я Успіння Богородиці [1, с. 28–29].

Тема дисертації настільки захопила Анну Онисимівну, що, на сьогоднішній день годі й шукати кращого спеціаліста в Ізяславській тематиці. Адже більша половина матеріалів з досліджень М. Каргера були опубліковані Анною Песковою вперше в десятках її статей та монографіях [3–16], яких, насправді є набагато більше [2, с. 138].

Характеризуючи пам'ятку, Анна Онисимівна вказує на групи матеріалів, унікальних за своїм об'ємом. Особливу увагу в своїх дослідженнях було приділено ювелірним виробам та прикрасам, що були виявлені в вигляді скарбів (Рис. 2). Найбільш яскраві ювелірні вироби походять з скарбів: це срібні колти з черневими орнаментами на щитках, трьохбусні скроневі кільця, кручені шийні гривні, персні, браслети, кришталеві підвіски в срібній оправі, тиснені срібні бляшки, бурштинові хрестики. Часом до складу скарбу входили або кам'яна різьблена іконка, або бронзовий енкалпійон, декорований перегородчастою емаллю. Значна кількість бронзових хрестів-енкалпійонів, а також кам'яних і бронзових хрестиків-курсунчиків знайдено поза скарбами. Великий інтерес представляє колекція кам'яних різьблених іконок, що походять з різних місць городища [12, с. 69].

Разом з О. Овсянниковим Анна Онисимівна провела дослідження замків з городища-Ізяславля, зазначивши, що продукція давньоруських майстрів-замочників відображає певний рівень розвитку техніки в слюсарній справі. Такий масовий матеріал, як замки і ключі, постійно використовується археологами в якості надійного

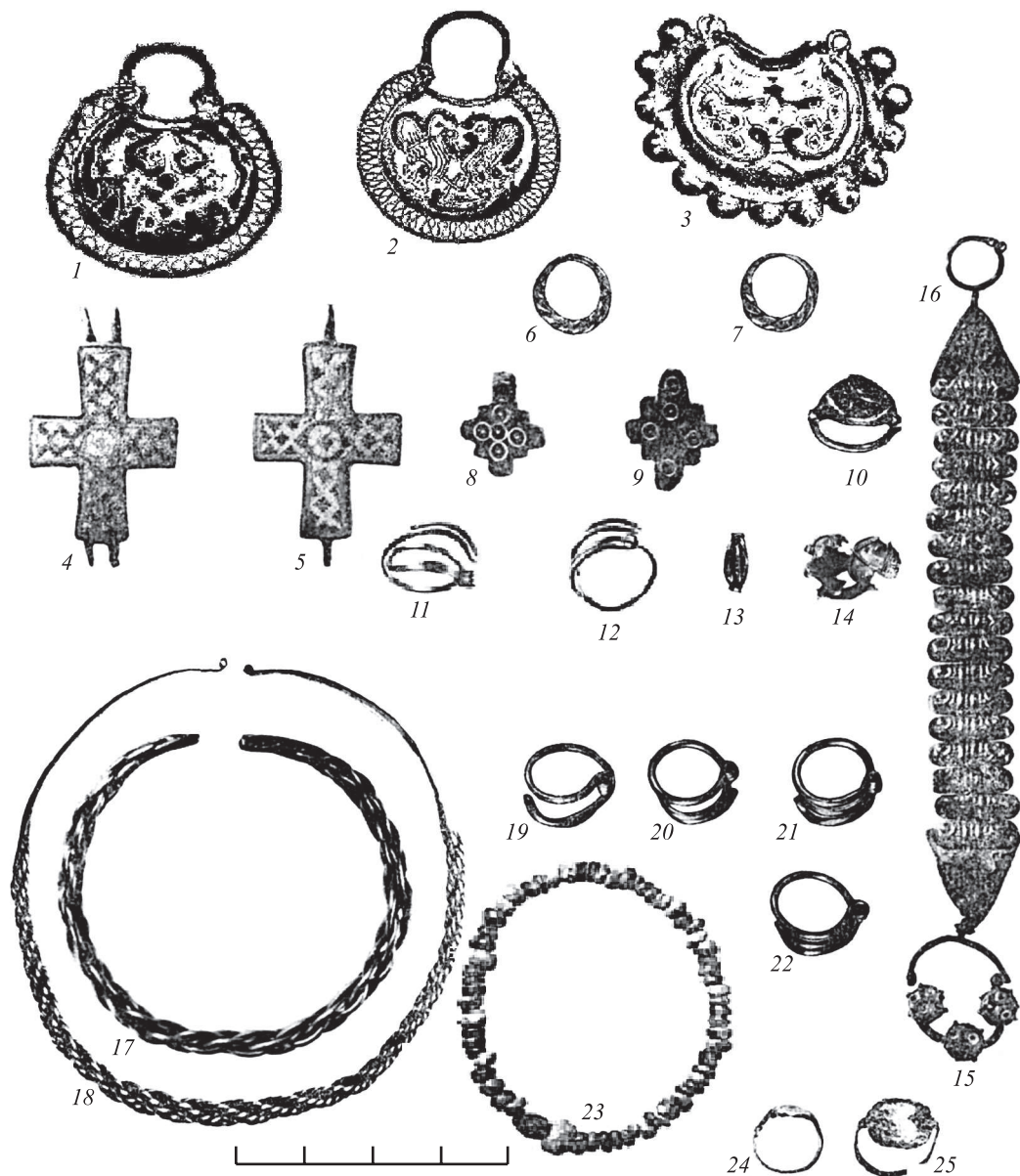

Рис. 2. Ювелірні речі з розкопок Ізяславля 1957–1964 рр. (за А. О. Песковою): 1–3 – срібні колти з черню; 4–5 – хрести-енколпіони (бронза); 6–7 – персні срібні, кручені; 8–9 – янтарні хрестики; 10 – перстень срібний з порожнистим щитком; 11–12, 19–22 – срібні дротяні скроневі кільця; 13 – намистина срібна, тиснена, ребристо-продовгуватої форми; 14–15 – сережки київського типу; 16 – колодочка срібна; 17 – браслет; 18 – гривна шийна срібна плетена; 23 – намисто з 50 намистин (одна янтарна, інші – скляні); 24–25 – персні срібні; 1–3 – за: [17], 4–25 – за: [5]

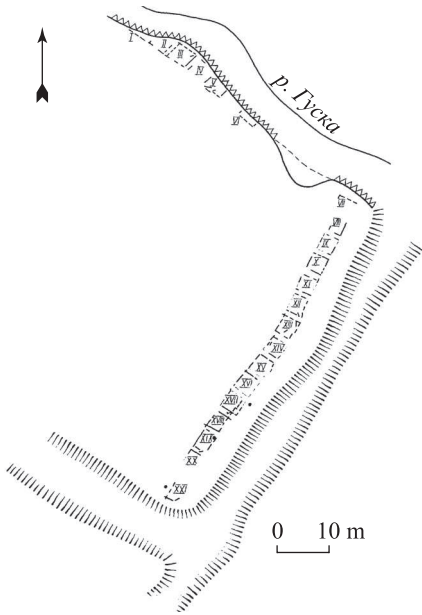

Рис 3. План клітей дитинця
городища-Ізяславля

хронологічного індикатора. Вичерпний матеріал пам'ятника, розкопаного повністю, що вже само по собі дивно, дає рідкісну можливість виявити всі типи замків, що були у вжитку в городян і їх кількісне співвідношення.

Замки і ключі, як зазначає дослідниця – це матеріал, який безпосередньо пов'язаний з житлово-господарськими комплексами, та й знаходять ці предмети зазвичай в житлових і господарських будівлях або біля них. Замки і ключі були використані для виявлення житлово-господарських комплексів дитинця і посаду стародавнього Ізяславля. Вдалося виділити раніше незафіксовані житлово-господарські комплекси, що підтвердилося і концентрацією речей інших категорій. У які ж хронологічні рамки укладаються всі типи замочних конструкцій городища Ізяславля? По-перше, можна виявити типи замків, які знаходяться як би на двох кінцях хронологічної шкали і представлені лише кількома екземплярами: 1) циліндричні замки з Т-образним ключовим отвором і замки “болгарського” типу (це певною мірою архаїчні

типи); 2) замкові конструкції, які поширюються вже в післямонгольський час – замки індивідуальних типів Іа і Іа. По-друге, виділяється основний тип замку, переважаючого в кількісному відношенні, – це навісні циліндричні замки типів II–IV, врізні замки і дверні замки-запори, які побутували в другій половині XII–першій половині XIII ст. [4, с. 93].

Але, найбільший вклад був зроблений Анною Песковою в дослідження ювелірних виробів та городищських скарбів, які з її пера були вперше внесені в науковий обіг. Досліджуючи цю групу матеріалів, Анна Онисимівна вказує на те, що з 16 скарбів вісім складаються лише з одних дротяних скроневих кілець. Це є характерною особливістю переважно провінційних скарбів невеликих міст і фортець. Інші вісім – речові скарби, нечисленні, дещо складніші, але досить однорідні за складом. До них ввійшли переважно металеві предмети жіночого парадного вбрання місцевої знаті та дротяні скроневі кільця, більшість яких виготовлена з низькопробного срібла. Майже всі скарби трапилися на невеликій глибині – 0,4–0,6 м в шарі пожарища, значить, вони не були зариті, а просто зберігалися в затишному місці. Лише скарб XVI був заглиблений на 1,6 м, а два інші – на 0,8–1,0 м. Умови виявлення скарбів невідомі: щоденникові записи розкопок не збереглися. Топографія скарбів дещо несподівана: лише один скарб, що складався з дротяних скроневих кілець, був знайдений на дитинці, всі інші – на посаді, при цьому шість з них трапилися в межах центрального, пайбільш високого майдану селища (чотири – дуже близько один від одного на відстані від 5,0 до 15 м, два – на значному віддаленні). Два скарби виявлено всередині клітей валу, ще один – у башті. Деякі скарби знайдено поблизу печей, куди, мабуть, були поспішно заховані [6, с. 16].

Як вже згадувалося, з подачі М. Каргера, після вражаючих масштабних розкопок, городище стали ототожнювати з літописним містом Ізяславом (Рис. 3) Не вдаючись в деталі проблеми, скажемо, що у цієї гіпотези були, як прихильники так і опоненти. Проте з часом число прихильників зменшилось. Зараз в науковій літературі, замість словосполучення “городище літописного Ізяславля”, все частіше почали вживати – “городище Шепетівського району”. Причому це спостерігається в роботах науковців, які найбільше зробили для вивчення матеріалів розкопок. З нашої точки зору їхні аргументи не виглядають переконливо. І питання про розташування давньоруського міста залишається відкритим. Нам імпонує існуюча на сьогодні думка, що городище було військово-адміністративним форпостом галицько-волинських князів в межиріччі Случі і Горині. За спостереженнями А. Кирпичникова серед його населення був присутній значний контингент воїнів-професіоналів, які знаходилися на службі у князя і могли не тільки захищати землі, розташовані поблизу, а й брали участь у далеких походах. Разом з тим, така точка зору не може заперечувати й того, що на городищі могла розміщуватися і резиденція князя [3, с. 313].

Не розв’язаним залишається і питання часу руйнації городища. В останній час археологи, які працюють з матеріалами пам’ятки, виділили невелику групу предметів (ножі, замки), які можуть бути пізнішими ніж загальноприйнята дата його загибелі 1241 р. Обережно робиться натяк, що це могло статися і в результаті військової кампанії Бурундая 1259 р. [3, с. 314].

Суперечливою є і позиція науковців щодо періоду функціонування городища: XII – перша половина XIII ст. чи тільки перша половина XIII ст. На сьогодні ми можемо сказати лиш те, що нам відомо декілька фрагментів кераміки з городища, що знаходяться в фондах Кам’янець-Подільського Державного Історичного Музею-Заповідника, та орієнтовно датуються серединою XV ст. (за аналогію було взято матеріали з розкопок гончарного горну 2016 р., що знаходився по вул. Троїцька, 4-а, та був розкопаний ДП “Подільська археологія” Державного підприємства “Науково-дослідний центр “Охоронна археологічна служба України” Інституту археології НАН України).

Отже, ми бачимо, що внесок Анни Пескової в розвиток та дослідження городища-Ізяславля та давньоруської археології в цілому є титанічним. Хоча, не зважаючи на те, що вже значний матеріал з городища опублікований і осмислений, дискусійних моментів, пов’язаних з його історією, не поменшало. Їх вирішення – справа майбутнього. Одне залишається безперечним – городище видатна пам’ятка нашої історії і в цьому сенсі воно ніколи не втратить свого значення [2, с. 141–142].

Але, досліджуючи ту, чи іншу пам’ятку ми в обов’язковому порядку повинні пам’ятати про тих, хто усе своє життя приділив її дослідженню та в будь-якому випадку поважати, думки, погляди, та переконання дослідників.

1. Анна Пескова: опыт творческой биографии // В камне и в бронзе. Сборник статей в честь Анны Песковой. Труды ИИМК РАН. – СПб., 2017. – Т. XLVIII. – С.17–36.
2. Гуцал А. Ф. Сльозкін М. О. Давньоруський “Ізяславль” через призму публікацій матеріалів із розкопок 1957–1964 рр. // Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції присвяченої 100-річчю Української революції 1917–1921 рр., 100-річчю заснування Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам’янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2017. – С. 138–143.

3. Медведев М. Ю., Пескова А. А. Геральдическая накладка из раскопок М. К. Каргера на городище у с. Городище близ Шепетовки (к вопросу о времени гибели поселения) // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 20. – С. 305–318.
4. Овсянников О. В., Пескова А. А. Замки и ключи из раскопок Изяславля // Краткие сообщения Института Археологии СССР. – 1982. – Вип. 171. – С. 93–99.
5. Піскова Г. О. Скарби стародавнього Изяславля // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 16–35.
6. Піскова Г. О. Скарби стародавнього Изяславля // Скарби Болохівської землі. – Камянець-Подільський, 2003. – С. 111–126.
7. Пескова А. А. Большое и малое древнерусские городища у села Городище близ Шепетовки // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень, 2008. – Т. 2. – С. 74–79.
8. Пескова А. А. Оборонительные сооружения древнего “Изяславля” // Труды Государственного Эрмитажа, т. 46. Архитектура и археология Древней Руси: материалы научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения М. К. Каргера (1903–1976). – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2009. – С. 150–172.
9. Пескова А. А. Археологические свидетельства связей Южной Руси с католическим миром (на примере одного памятника) // Восточная Европа в древности и средневековье. Древняя Русь в системе этнополитических и культурных связей. Чтения памяти В. Т. Пашуто. – М., 1994. – С. 64–66.
10. Пескова А. А. Древнерусский город Изяславль XII–XIII вв. (по материалам городища у с. Городище близ Шепетовки). Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – Л., 1988.
11. Пескова А. А. Древнерусский Изяславль в истории юго-западной Руси (по материалам городища у с. Городище близ Шепетовки) // Историко-археологический семинар “Чернигов и его округа в IX–XIII вв.”. – Чернигов, 1988. – С. 32–34.
12. Пескова А. А. Древний Изяславль // Краткие сообщения Института Археологии СССР. – 1981. – Вип. 164. – С. 66–73.
13. Пескова А. А. Паломнические древности в древнерусском городе // Ладога и религиозное сознание. Третьи чтения памяти Анны Мачинской. – СПб., 1997. – С. 48–50.
14. Пескова А. А. Паломнические реликвии Святой земли в древнерусском городе // Пилигримы. Сборник Государственного Эрмитажа к XX конгрессу византистов (Париж, 2001 г.). – СПб., 2001. – С. 113–126.
15. Пескова А. А. Херсонесский крест и его место среди синхронных памятников древнерусской культовой пластики // Церковная археология. Вип. 4. Материалы второй всероссийской церковно-археологической конференции, посвященной 150-летию со дня рождения Н. В. Покровского. – СПб., 1998. – С. 238–252.
16. Пескова А. А., Белецкий С. В. Древнерусские печати Шепетовского городища и поиски его летописного имени // Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии. Том II. Памяти В. Д. Белецкого (1919–1997). – СПб.; Псков, 1997. – С. 129–138.
17. Корниенко А. И. К вопросу о ювелирных мастерских древнего Изяславля (по материалам коллекции серебряных колтов с чернью из собрания Государственного Эрмитажа) // В камне и в бронзе. Сборник статей в честь Анны Песковой. Труды ИИМК РАН. – СПб., 2017. – Т. XLVIII. – С. 229–240.

Олександра Тансикбаєва
(Чернігів)

ДО ПИТАННЯ ПРО ЧЕРНІГІВСЬКІ КАХЛІ З ЗООМОРФНИМ ДЕКОРОМ

Кахельні печі з'являються на території України з кінця XVI ст, а з наступного століття вони стають незамінною деталлю інтер'єру жител широких верств населення.

Технологія виготовлення пічних кахлів була запозичена з Центральної Європи (території сучасних Німеччини, Австрії, Чехії, Польщі). Разом з розповсюдженням культури Ренесансу та раннього бароко українські майстри переймали і основні мотиви художньо-декоративного оформлення кахлів. Однак це не зводилося до сліпого копіювання зразків, а втілилось у створенні свого неповторного стилю, який сформувався на перетині трьох культур: західної (центрально-європейської), північно-східної (московської) і південно-східної (османської) [4, с. 42].

Спираючись на матеріали дослідження дитинця Новгород-Сіверського Л. Виноградська дійшла висновку, що на Чернігівщині перші кахлі з'являються в кінці XVI – на початку XVII ст., а їх масове поширення припадає на кінець XVII–XVIII ст. [1, с. 48]. Ю. Ситий пропонує точніше датування, пов'язуючи появу кахлів з розвитком цегляного будівництва і, відповідно, датуючи їх появу в Чернігові 90-ми рр. XVI ст. [6, с. 29–30].

Датування кахлів зазвичай спирається на такі їх ознаки, як технічна досконалість (більш ранні зразки, як правило, мають нечіткий рельєф), якість глини, колір поливи (наприклад: чим пізніші кахлі, тим більш насиченим є колір кахлів із зеленою поливою). Допоміжну роль при датуванні окремих зразків грають стилістичні особливості декору, характерні для різних історичних епох. Так, з XVI ст. кахлі з естетичних міркувань глазували поливою темно-зеленою, салатною, брунатною чи жовтою кольору, виготовленою на основі свинцю і забарвлену оксидом міді (мідним купоросом) чи окислами інших металів по шару білого ангобу, оскільки ангоб запобігав утворенню “брудного” відтінку глазурованої кахлі, коли через шар зеленої поливи міг просвічувати природний колір глини (жовтий або червоний). Ренесансні або барокові мотиви (низки перлів, ананаси, мушлі, маскарони, міфічні істоти, мотив “кованого металу”, виноградні грона, листя аканту, розквітлі лілеї; волошки, тюльпани, листя дуба) є притаманними для мистецтва XVI–XVII ст. [5, с. 85–89].

Не зважаючи на масове використання, доволі велика кількість зразків кахлі може розглядатися не тільки як банальний елемент архітектурного оздоблення, але і як унікальний та самобутній витвір мистецтва, що несе у собі значне смислове навантаження. Для прикладу, така кахля була знайдена в гончарно-виробничому комплексі (споруда V) під час науково-рятівних археологічних досліджень під керівництвом О. Черненко на території Чернігівського посаду в 2002 р. (сучасна вул. Кирпоноса, 7) [7, с. 18].

Знайдений зразок (Рис. 1) – кахля квадратної форми розмірами 24 × 20 см, покриту темно-зеленою поливою по шару ангобу, без оконтурюючої рамки, з невеликою румпою. На кахлі зображено химеру з овечею головою, тілом лева з чітко

Рис. 1. Кахля з зображенням химери. Розкоп на Чернігівському Посаді 2002 р. Фото О. Черненко

вираженими пазурами на лапах та хвостом, який обвиває тіло та закінчується роздвоєним рослинним паростком в оточенні рослинного орнаменту. Унікальним є і те, що рельєф зображення нетипово високий та чіткий.

За конструктивно-морфологічними ознаками відповідно до класифікації Л. Виногородської знахідку можна віднести до типу 4 (коробчасті), варіанту Г – це кахлі з орнаментованою прямокутною лицьовою пластиною розміром 24×20 см без оконтурюючої рамки та з товщиною лицьової пластини 0,5–0,6 см [2, с. 31–32].

За хронологією, запропонованою І. Штанкіною, цей зразок кахлі припадає на другий період розвитку чернігівського кахлярства (друга половина XVII–XVIII ст.). Для цього періоду, окрім рослинних мотивів, зустрічається тератологічний орнамент, представлений зображеннями тварин та птахів, у переважній більшості – персонажів місцевого фольклору та народної міфології. Водночас відзначається при-

сутність у композиціях фантастичних істот, характерних для західноєвропейського мистецтва [8, с. 96].

На знайденій по у 2002 р. кахлі втілено образ химери, характерний для готичного західноєвропейського мистецтва. Слід відзначити, що в готичній трактовці риси цього образу відрізняються від того, як змальовувала його грецька міфологія. Наприклад в творі Гесіода “Теогонія” подається такий опис химери:

315] Потужною, великою, бистроногою Химерою з трьома головами:

316] Першою – огненноокою лева, жакливого видом,

317] Козячої – другою, а третьою – могутнього змія-дракона.

318] Спереду лев, позаду ж дракон, а коза в середині [3].

Водночас у середньовічних “Бестиаріях”, наприклад, у бестиарії Джона Ештона, химера – це фантастична тварина, яка поєднує в собі якості кількох різних (не завжди існуючих) тварин, найчастіше лева, козла (кози / вівці) та дракона / скорпіона / змії тощо [11, с. 101].

Закономірно, що на чернігівській кахлі другої половини XVII–XVIII ст. втілили не початкове, античне бачення химери, а те, що притаманно західноєвропейському готичному мистецтву.

Скоріш за все, саме зображення якогось “надприродного” послання не несло, а було просто “віянням моди” з тогочасної Європи. Майстерність та чіткість його виконання вказує на те, що кахля повинна була стати одним із центральних зображень при облицюванні печі.

Окрім Чернігова, кахлі з міфічними сюжетами (зображеннями сирінів, єдинорогів, василісків тощо) відомі майже по всій Східній Європі. Наприклад, у с. Водяники Звенигородського району Черкаської обл. було знайдено кахлю, датовану початком XVIII ст., на якій зображений фантастичний звір – єдиноріг, схожий на коня з прямим рогом на лобі, із довгим закрученим хвостом, що закінчується паростком [4, с. 45]. У Києві на Старокиївській горі знайдений уламок кахлі із зображенням тварини із широко розкритою пащею, висунутим язиком, довгим хвостом в оточенні рослинного орнаменту [9, с. 107].

У більш ранній період (кінець XV – початок XVI ст.) кахлі з тератологічним орнаментом були дуже поширені на території Польщі. Так, надзвичайно багата колекція кахлів із зображенням фантастичних істот зберігається у музеї Гнезно [10]. Вони найбільш близькі українським кахлям із зображенням фантастичних звірів, що дозволяє пов’язати появу чернігівської кахлі з химерою із центральноєвропейськими впливами. Припускають, що сама традиція подібних виробів поширилась з території Польщі разом із традицією улаштування кахляних печей [4, с. 48].

1. Виногородська Л. І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського // *Археологія* – 1988. – 61. – С. 47–57.
2. Виногородська Л. І. Кахлі Середнього Подніпров’я XIV – середини XVIII ст. Дисертація кандидата історичних наук: 07.00.06. – К., 1993.
3. Гесіод Теогонія (о происхождении богов) Перевод В. Вересаева. Електронний ресурс. – режим доступу: http://ae-lib.org.ua/texts-c/hesiod_theogonia_ru.htm
4. Куштан Д. Сюжетные изразцы периода позднего барокко (по материалам Центральной Украины) // *Ніжинська старовина*. – К., 2010. – Вип. 10 (13). – С. 42–51.

5. Попельницька О. Зібрання кахель XIV–XVIII століть Національного музею історії України: огляд колекції, історія формування // Український керамологічний журнал. – 2005. – № 1–4 (15–18). – С. 81–92.
6. Ситий Ю. Місце Чернігівщини в процесі поширення кахлів у Східній Європі // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 27–32.
7. Черненко О. Є. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського посаду в 2002 р. (сучасна вул. Кирпоноса, 7) // Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій. – 2002/183.
8. Штанкіна І. В. Чернігівські кахлі кінця XVI – початку XX століть (генеза, типологія, художньо-стилістичні особливості): дисертація кандидата мистецтвознавства: 17.00.06. – Львів, 2007.
9. Шовкопляс Г. М. Середньовічні художні кахлі з Києва // Археологія. – 1975. – 16. – С. 104–114.
10. Kafle gotyckie w zbiorach Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie. Електронний ресурс. – режим доступу: <http://www.muzeumgniezno.pl/pl/aktualnosci/90>
11. Ashton J. Curious Creatures in Zoology. – Landisville: Arment Biological Press, 2000.

Сергій Татарченко
(Глухів)

ГОРОДИЩЕ БІЛЯ с. СРІБНЕ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ЗНАХІДКАМИ

Городище в селищі Срібне має досить представницьку історію дослідження. Найзмістовніші відомості про городище зібрав В. Ляскоронський у своїй праці “Городища, кургани и длинные (змиевы) валы в бассейне р. Сула”. До нього городище частково було описане О. Шафонським у другій половині XVIII ст. У 1926 р. городище оглянув М. Макаренко, а у 1980 р. О. Шекун. Срібнянське городище історики пов’язують із літописним “Серебряним”, яке згадується в Руському літописі під 1171 р. [3, с. 311].

Городище розташоване на південній околиці с. Срібного в урочищі Старий базар на видовженому мису правого берега р. Лисогір. Зі сходу та заходу воно оточене глибокими ярами, з півдня – річкою, а з півночі відокремлене ровом. Глибина рову 1,0–1,2 м., ширина – 6,4–7,0 м. Наразі він частково засипаний місцевими жителями.

Майданчик городища має форму прямокутника розмірами 110 × 85 м. В даний час частина городища використовується місцевими жителями під городи. Під час обстеження було встановлено, що система земляних укріплень збереглася досить добре. Зі східного та південного боків вал зберігся краще ніж в інших місцях. Подекуди його висота сягає 3,0 м.

На поверхні майданчика городища було виявлено велику кількість фрагментів керамічного посуду. Зокрема знайдено уламки вінець, стінок із характерним рельєфним орнаментом у вигляді горизонтальних і хвилястих ліній, фрагменти дещо кружального посуду XI–XIII ст. (Рис. 1, 2). Також виявлені фрагменти посуду доби козаччини (XVII–XVIII ст.) (Рис. 2, 7–9) Кількість пізньосередньовічних зразків значно переважає. Окрім цього, у північно-західній частині городища, яка постраждала в результаті весняних паводків, у розмиві було знайдено фрагмент покришки, прикрашений орнаментациєю, характерною для посуду пізньороменського часу (X–XI ст.) (Рис. 1, 3), та вінчики горщиків XI–XIII ст. (Рис. 1, 4, 5, 8). На цій же території було знайдено декілька різновидів рельєфних кахлів XVII–XVIII ст. (Рис. 2, 1, 5, 6).

Неподалік пошкодженої частини городища було зафіксовано штучний насип, який знаходиться значно нижче рівня майданчика городища. Насип являє собою вал, що відокремлює основну територію городища від вузького видовженого мису, що знаходиться в південно-західній частині урочища. На поверхні мису було зафіксовано залишки земляних укріплень у вигляді неглибоких ровів, що оточують всю площу мису з північного та південного боку. Край мису оточений подвійним кільцем земляних валів висотою близько 1,0 м. Зі сходу край мису захищений урвищем і відокремлений від основного майданчика неглибоким ровом глибиною близько 0,5 м. Вся територія мису задернована і частково поросла кущами. Тут було виявлено фрагмент кераміки XI ст. (Рис. 1, 6), а також дрібні фрагменти керамічного

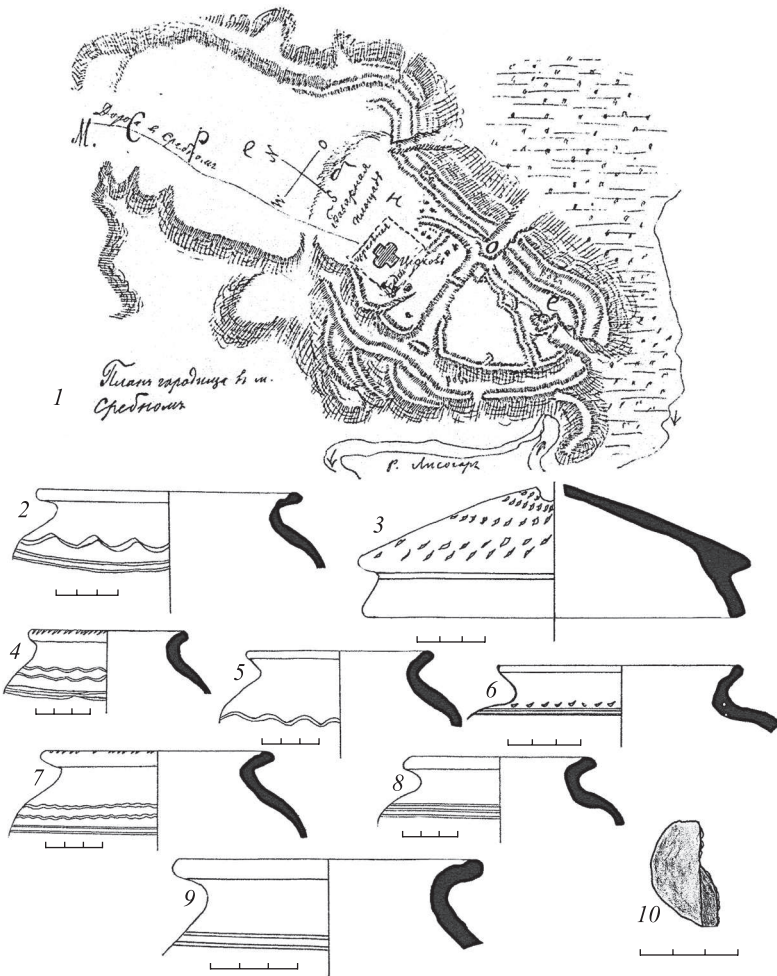

Рис. 1. План городища біля с. Срібне (1; за [4]) і підйомний матеріал з нього: 2, 4–9 – керамічний посуд Х–ХІІІ ст.; 3 – покриття пізньороменського часу; 10 – грузило

посуду XVII ст. Не виключено, що земляні укріплення на цьому мису могли бути залишками тимчасового табору.

У процесі обстеження території на північ від городища, було зафіксовано декілька провалів на поверхні землі, які у свій час були описані В. Ляскоронським. Він стверджував, що ці провали є доказом наявності підземних ходів. Л. Падалка, який відвідав Срібне на початку XX ст., писав: “Среди местных жителей держится предание о существовании в этой местности “подземных ходов”, или пещер, относимых к существовавшему некогда здесь старинному монастырю” [7, с. 182]. Цікаві відомості вдалося записати й М. Макаренку. Він писав, що місцеві жителі розповідають про підземні ходи і про срібні монети, які вони знаходять на території городища [5, с. 46].

На північ від краю мису знаходиться будинок місцевого жителя, а також кілька городів. З XVIII ст. до 30-х років XX ст. тут знаходилась дерев'яна церква,

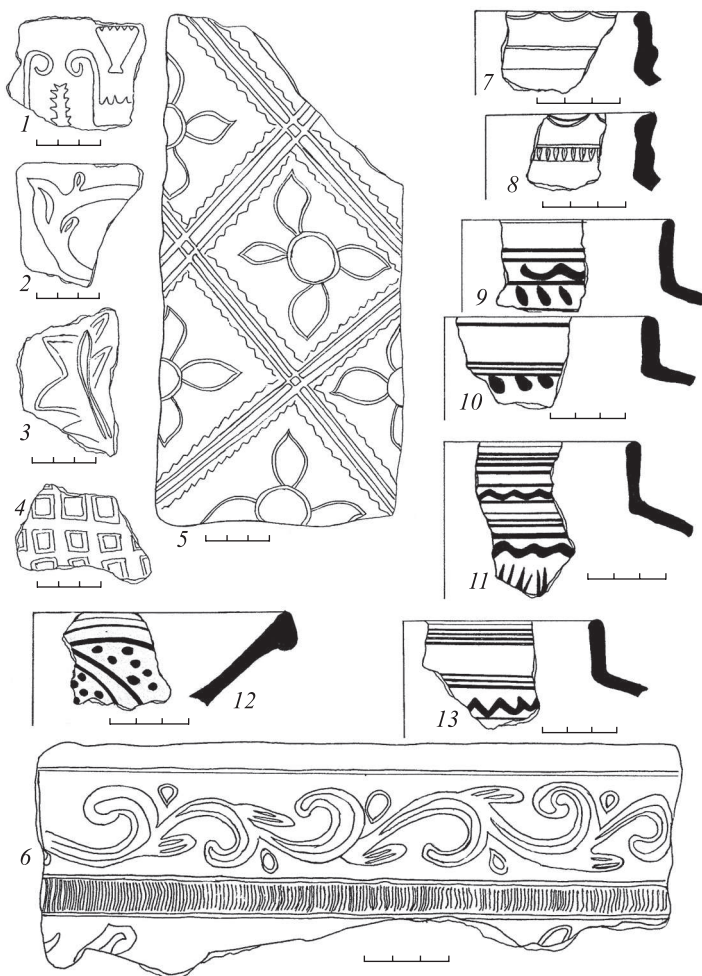

Рис. 2. Підйомний матеріал з городища біля с. Срібне: 1–6 – кахлі XVII–XVIII ст.; 7–13 – керамічний посуд черкаського типу XVII–XVIII ст.

яка була зруйнована радянською владою. Згідно документів, церква була збудована на місці старої, що існувала тут із 1640 р. [2, с. 184]. На цій території було виявлено фрагменти теракотової (Рис. 2, 3, 4) та зеленої полив'яної (Рис. 2, 2) кахлів. Окрім цього на поверхні городів було знайдено велику кількість уламків керамічного посуду черкаського типу, з характерним розписним орнаментом у вигляді товстих горизонтальних хвиль та ліній (Рис. 2, 9–11, 13). Даний тип посуду представлений горщиками, глечиками та кухлями. Особливе місце серед знахідок становлять дрібні фрагменти мисок та полумисків (Рис. 2, 12), частина з яких покрита поливою зеленою кольору. Окрім фрагментів кераміки, зафіксовано дрібні фрагменти скляних виробів датованих XVII–XVIII ст.

На північ від вище згадуваного будинку зафіксовано ледь помітні залишки земляних укріплень. На кінець XIX ст. їх ще можна було бачити більш детально. За

описом Василя Ляскоронського нам відомо: “Северный отдел городища сохранился хуже, чем южный. Церковные постройки и рыночная площадь изгладили здесь валы и рвы. Следы последнего едва заметны по краю площади...” [4, с. 450].

Задувані В. Ляскоронським земляні укріплення скоріше за все відносяться до епохи Київської Русі, оскільки у XVII ст. тут вже існувала ринкова площа. Вірогідно дана лінія земляних укріплень була знівельована саме в цей період. Даний факт дає підстави припустити наявність укріпленого посаду, що займав майданчик розміром 110 × 165 м.

Окрім цього в північно-західній частині посаду виявлено яму, яка слугувала місцевим жителям для забору глини. В даній ямі було знайдено фрагмент керамічного грузила (Рис. 2, 9), та вінчик горщика XII–XIII ст. (Рис. 1, 7). У північно-східній частині укріпленого посаду де знаходиться рів, також виявлено фрагмент горщика XII–XIII ст. (Рис. 1, 8).

На схід від рову, уже за межами посаду, знаходиться урочище Башта. Воно являє собою невеликий укріплений майданчик розміром 30 × 55 м. Територія укріпленого майданчика частково поросла кущами, а решта задернована. На даному майданчику не було виявлено жодних знахідок.

За топографічним розташуванням городище в селищі Срібне є аналогом багатьох городищ епохи Київської Русі. Хоча Ю. Моргунов стверджував, що земляні укріплення городища відносяться до “епохи вогнепальної зброї” [6, с. 81], скоріше за все, вони мають давньоруське походження, а після того, як ці землі увійшли до володінь князів Вишневецьких, у кінці XVI ст. були переплановані [8, с. 774].

Обстеження території на північ від городища не принесло бажаних результатів. Із знахідок було виявлено лише декілька фрагментів керамічного посуду XVII–XVIII ст. Встановлено, що земляні фортифікаційні споруди оточували практично всю територію тогочасного укріплення аж до того місця, де мис з’єднується вузьким перешийком із напільною територією. Значну частину цих споруд було зруйновано місцевими жителями під час пізнішої забудови.

Таким чином, представлені нові результати обстежень городища у селищі Срібне, дають змогу з’ясувати хронологічні рамки його функціонування, а також спробувати реконструювати окремі ділянки укріплень. Підйомний матеріал знайдений за межами укріпленого майданчика наштотхнув на думку про існування відкритого посаду часів Київської Русі. Цікавими є також укріплення в урочищі Башта, які говорять про існування фортифікаційних споруд за межами городища. Земляні укріплення в південно-західній частині урочища нагадують тимчасовий козацький табір, що є цілком логічним оскільки у 1658 р., напередодні Конотопської битви, Петро Дорошенко зі своїм прилуцьким полком, обороняв Срібне від московського війська князя Пожарського [1, с. 251].

1. Величко С. В. Літопис. Т. I. – К.: Дніпро, 1991. – 371 с.
2. К истории южно-русских братств // Киевская старина. – К., 1886. – № 16. – С. 183–194.
3. Літопис Руський. – К., 1989. – 591 с.
4. Ляскоронский В. Городища, курганы и длинные (змиевы) валы в бассейне р. Сулы // Труды одиннадцатого Архивного съезда в Киеве 1899 г. – М., 1901. – С. 404–457.

5. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии: сборник топографических сведений. – Полтава, 1917. – 105 с.
6. Моргунов Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. – Курск, 1996. – 160 с.
7. Падалка Л. В. Древние земляные ограждения в пределах Полтавской губернии, отмеченные в сообщениях местных корреспондентов – любителей старины // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1905. – № 1. – С. 178–201.
8. Чернігівщина: енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1005 с.

Анна Філіп
(Чернівці)

ОЧІЛЛЯ В ДАВНЬОРУСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЯХ БУКОВИНИ

Традиційний костюм жінки в епоху Середньовіччя доповнювали прикраси з кольорових металів. Вони становили необхідну приналежність, були ознакою багатства і знатності. Одним із провідних елементів ювелірних прикрас жіночого вбрання на території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра були прикраси головного убору. Їх знахідки відомі на пам'ятках XII–XIII ст., які за набором знаходять свої аналоги серед матеріалів поселень і могильників з інших суміжних територій середньовічної Русі.

Дослідження знайдених матеріалів у Пруто-Дністровському межиріччі дозволяють проаналізувати один із типів давньоруського головного убору – начільника або так званого чільця. Прикраси такого типу з давньоруських пам'яток регіону представлені з Кіцманя, Ошихлів, Санківців, Чорнівки, Василева і Недобоївців [10, с. 160, 174]. Їх характеристикою займалися Б. Тимошук [11, с. 64], С. Пивоваров [6, с. 223–226], Ю. Мисько [5, с. 234], І. Возний [3, с. 167–168], А. Вamuш [1, с. 13–17], С. Рябцева [7, с. 239]. В історіографії немає єдиного терміну для позначення цієї групи ювелірних виробів. Їх називають “начільниками”, “чільцями”, “очілллями”, рідше використовують термін “начільні вінки”.

Начільниками чи очілллями називають частину головного убору дівчини і незаміжньої жінки, які виготовлялися з домотканої тканини, прикрашеною вишивкою, рідше золотом, та накладалися на тверду основу – лубок [3, с. 167; 11, с. 64]. Джерела дозволяють стверджувати, що чільця були символом повноліття та незайманості [6, с. 225]. Давнє слов'янське повір'я, яке на сьогодні побутує у Пруто-Дністровському межиріччі розповідає про те, що чільця захищали від “лихого ока” та нечистої сили, тобто виконували роль оберегів. У цих функціях можна простежити пережитки дохристиянських вірувань. Пізніше, зі зникненням язичництва, на чільцях з'явилися християнські символи. Призначення цих зображень було те ж саме, що й раніше, адже в XII–XIII ст. хрестики далеко не завжди і не всіма сприймалися як священні християнські символи, а розглядалися скоріш за все як амулети або як елементи особистого убору. На нашу думку, широке поширення начільних прикрас в XII–XIII ст. необхідно пов'язувати з двовір'ям. З прийняттям християнства тогочасна церква не могла “впоратися” з язичницькими традиціями, тому йшла на деякі поступки, в результаті чого до нашого часу збереглися пережитки язичницьких обрядів та символів.

На сьогодні питання, які стосуються вигляду та розміщення чільця в комплексі головного убору жінки, є дискусійними. Це пов'язано з тим, що до нашого часу дійшли тільки рештки даних прикрас, які представлені металевими прямокутними (рідше квадратними, овальними, трикутними та круглими) пластинками з підвісками. Однак археологічні та етнографічні матеріали кінця XIX – початку XX ст. дають змогу здійснити реконструкцію начільника. Пластинки головного убору нашивалися на полотняну стрічку, переважно червоного кольору завширшки 4,0–5,0 см, а

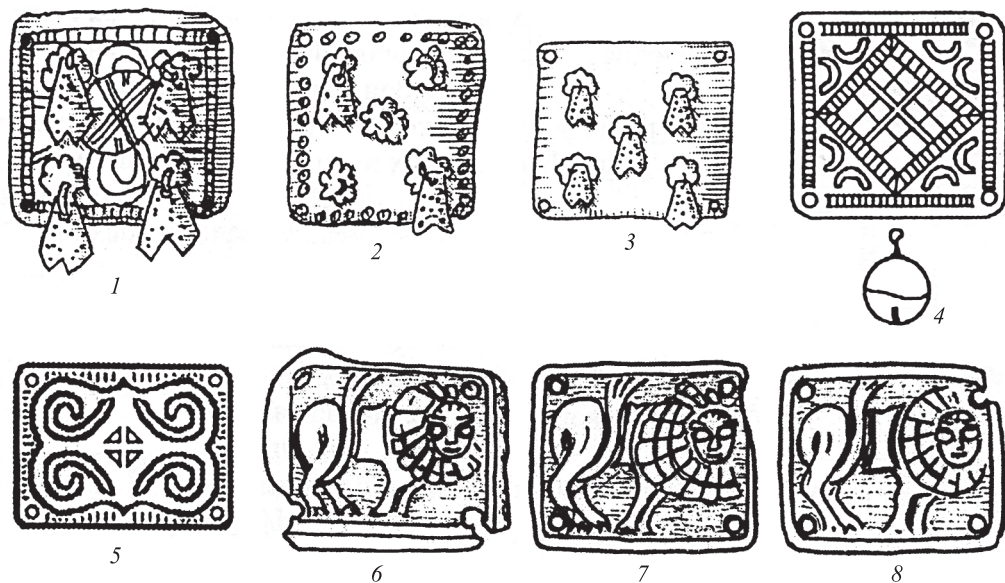

Рис. 1. Металеві елементи очілля: 1 – Недобойці; 2, 3, 6–8 – Василів; 4 – Санківці; 5 – Чорнівка (за С. Пивоваровим, І. Возним, М. Ільківим)

до її нижньої частини прикріплювалися бубонці. У їх декорі переважала рослинно-геометрична орнаментация. Вперше знахідки пластин з підвісками були зафіксовані у 1889 р. у м. Кіцмані. На черепі кістяка знаходилося декілька бронзових квадратних пластин розмірами $2,5 \times 2,5$ см із підвісками у вигляді листочків.

Схожі пластинки з підвісками виявив Б. Тимошук під час розкопок могильників на території Північної Буковини. Так, до складу чільця з Санківців входило 6 бронзових позолочених пластин квадратної форми розмірами $2,5 \times 2,5$ см з трапецієподібними підвісками та 6 бронзових дзвіночків, підвішених до них (Рис. 1, 4). Аналогічна позолочена пластина розмірами $3,5 \times 3,0$ см з 5 фігурними підвісками трапилася під час розкопок у с. Ошихліби. На території Чорнівського городища, знайдено залишки чільця зі срібних пластин дещо менших розмірів – $2,0 \times 1,8$ см (Рис. 1, 5) [6, с. 222–223].

На давньоруському городищі в с. Недобойці була виявлена прямокутна бронзова позолочена пластинка (Рис. 1, 1). Розміри виробу становлять $3,1 \times 3,3$ см. Її поверхню прикрашає штапований орнамент: посередині розміщене стилістичне зображення чотирипелюсткової квітки, у круглій середині – косий хрест, по периметру пластинки йде контурна лінія зі штриховкою. В кутах пробиті наскрізні отвори для нашивання на тканинну основу. До центрального поля пластинки прикріплені чотири квітки-розетки, до яких на спеціальних дротяних петлях підвішені трапецієподібні підвіски з двома подвійними листочками. Останні прикрашені орнаментом із псевдозерні [5, с. 234]. Такі чільця зібрані з пластинчастих бляшок, виконувалися в техніці тиснення. У заможних прошарків населення і знаті зустрічаються тонкі золоті бляшки [7, с. 236].

Під час розкопок у літописному Василеві були знайдені дві квадратні пластинки, на яких закріплено по п'ять розеток – чотири по кутах і одна посередині (Рис. 1, 2, 3). На деяких з них збереглися пластинчасті підвіски, які датуються XII–XIII ст. [7, с. 239]. До іншого типу слід віднести очілля, знайдене у похованні дівчини в тому ж Василеві. Воно складалося з трьох бронзових позолочених пластин із зображеннями лева (Рис. 1, 6–8) [4, с. 271]. Подібні знахідки виявлені у похованнях з Ленківців на Пруті. Крім того, аналогії начільників широко відомі серед хорватсько-тиверських і давньоруських старожитностей X–XIII ст. [8, с. 49–55].

Вивчення та аналіз знайдених пластинок з підвісками дозволили Б. Тимощуку пов'язати їх із рештками весільного вбрання. Чільце надягали і закріплювали при допомозі зав'язок нареченій у день весілля, що було досить колоритним головним убором, адже при повертанні голови підвіски ударялися і створювали своєрідний передзвін. Святковий вигляд ефектно доповнювало мерехтіння світлових відблисків на поверхні чільця.

У деяких регіонах Гуцульщини традиція весільного чільця побутує до сьогодні. Наприклад, весільний вінок нареченої з Верховинського району на Прикарпатті включає в себе металеве чільце, зверху на яке кладуть пряжу і прикрашають її металевими пластинками [9, с. 176]. Тканинні чільця з бубонцями переважно червоного кольору складають частину сучасного традиційного вбрання гуцулів. Цей головний убір зазвичай вдягають дівчата під час урочистих свят.

У давньоруський період чільце слугувало нареченій лише раз у житті – в день весілля. Згодом його ховали до весілля інших членів сім'ї. У випадку смерті дівчини до одруження, її ховали у весільному вбранні з чільцем, про що повідомляють етнографічні дані, зокрема матеріали Х. Ящуржинського [6, с. 223, 225].

Обряд влаштування символічного весілля під час похорону зафіксований на всіх теренах, де проживали слов'янські племена і є проявом синкретичного релігійного світогляду. Ще однією ймовірною причиною його проведення було “відшкодування” померлим неотриманого ними за життя, щоб остаточно гарантувати їх неповернення на цей світ та перетворення за старими повір'ями у “ходячих” або “нечистих” [2, с. 40]. Як відгомін даного обряду, сьогодні в багатьох регіонах України незаміжніх дівчат ховають у весільному вбранні, а на голову вдягають корону, яку можна пов'язати з давньоруською діадемою.

Аналіз джерельної бази дозволяє стверджувати, що чільце та діадема подібні за своєю формою та орнаментациєю. Слово “діадема” з грецької означає пов'язку з висячими позаду кінцями, яку царі носили на голові. У давньоруський час великокнязівські діадеми виготовлялися із золотих квадратних пластинок, прикрашених зображеннями святих, сюжетними композиціями або рослинним орнаментом. Пізніше такий головний убір почали носити жінки імператорів, ще пізніше – заможні жінки, про що свідчать знайдені скарби з безпосередньо жіночими речами у Сахнівцях, Києві, Новогрудку. Прикрашені перлинами діадеми виконували роль весільного вінця, який протягом кількох поколінь передавався у спадок старшій жінці в сім'ї, що побутувало як в селі, так і в місті [1, с. 15–16]. Тому, на нашу думку, можна говорити, що чільце виникло в результаті синтезу народних та князівських головних уборів, що підтверджується традицією, яка побутувала на Гуцульщині до кінця XIX ст., де нареченого називали “князем”, наречену – “княгинєю”, а гостей – “боярами”.

Отже, виявлені в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра рештки головного убору – очілля, дозволяють констатувати, що у місцевого населення в XII–XIII ст. ще побутували язичницькі елементи вірування, які перепліталися з християнством. У наш час чільце та його елементи зберігаються у сучасному весільному обряді. Це свідчить про невмирущість народних традицій та їх активне повернення у весільний обряд сучасних українців.

1. Вamuш А. Пережитки язичницької символіки в жіночих головних уборах східно-європейського населення в середньовічний час (XI–XIII ст.) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Прут, 2015. – Т. 1 (39). – С. 7–20.
2. Виноградова Л. Н. Чтобы покойник “не ходил”: комплекс мер в составе погребального обряда // Истоки русской культуры (археология и лингвистика): Тезисы докл. конф. – М., 1993. – С. 39–42.
3. Возний І. П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. – Чернівці: Золоті Литаври, 2009. – Ч. 2: Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток. – 568 с.
4. Ільків М. В., Пивоваров С. В. Дослідження Чернівецької філії ОАСУ // Археологічні дослідження в Україні 2013. – К.: ІА НАНУ, 2014. – С. 271.
5. Мисько Ю. Давньоруські прикраси з Недобоївського городища // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2006. – Вип. 10. – С. 233–236.
6. Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 300 с.
7. Рябцева С. С. О древнерусских венцах из пластинчатых бляшек в контексте формирования ювелирных уборов XII–XIV веков // Ювелирное искусство и материальная культура. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2015. – С. 236–245.
8. Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – М.: Наука, 1982. – 328 с.
9. Стельмашук Г. Г. Традиційні головні убори українців. – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.
10. Тимощук Б. О. Північна Буковина – земля слов’янська. – Ужгород: Карпати, 1969. – 192 с.
11. Тимощук Б. О. Твердиня на Пруті. З історії виникнення Чернівців. – Ужгород: Карпати, 1978. – 87 с.

Олександр Шугалій
(Чернігів)

ОБОРОННІ СПОРУДИ ЧЕРНІГОВА X–XIII ст. ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛІТОПИСІВ ТА АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Чернігівське літописання не дійшло до нашого часу. Лише окремі фрагменти чернігівського змісту увійшли до складу відомих давньоруських зводів. Передусім це Іпатіївський, Лаврентіївський та Новгородський та Софійський літописи у різних редакціях [10, с. 8–14]. Важливими джерелами для вивчення історії міста є також “Повчання” Володимири Мономаха, котре збереглось у складі Лаврентіївського літопису, а також “Повість про нашестя Батия”, в Іпатіївському літописі. Свідчення, вміщені у них, дають можливість розглянути данні археології щодо топографії та оборонних споруд давньоруського Чернігова в історичному контексті.

Перша згадка, яка дає можливість простежити топографію міста, датована 1078 р. *“Изславъ съ Ярополкомъ снѣмъ своимъ. и Всеволодъ с Володимеро снѣмъ своимъ. и поидоша к... Чернигову и Черниговцѣмъ затвориша оу градѣ. Олгѣ же и Борисъ бѣшета в Черниговѣ. Черниговцемъ же не штворацимса.... приступиша ко граду. Володимеръ же приступи къ вратѣмъ вѣсточнымъ.... ѿ Стрѣжене. і шта врата.. і взяша градъ . школши . і пожгоша шнемъ.... людемъ вѣбѣгшимъ во днѣшнии город. Изслав же и Всеволодъ. слышаша аeko иде Олгѣ и Борисъ противу. Изслав же и Всеволодъ оурашиса поидоста ѿ града противу Олговѣ”* [7, стб. 182–183].

Цей фрагмент вважається літописним доказом того, що на XI ст. Чернігів мав щонайменше двочленну будову: Вкольний град (Окольний) та Днешний град (Дитинець). Як можна визначити зі змісту літопису, Окольний град мав як мінімум дві брами, одна з яких знаходилася в його східній частині і виходила до р. Стрижень. З тексту літопису можна зрозуміти, що нападники спалили Окольний град, але не захопили Дитинець.

Зі згаданими подіями А. Казаков пов’язує оборонні споруди, досліджені у 1985 р. на краю тераси р. Стрижень поблизу перехрестя сучасних вулиць Гетьмана Полуботка та Пушкіна [4, с. 15–21]. У розкопі була зафіксована ділянка валу та рову, орієнтованих в напрямку захід–схід. У заповненні рову та клітей валу були виявлені численні вуглики, а також фрагменти кераміки X – другої половини XI ст. Це дало підстави віднести спорудження даної оборонної лінії до кінця X ст. – першої половини XI ст., а час її руйнування – до XI ст. Відсутність слідів поновлення укріплень дає підстави припустити, що надалі вони не використовувались.

Ю. Ситий пов’язує з подіями 1078 р. також згорілі конструкції клітей, виявлених у валу Третяка під час розкопок 1991 р. [8, с. 80–83], що дає підстави говорити о знищенні укріплень Окольного граду по всьому його периметру.

Наступна літописна згадка про оборонні споруди Чернігова вміщена у “Повчанні” Володимира Мономаха” та датується 1094 р. Там йдеться: *“И потом Олегъ на мя приде с Половьчьскою землею к Чернигову, и бѣшася дружина моя с нимъ 8 дний”*

о малу греблю, и не вдадуче внити имъ въ острогъ; съжаливъси хрестьяных душъ и сель горящихъ и манастырь” [7, стб. 209–250]. У цьому фрагменті вперше вживається термін “Острог” по відношенню до Чернігова, літописець також згадує “малу греблю”, яка, скоріше за все, є однією з ліній валів міста. За припущенням В. Коваленка укріпленням Острогу є рів, зафіксований на перетині сучасних вулиць П’ятницької та Коцюбинського [5, с. 40–44]. Іншої точки зору притримуються О. Шекун та О. Веремійчик. Вони ототожнюють літописний Острог із лінією укріплень, дослідженою у 1982 р біля підніжжя Дитинця [1, с. 55–64]. Утім, скоріш за все, даний літописний фрагмент стосується Окольного граду, укріплення якого були перебудовані після попередньої руйнації [11, с. 143–148]. “Малу греблю” ж можна ототожнити з першими укріплення Передгороддя, які на час згадки тільки формувалося. Не виключено, що це були укріплення, які В. Коваленко пов’язував з Острогом.

Ще одна літописна згадка про облогу міста датована 1152 р. “Изаславъ и Ростиславъ и Стѣславъ видивше силу Половецкую повелѣша люде всимъ бѣжати изъ встрога въ дитинець. Оутрии же днѣ Гюрги и Стѣславъ исполциша воє своеє и поидоша къ городу и сташа не дошедше Семѣна тогда же все множество Половецъ идоша къ городу битьса и втемже встрогъ зажгоша. Перегородъ все и пришедше всею силою сташа вколо города Черниговцемъ же бѣюциса изъ города кнѣзи же сдумавши не крѣпко бѣютса дружина и Половци” [7, стлб. 446–465]. У цьому фрагменті Передгороддя вперше згадане як частина міста. З тексту випливає, що рухаючись до міста із північно-східного боку нападники спочатку попалили Острог, а потім – Передгороддя. Така послідовність подій дає можливість локалізувати Острог на лівому березі р. Стрижень [11, с. 143–148], хоча у такому разі не зовсім зрозумілою є згадка щодо втечі жителів міста з Острогу одразу до Дитинця, а не до Окольного граду.

За свідченням В. Коваленка, під час досліджень на території Верхнього замку (Цитаделі) були виявлені рештки триповерхової вежі, зруйнованої пожежею в середині XII ст. [2, с. 13–24]. На цій же території досліджений ряд клітей, котрі, на думку І. Ігнатенка, також згоріли у середині XII ст. [3, с. 132–136]. Цим же часом О. Черненко датує реконструкцію зовнішнього валу Дитинця. Із певними застереженнями усе разом це можна пов’язати зі спаленням укріплень міста в ході військових дій 1152 р. та послідувачим їх відновленням.

Цікавими, але дискусійними, є свідчення літопису про напад на Чернігів Данила Галицького та Володимира Рюриковича у 1234 р. і штурму міста монголами в 1239 р. Описи обох подій в різних зводах дуже схожі, співпадають навіть окремі слова та вирази [5, с. 46–54]. Опис взяття міста 1239 р. у Новгородському та Першому Софійському літописі фактично дублює опис штурму 1234 р., вміщений в Іпатіївському літописі, а у текстах московських та литовсько-білоруських літописів змінюється лише свідчення щодо використання облогових машин чернігівцями та нападниками. О. Майоров пояснює дану ситуацію тим, що початковий варіант опису захоплення Чернігова монголами в 1239 р. не зберігся, а у Софійський літопис була вміщена його копія [5, с. 63–65]. Щодо згадки про похід Данила Галицького на Чернігів 1234 р., то тут дослідник вважає, що галицький літописець просто використав вже існуючий уривок і дещо змінив його. Тобто, відзначені в літописі обставини подій 1234 р. слід асоціювати з облогою міста монголами.

О. Майоров реконструює опис облоги міста монголами таким чином: “А иная рать поидоша на Черниговъ, пленячи землю, поимаша грады многы по Десне...

И пришедши же Черниговоу, и обстоушиа градъ. Слышав же Мьстиславъ Глебовичъ нападение иноплемныхъ на градъ, и прииде на нь съ своими вои; и бившимся имъ, лютъ бо паки бои бысть оу Чернигова, оже и тарань на нь поставиша, меташа бо каменемъ полтора перестрела, а камень якоже можахоуть 4 мужи силнии подъяти. И побеждень бысть Мьстиславъ, и множество вои его избъено бысть, и градъ взяша и запалиша и огнемъ, а епископа взяша, оставиша жива и ведоша его въ Глоуховъ и паки пустиша” [5, с. 68–70]. Утім на сьогодні археологічні свідчення цих подій практично відсутні. З ними можна пов’язати лише руйнування в’їздної брами на княжий двір у північній частині дитинця.

Залишки брами були досліджені В. Коваленком у 1985 р. З обох боків до неї підходили канавки від дерев’яної огорожі [9, с. 89–91]. Про загибель брами внаслідок пожежі свідчать потужні горілі шари з уламками плінфи та смальти. Також неподалік знайдені фрагменти свинцевої покрівлі із двома застряглими наконечниками стріл всередині. На основі цих фактів В. Коваленко припускав, що княжий двір був останнім оплотом чернігівців в 1239 р. Натомість О. Черненко вважає, що однозначно датувати руйнування брами 1239 р. неможливо. Також дослідниця вказує на відсутність на території Дитинця колективних поховань, або залишків великої кількості загиблих, які зазвичай вважають свідченням військових дій за участі монголів [9, с. 91–92].

Підсумовуючи сказане, слід відмітити незначну кількість згадок оборонних споруд Чернігова або пов’язаних з ними військових подій у літописах. Найвні відомості фрагментарні, хоча у кожному випадку дослідники асоціюють їх з конкретним археологічним матеріалом.

1. Веремейчик Е. М. К вопросу о Черниговском остроге // Стародавній Іскоростень та слов’янські гради. Збірка наукових праць. – Коростень, 2008. – Т. 1. – С. 55–64.
2. Гребін П. М. Дослідження “Верхнього Замку” в Чернігові в 1989 р. // Старожитності Південної Русі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С. 13–24.
3. Ігнатенко І. М. Вали як конструктивний елемент укріплень Чернігівського дитинця XI–XVIII ст. // Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. – К.; Глухів, 2013. – Вип. 6. – С. 132–136.
4. Казаков А. Л. Оборонний комплекс XI ст. чернігівського посаду // Чернігівська старовина. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С. 15–21.
5. Коваленко В. П. До вивчення чернігівського передгороддя // Слов’яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів: Сіверянська думка, 1995. – С. 40–44.
6. Майоров О. В. Повесть о нашествии Батгья в Ипатьевской летописи. Часть первая // *Rossica antiqua*. – М., 2012. – № 1. – С. 33–94.
7. Полное собрание русских летописей. – М., 1869. – Т. 1–4.
8. Ситий Ю. М. Дослідження проїзду в оборонному валу чернігівського Третьяка // Чернігівські старожитності. Науковий збірник за матеріалами VII наукової конференції “Старожитності Чернігово-Сіверської землі в загальноєвропейській культурній спадщині”. – Чернігів, 2008. – Вип. 1. – С. 80–83.
9. Черненко О. Е. Чернигов и нашествие монголов в свете археологических исследований // *Stratum plus*. – СПб; Кишинів; Одеса; Бухарест, 2016. – № 5. – С. 83–99.

10. Чугаєва І. К. Чернігівське літописання XI–XIII ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернігів, 2012. – 20 с.
11. Шугалій О. С. До питання локалізації літописного острогу в Чернігові // Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи. Збірник матеріалів V всеукраїнської студентської археологічної конференції – Кам'янець-Подільській: Абетка, 2016. – С. 143–148.

Олександр Якібчук
(Чернівці)

ЕЛЕМЕНТИ КІНСЬКОГО СПОРЯДЖЕННЯ З ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Важливими, рідкісними та показовими знахідками, які трапляються під час досліджень Хотинської фортеці є предмети військового спорядження. Особливо цінну інформацію несуть елементи кінського спорядження XVII–XVIII ст. Саме вони виступають одними із найбільш важливих хронологічних та видових індикаторів, які дозволяють проаналізувати та дослідити військову історію Хотинської фортеці у вищезазначений період. За весь період досліджень фортеці було виявлено безліч предметів, котрі стосуються спорядження бойового коня. Досить важливі матеріали, котрі відносяться до даної категорії зброї були виявлені в 2016 р. Вони представлені 4 вудилами, 3 з яких фрагментовані, фрагментами кінських пут, 2 підпружними пряжками, 3 кільцями до кінської зброї, а також 4 підковами, 1 з яких фрагментована. Саме попередній аналіз, всебічна характеристика та типологізація означених предметів є метою даної публікації. Відзначимо, що історіографічна база з даної проблематики є невеликою [1, с. 238–244; 2, с. 254–276; 4, с. 425–443]. Це пов'язано як з незначною увагою дослідників до предметів спорядження бойового коня XVII–XVIII ст., так і відсутністю досліджень даної категорії старожитностей цього ж періоду. Окрім того, значна кількість археологічних колекцій не опрацьована, що не дає змоги прослідкувати поширення предметів кінського спорядження, дати більш чітке їх хронологічне датування та видову приналежність. Серед найбільш важливих праць, присвячених безпосередньо характеристиці предметів кінського спорядження XVII–XVIII ст. варто відзначити роботу П. Бакси [4, с. 425–443], котра стосується характеристики підков, виявлених на території Словаччини, О. Двуреченського [1, с. 238–244; 2, с. 254–276], де подається всебічний аналіз підков Московської землі, а також праця А. Кірпічнікова [3], котра присвячена спорядженню бойового коня більш раннього часу – IX–XIII ст. Та незважаючи на це, робота дослідника дає надзвичайно важливий матеріал для розуміння еволюції спорядження коня в більш пізній період. Окрім того, на сьогодні відомі значна кількість праць, де присутня характеристика чи є окремі згадки про предмети кінського спорядження в контексті археологічних знахідок, виявлених під час дослідження замків, фортець на території Європи [5].

Перша категорія знахідок представлена залізними вудилами та їх фрагментами. Перше з них ціле, сильно коризоване, складається з 2 секторів (рис. 1, 1). Розміри знахідки наступні: загальна довжина – 10,6 см, загальна висота – 7,4 см, параметри лівого сектору вудила: довжина залізного стержня – 8,9 см, зовнішній діаметр кільця – 5,1 см, внутрішній – 3,8 см; параметри правого сектору: довжина залізного стержня – 8,9 см, зовнішній діаметр кільця – 5,5 см, внутрішній – 4,0 см, товщина кілець – по 0,7 см кожна, маса виробу – 112,6 г. Виріб, очевидно, з'єднувався петлею, яка сильно коризована і не простежується. Інше вудило (рис. 1, 2) фрагментоване. У нього пошкоджена нижня частина для кріплення кільця та відсутнє саме кільце. Розміри знахідки наступні. Загальна висота – 12,8 см, найбільший діаметр

стержня – 0,7 см, зовнішній діаметр кільця – 5,1 см, внутрішній – 2,1 см, товщина кільця – 0,8 см, зовнішній діаметр нижньої пошкодженої частини вудила – 1,6 см, внутрішній – 0,5 см, маса виробу – 43,6 г.

Іншою важливою видовою категорією кінського спорядження є фрагменти залізних вудил. Перше з них представлено фрагментом стержня із закрученою верхньою частиною, до якої, ймовірно, кріпилося кільце (рис. 2, 3). Розміри знахідки наступні: загальна висота – 7,6 см, товщина залізного стержня – 0,6 см; ширина потовщення у верхній частині виробу біля кільця – 1,5 см, зовнішній діаметр кільця – 2,0 см, внутрішній – 0,8 см, найбільша товщина кільця – 0,5 см, маса – 25,7 г. Інший фрагмент вудила представлений з'єднуючим підвісним гачком (рис. 2, 4). загальна висота – 7 см, діаметр – верхнього стержня – 0,6–0,8 см, висота гачка – 3,5 см, найбільша товщина гачка – 0,5 см, маса – 30,9 г. Проаналізовані вище предмети знаходять свої численні аналогії в старожитностях як Західної Європи, так і Османської та Російської імперій та за видовою кореляцією їх можна віднести до XVII–XVIII ст. [5].

Наступна категорія знахідок стосується допоміжних елементів в спорядженні бойового коня. Це, зокрема, 2 залізні підружні пряжки (рис. 2, 1, 2) та 3 залізних кільця до вудил (рис. 2, 3, 4). Перша категорія знахідок представлена 2 залізними підпружними пряжками. Перша з них (рис. 2, 1) сильно коризована. Її розміри: загальна висота – 5,2 см, найбільша ширина – 6,9 см, найбільший діаметр отвору – 5,2 см, товщина рамки – 0,7–0,8 см, маса виробу – 30,1 см. Інша пряжка (рис. 2, 2) також коризована. Її розміри: висота – 2,9 см, найбільша ширина – 3,8 см, діаметр внутрішнього отвору – 2,4 см, діаметр рамки – 0,5 см, маса виробу – 8,8 г. Окрім того важливими є залізні кільця, які були елементом просування поясів та кріплення до вудил. Перші 2 кільця (рис. 2, 3) зв'язані між собою. Розміри їх наступні: зовнішній діаметр верхнього кільця – 3,4 см, внутрішній – 2,6 см; зовнішній діаметр нижнього кільця – 3,6 см, внутрішній – 2,6 см, товщина кілець – по 0,4 см, маса – 16,9 г. Інше кільце (рис. 2, 4) також залізно, коризоване. Розміри знахідки наступні: зовнішній діаметр кільця – 3,2 см, внутрішній – 2,3 см, товщина – 0,4 см, маса – 9,1 г.

Інша категорія знахідок представлена, ймовірно, фрагментами залізних кінських пуг (?). Вони фрагментовані і являють собою виріб із суцільно з'єднаними плавно залізними стержнями та зігнутих кінцем (рис. 1, 5). Розміри знахідки наступні: висота – 11,8 см, найбільша ширина – 6,9 см, найбільший діаметр внутрішнього отвору – 4,5 см, товщина рамки – 1,2 × 1,6 см, маса виробу – 92,5 г.

Досить цінними знахідками, виявлені під час досліджень Хотинської фортеці у 2016 р. є залізні підкови та їх фрагменти. Перша з них (рис. 3, 1) серцеподібної,

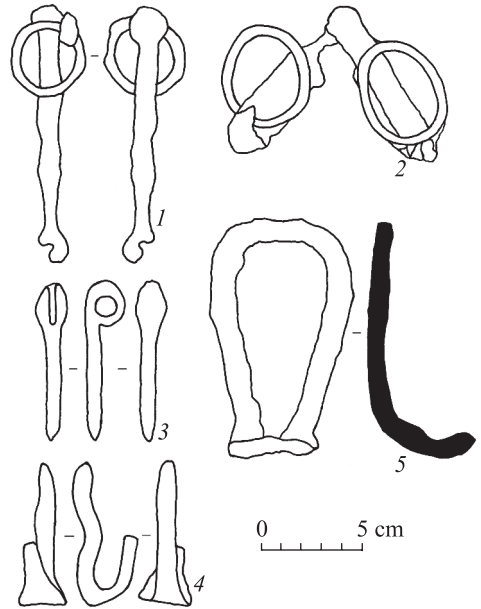

Рис. 1. Залізні вудила та фрагменти кінського спорядження з Хотинської фортеці

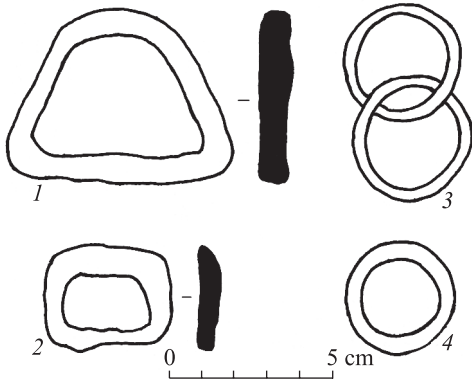

Рис. 2. Підпружні пружки (1, 2) та кільця від вудил (3, 4) з досліджень фортеці

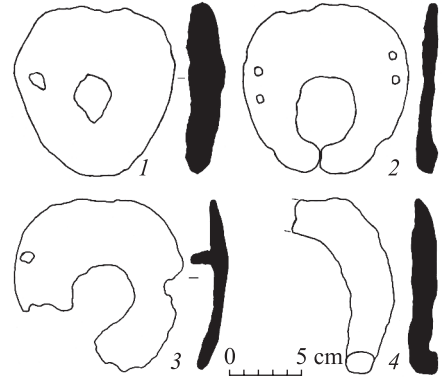

Рис. 3. Залізні підкови з розкопок Хотинської фортеці

овальної форми з отвором посередині. Бокових отворів на підкові не простежується. Розміри її наступні: висота – 11,6 см, ширина – 11 см, діаметр внутрішнього отвору – $3,0 \times 2,4$ см, маса виробу – 270,3 г. Інша підкова (рис. 3, 2) добре збережена. Складається з широкої верхньої частини та широкими боковими частинами, які дуже близько прилягають одна до одної. На підкові наявні 4 отвори (по 2 з обох боків). Розміри знахідки наступні: висота – 11,8 см, ширина – 11,4 см, висота верхньої частини – 5,0 см, ширина бокової частини – 4,0 см, діаметр отворів на бокових частинах підкови – $0,5 \times 0,5 \times 0,4 \times 0,4$ см, маса виробу – 147,8 г. Третя підкова (рис. 3, 3) фрагментована, схожа до попередньої, але у неї відсутня одна з бокових частин, що унеможливило проведення її типологізації. На підкові наявний цвях для кріплення підкови. Розміри знахідки наступні: висота – 11,6 см, ширина – 11,8 см, діаметр внутрішнього отвору – 4,2 см, маса виробу – 155,7 г. Остання з виявлених підков представлена вузьким боковим фрагментом, на якому присутній шип, а також жолоб для з'єднання отворів для цвяхів (рис. 3, 4). Зачепних деталей, а також отворів на боковій частині не простежується, що також не дає змоги здійснити його типологізацію. Розміри фрагмента підкови наступні: висота – 12,2 см, ширина верхньої частини – 2,7 см, ширина бокової частини – 3,1 см, діаметр шипа – $1,2 \times 1,5$ см, маса виробу – 162,6 г.

Пошук аналогій та співставлення виявлених у 2016 р. підков з аналогіями з Західної, Центрально- та Південно-Східної Європи дозволяє стверджувати, що більшість підков, а саме серцеподібна, та 2 підкови з широким верхом відносяться до так званого “східного” типу підков. Їх появу в Європі пов'язують з мілітарними впливами Османської імперії і датують вони XVI–XVIII ст. За типологією П. Бакса вони відносяться до типу IV і відомі на багатьох регіонах Центральної Європи [4, s. 425–443]. Одна з таких також була знайдена на Брянщині [1, с. 238–244]. Інший тип підков, представлений з Хотинської фортеці екземпляром з шипом та відсутньою верхньою частиною, на думку дослідників з'явився у XVI ст. Вони являли собою овал з двома задніми шипами. У кінці XVI ст. у даного типу підков, на бокових частинах починає з'являтися жолоб, який з'єднував отвори для цвяхів, а також верхній передній шип. Відсутність більшої частини підкови, а також коризованість виробу

не дозволяють провести його типологію. Але можна припустити, що за видовою кореляцією подібного типу підков, даний екземпляр хронологічно можна віднести до періоду XVII–XVIII ст.

Таким чином, на території Хотинської фортеці у 2016 р. був знайдений досить цінний матеріал, до якого відносяться предмети спорядження бойового коня. Важливо, що більшість предметів відносяться до періоду XVII–XVIII ст. Даний аспект дозволяє здійснити видову та територіальну кореляцію стосовно військових контингентів на території Хотинської фортеці у вищевказаний період. Окрім того, виявлені знахідки дозволяють проаналізувати розвиток військової справи та простежити мілітарну культуру як Османської, Російської імперій, так і Європи в цілому.

1. Двуреченский О. В. Средства и приемыковки лошадей в Москве и Московской земле (в XIII–XIX веках) // Археология Подмосковья. – 2004. – Вып. 1. – С. 238–244.
2. Двуреченский О. В. Предметы вооружения и снаряжения всадника и верхового коня из сборов на территории Тушинского лагеря // Археология Подмосковья. – 2007. – Вып. 3. – С. 254–276.
3. Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. // Свод археологических источников. – Л., 1973. – Е1-36. – 112 с.
4. Ваха Р. Podkuvanie na Slovensku v 11–13 storochi // Slovenska Arheologica. – 1981. – XXIX-2. – S. 425–443.
5. The medieval horse and its equipment c. 1150-c. 1450 // Medieval finds from excavations in London: 5. – London: HMSO, 1995. – 185 p.

ЗМІСТ

<i>Ольга Бабій</i> СЕРЕДНЬОВІЧНІ АМУЛЕТИ-ВЕРШНИКИ КАРПАТО-БАЛКАНСЬКОГО РЕГІОНУ: ЗБРОСЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ	5
<i>Кирило Биш</i> ТОРГІВЛЯ МЛИНАМИ ТА ГРОШОВИЙ ОБІГ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГОВО- СІВЕРЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст. (за даними купчих)	11
<i>Діана Бугай</i> ОБРАЗИ ЖІНОК В ІСЛАНДСЬКИХ САГАХ: ЯЗИЧНИЦЬКА І ХРИСТИЯНСЬКА ТРАДИЦІЇ	15
<i>Юлія Бовда</i> АРХИТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ МУРОВАНИХ ТЕРЕМІВ М. ХОЛОСТЕНКОМ В ЧЕРНІГОВІ	19
<i>Маргарита Гарига-Грихно</i> РОЗВІДКИ ТА АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАННИХ МОГИЛЬНИКІВ ГОРОДНЯНСЬКОГО ТА ЧЕРНІГІВСЬКОГО РАЙОНІВ О. ШЕКУНОМ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-х рр. XX ст.	22
<i>Евгеній Горбачевский</i> ПАЛЕОАНТРОПОЛОГИЯ БЕЛОРУССКОГО ПОДНЕПРОВЬЯ. СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ИССЛЕДОВАННОСТИ	25
<i>Євгенія Дутка</i> СЕРЕДНЬОВІЧНІ КІНСЬКІ РЕШМИ З КАРПАТО-БАЛКАНСЬКОГО РЕГІОНУ ТА ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ	34
<i>Оксана Дядечко</i> ЗНАХІДКА ДАВНЬОРУСЬКОГО ГУРКАЛА З ЧЕРНІГОВА	40
<i>Олексій Єрмоленко</i> ЗНАХІДКА МЕЧА З КОЛЕКЦІЇ МЕНСЬКОГО РАЙОННОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ім. В. ПОКОТИЛА	42
<i>Віталій Жигола</i> МЕТРОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 3D-МОДЕЛЕЙ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КЕРАМІКИ	47
<i>Євген Заяць</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЗМІЄВИХ ВАЛІВ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	55

Ігор Іськов

ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ НОСІВ ЯМНОГО ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ
(за матеріалами Нетайлівського могильника)61

Владислав Каплієнко

КЕРАМІЧНИЙ МАТЕРІАЛ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
З РОЗКОПОК БАГАТОШАРОВОГО
ПОСЕЛЕННЯ ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ В 1990 р.67

Ігор Карась

ЩИТОВИДНІ ПІДВІСКИ З ОРНАМЕНТОМ “СЕГНЕРОВЕ КОЛЕСО”
З ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОДЕСЕННЯ70

Евгеній Кириєнко

ІСТОРИОГРАФІЯ ИЗУЧЕННЯ МИЛОГРАДСКОЇ КУЛЬТУРИ
НА ТЕРИТОРИИ БЕЛАРУСИ74

Аліна Лантух

НОВІ ДАННІ ПРО КОСТОРІЗНЕ РЕМЕСЛО ЛЮБЕЧА
(за матеріалами археологічних досліджень 2012 р.)77

Олена Махота

ДАВНЬОРУСЬКА ПЛІНФА З РОЗКОПОК
У МИТРОПОЛИЧОМУ САДУ "НКІПКЗ" У 2016–2017 рр.80

Ілона Мойсейчук

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИКОРИСТАННЯ ПІДЗЕМНИХ СПОРУД
ГРЕЦЬКОГО КВАРТАЛУ У МІСТІ НІЖИН83

Ольга Моціяка

ГЕОРАДАРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ЧАСТИНИ
МІСТА НІЖИНА РАНЬОМОДЕРНОГО ПЕРІОДУ:
РЕЗУЛЬТАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ87

Дар'я Мултанен

ОСТЕОЛОГІЧНИЙ МАТЕРІАЛ ЗІ СПОРУДИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.
В ЛЮБЕЧІ (за матеріалами досліджень 2016 р.)91

Олег Пластун

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ НА КРОЛЕВЕЧЧИНІ93

Денис Позняков

ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ У 1769 р.97

Андрій Потапенко

ДАВНЬОРУСЬКІ РЕМЕСЛА ЛІТОПИСНИХ МІСТ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ:
СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ105

<i>Нестор-Миколай Рибчинський</i> АРХИТЕКТУРНО-КОНСТРУКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ОБОРОННОЇ ЛІНІЇ 4 ПЛІСНЕСЬКОГО ГОРОДИЩА НА ОСНОВІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДАНИХ	109
<i>Андрій Рудь</i> РОЗВИТОК ПОСЕЛЕНЬ НА ТЕРЕНАХ КОЗЕЛЕЦЬКОГО РАЙОНУ (1239-1648 рр.)	115
<i>Алег Сахончык, Аляксей Барнюк, Кацярына Лукаша</i> СУЧАСНА БЛАРУСКА НАЦЫЯНАЛЬНАЯ ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ВАЙНЫ КАНЦА XV ст. ПАМІЖ ВЯЛІКІМ КНЯСТВАМ ЛІТОЎСКІМ І ВЯЛІКІМ КНЯСТВАМ МАСКОЎСКІМ	120
<i>Наталія Скидан</i> АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА ТА ПОСАДУ В уроч. ОРЕШНЯ В смт СЕДНІВ	124
<i>Крістіан Скрипкару</i> СЕРЕДНЄ ПОДУНАВ'Я В КОНТЕКСТІ ВІЙСЬКОВОЇ ПОЛІТИКИ БОЛГАРСЬКИХ ПРАВИТЕЛІВ У IX - ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ X ст. (за археологічними даними)	129
<i>Максим Сльозкін</i> ВНЕСОК АННИ ПЕСКОВОЇ В ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ГОРОДИЩА-ІЗЯСЛАВЛЯ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ	135
<i>Олександра Тансикбаєва</i> ДО ПИТАННЯ ПРО ЧЕРНІГІВСЬКІ КАХЛІ З ЗООМОРФНИМ ДЕКОРОМ	141
<i>Сергій Татарченко</i> ГОРОДИЩЕ БІЛЯ с. СРІБНЕ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ЗНАХІДКАМИ	145
<i>Анна Філіп</i> ОЦІЛЛЯ В ДАВНЬОРУСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЯХ БУКОВИНИ	150
<i>Олександр Шугалій</i> ОБОРОННІ СПОРУДИ ЧЕРНІГОВА X-XIII ст. ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛІТОПИСІВ ТА АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	154
<i>Олександр Якібчук</i> ЕЛЕМЕНТИ КІНСЬКОГО СПОРЯДЖЕННЯ З ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ	158

В е л ь м и ш а н о в н и й д о б р о д і ю !

Національний університет "Чернігівський колегіум" ім. Т. Г. Шевченка спільно з Інститутом археології НАН України запрошують Вас до участі в роботі XVIII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції **“Середньовіччя та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи”**, що відбудеться 12–14 квітня 2019 р. в Чернігові.

Тези доповідей обсягом до 5 сторінок, надрукованих 14 шрифтом Times New Roman Суг (редактор MS Word 6.0 або Word 7.0), на папері формату А4, подавати до 1 березня 2019 р. Інтервал – півтора. Поля зверху та знизу – 20 мм, зліва – 30 мм, справа – 10 мм. Посилання на літературу та джерела – в кінці тексту. **Звертаємо увагу, що посилання повинні бути набрані не в автоматичному, а в текстовому режимі.**

Ретельно вичитані тексти подаються в двох примірниках **до 1 березня 2019 р.**, один з яких має бути підписаний Автором та **обов’язково** завізований науковим керівником. За точність цитування, наведення прізвищ, дат, посилань та граматичні і стилістичні помилки відповідальність несуть Автори та **їх керівники**. Редакція залишає за собою право без погодження з авторами редагувати та скорочувати матеріали, корегувати їхні назви, вилучати незадовільні ілюстрації.

До тексту додаються: відомості про Автора (П.І.Б., повна назва вищого навчального закладу, факультет, курс, службова та домашня адреси, телефон, E-mail); П.І.Б., посада, науковий ступінь та вчене звання наукового керівника, факс, E-mail.

Оргкомітет не розглядатиме матеріали, що не відповідатимуть зазначеним вимогам чи тематиці конференції.

Збірку тез доповідей планується видати до початку роботи конференції.
Оплата видатків на відрядження – за рахунок організації, що відряджає.

Матеріали надсилати на адресу:

Заступнику Голови Оргкомітету – к.і.н., старшому викладачу кафедри археології,
етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Скороходу В’ячеславу Миколайовичу
Національний університет "Чернігівський колегіум" ім. Т. Г. Шевченка
вул. Гетьмана Полуботка, 53
14013, м. Чернігів, Україна
Тел.: (0462) 77-42-96; 3-20-09; Факс: (04622) 3-36-10;
E-mail: skorohod-sv@ukr.net

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ТА РАННЬОМОДЕРНІ
СТАРОЖИТНОСТІ
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ:

Матеріали XVII Міжнародної студентської наукової
археологічної конференції

До уваги авторів!

За точність цитування, наведення прізвищ, дат, посилань
відповідальність несуть наукові керівники

Технічний редактор *В. Жигола*
Верстка та макетування *В. Жигола*

Підписано до друку 03.04.2018 р. Формат 70 x 108 1/16.

Папір офсетний. Друк на різнографі.

Ум. друк. арк. 10,5. Обл.-вид арк. 13,61.

Зам. № 0044. Наклад 100 прим.

Віддруковано ТОВ "Видавництво "Десна поліграф"

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

14027, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40

Тел. (0462) 972-664